

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

GAZALİ'DE KESB VE TEVEKKÜL ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zahit Enes ÇAKAR

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tasavvuf**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK

Ağustos – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZALİ'DE KESB VE TEVEKKÜL ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zahit Enes ÇAKAR

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tasavvuf

“Bu tez sınavı 28/08/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Büşra ÇAKMAKTAŞ	Başarılı
Prof. Dr. İbrahim İŞİTAN	Başarılı

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Zahit Enes ÇAKAR
Öğrenci Numarası	:	Y176008002
Enstitü Anabilim Dalı	:	Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı	:	Temel İslam Bilimleri
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Gazali'de Tevekkül ve Kesb Anlayışı
Benzerlik Oranı	:	%18

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

13/08/2020

Zahit Enes Çakar

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbtezler@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

13/08/2020

İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK

Tarih: 13.08.2020

İmza: *Sezai Küçük*

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

İnsan, dünyada yaşayan diğer canlılardan farklı olarak akıl ve irade gibi bir takım meziyetlerle donatılan bir varlıktır. Bununla birlikte dünyadaki her canlının yaşamını idame ettirmesi için farklı ihtiyaçları bulunduğu gibi insanın da yemek, örtünmek ve barınmak şeklinde ifade edilen zorunlu ihtiyaçları bulunmaktadır. İnsan bu ihtiyaçlarını karşılamak için hayatta kalacak kadar yemek elde etmeye, kendisini her türlü dış tehlide karşı koruyacak bir barınak inşa etmeye ve vücudunu örtecek kadar bir örtü elde etmeye çabalamaktadır. Fakat insanın tek başına bütün ihtiyaçlarını üretecek/tedarik edecek gücü bulunmamaktadır. Bu nedenle toplumdaki fertler farklı mesleklerle ilgilenmiş ve ihtiyaçlarını gidermede birbirlerinin yardımcısı olmuştur. Yaşamın idame edilmesi için insanın bu çabası farklı inançlar ve anlayışlara göre değişiklik göstermiştir. İnsanoğlu bu farklı anlayışları neticesinde ihtiyaçlarını belirleme ve kazanma gayretinin sınırları üzerinde fikirler üretmiştir. Bunun neticesinde de dünya hayatına karşı olumlu veya olumsuz tavır alan farklı düşünce grupları oluşmuştur.

İslâm'da ahiret azığı kazanma gayreti için kullanılmakla beraber özellikle dünya ihtiyaçları ve bunları elde etme çabasını ifade etmek için kesb kavramı kullanılmaktadır. İslâm düşünürleri mensup oldukları mezhep/grup ve kendi anlayışları çerçevesinde kesbin gerekliliklerini ve sınırlarını belirlemişlerdir. İslâm düşünürlerinin kesb hakkındaki farklı fikirlerini etkileyen en önemli kavramlardan biri de Allah'ın rızık vaadine güvenmek anlamına gelen tevekkül kavramı olmuştur. Bu anlam çerçevesinde kulun kendi kesbi ile Allah'ın vaadi arasında bir seçim yapmak zorunda olduğu gibi bir sorundan hareketle müslüman gruplar/mezhepler tarafından çeşitli ayırıcı tercihler ve birleştirici çözüm fikirleri ortaya konulmuştur. İnsanın zorunlu olarak dünya malı/rızık ile sürdürdüğü bu irtibatı kesb-tevekkül dengesi meselesi şeklinde ele alan İslâmî disiplinlerden biri de Tasavvuftur. Zühd döneminden itibaren sûfiler tarafından kimi zaman kesbin önemi öne çıkarılarak helal rızka vurgu yapılırken kimi zaman da Allah'a teslimiyet ve güvenin göstergesi olarak tevekkül ön plana çıkarılmıştır. Bununla beraber bu iki kavram sûfiler tarafından genellikle dengeli bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma konumuz olan Gazâlî de kendinden önceki sûfilerin görüşlerini inceledikten sonra kesb-tevekkül dengesini kurmak için çeşitli fikirler öne sürmüştür. Bunu yaparken de kendinden önceki sûfilerden temelde görüş olarak ayrılmaz, fakat bazı meseleleri daha

detaylı bir şekilde ele alarak gerek havâs için gerekse avam için çeşitli çözüm önerileri sunar.

Çalışma sürecinde tecrübeleri, yönlendirmeleri ve desteklerini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Sezai Küçük'e, tecrübesi ve fikirleriyle birlikte tezle ilgili kaynak tavsiyeleri için Prof. Dr. İbrahim Işıtan hocama, bilimsel düşünme becerimin gelişmesinde yön gösteren Sami Önlü hocama teşekkür ederim. Ayrıca tezle ilgili teknik meselelerde yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarıma teşekkür ederim. Tez yazım sürecinde daima yanımda olan ve her türlü sıkıntıya rağmen bana destek veren anneme, babama, kardeşlerime ve üzerimde hakları olan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Zahit Enes ÇAKAR
28.08.2020

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: GAZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	6
1.1. Hayatı.....	6
1.2. Eserleri.....	11
BÖLÜM 2: GAZÂLÎ ÖNCESİ SÛFİLERDE KESB VE TEVEKKÛL	18
2.1. Kesb ve Tevekkül Kavramları.....	18
2.1.1. Kesbin Sözlük Anlamları.....	18
2.1.2. Kesbin İstilah Anlamları.....	19
2.1.3. Tevekkülün Sözlük Anlamları.....	21
2.1.4. Tevekkülün İstilah Anlamları.....	22
2.2. Gazâlî Öncesi Sûfilerde Kesb ve Tevekkül.....	27
2.2.1. Avamın Kesb ve Tevekkül Anlayışı.....	33
2.2.2. Havâssın Kesb ve Tevekkül Anlayışı.....	45
BÖLÜM 3: GAZÂLÎ' NİN KESB ANLAYIŞI	55
3.1. Akıl ve Nefis Terbiyesi.....	56
3.2. Sebeplere Başvurmak ve Tedbir.....	59
3.3. Kesb ve Kader İlişkisi.....	65
BÖLÜM 4: GAZZALÎ' NİN TEVEKKÛL ANLAYIŞI	69
4.1. Tevekkül ve İman İlişkisi.....	71
4.1.1. Yakîn.....	75

4.1.2. Tevhid	79
4.2. Tevekkül Çeşitleri	82
4.3. Tevekkül ve Zühd İlişkisi	86
4.4. Mütevekkil Kulun Davranışları	90
4.4.1. Sebeplere Başvurmak	91
4.4.2. Tûl-i Emel ve Kasr-ı Emel	93
4.4.3. Nefs Hakkındaki Tedbir	95
4.4.4. Hastalıkların Tedavisi	97
4.5. Tevekkül ve Fakr İlişkisi	99
4.5.1. Hırs, Rağbet ve Tecrîd	100
4.5.2. Malın Faydaları ve Âfetleri	103
4.5.2.1. Kanaat ve Kifâf-ı Nefs	103
4.5.2.2. Sabır ve Rızâ	105
4.5.2.3. Âhiret İnancı ve Muhasebe	108
4.6. Tevekkül ve Kesb İlişkisi	110
SONUÇ	117
KAYNAKÇA	122
ÖZGEÇMİŞ	135

KISALTMALAR

- a.mlf.** : Aynı Müellif
a.s. : Aleyhisselâm
akt. : Aktaran
b. : Bin, ibn
bk. : Bakımız
c.c. : Celle Celâluhu
çev. : Çeviri
drl. : Derleyen
ed. : Editör
Erişim: Erişim Tarihi
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
No. : Numara
Nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm Tarihi
s.a.s. : Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik Eden
ts. : Tarihsiz
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: Gazali'de Kesb ve Tevekkül Anlayışı			
Tezin Yazarı: Zahit Enes ÇAKAR		Danışman: Doç. Dr. Sezai Küçük	
Kabul Tarihi: 28.08.2020		Sayfa Sayısı: V+135	
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri		Bilim Dalı: Tasavvuf	
<p>Kesb-Tevekkül ilişkisi tasavvufun yaygınlaşmaya başladığı zühd döneminden itibaren tartışılan bir meseledir. Zühd hayatının neticesi olarak tevekkül ehli olan zâhid/sûfilerin sosyal hayata/dünya hayatına karşı nasıl tavır alacakları bu meselenin temel çıkış sebebi olarak gösterilebilir. Nitekim zühd döneminden itibaren rızık peşinde koşma ile tevekkül arasındaki ilişki kimi sûfiler tarafından mümkün görülürken kimileri de kesbi reddetmiş veya terk etmiştir. Sûfiler bu hususu genelde avam-havâs ayrımıyla ele almışlardır. Avam için kesb mubah ve gerekli görülürken havâs için ise ulaştıkları mârifetin neticesinde terkedilmesi gereken değersiz bir şey olarak görülmüştür. Zühd döneminden itibaren sûfiler bu ilişki hakkındaki düşüncelerini kendi hallerine ve makamlarına göre belirtmişlerdir. Muhâsibî'nin (ö. 243/857) <i>Kitâbü'l-Mekâsib</i> adlı eserinden itibaren de sûfilerin eserlerinde bu konu özel başlıklar altında ele alınmaya başlanmıştır. Nitekim Muhâsibî'nin yanında Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Serrâc (ö. 378/988), Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi eser sahibi birçok sûfinin yanında müellif olmayan sûfiler de konu hakkındaki görüşlerini zikretmişlerdir. Kesb-tevekkül ilişkisi tartışmaları Gazâlî'ye (ö. 505/1111) kadar devam etmiştir. Sûfilerin buradaki gayeleri bu ilişkiyi sahil bir zemine oturmaya çalışmaktır. Gazâlî de özellikle <i>İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn</i> ve onun bir özeti niteliğinde olan <i>Kimyâ-yı Sa'adet</i> adlı eserlerinde bu konuyu ayrı olarak ele almıştır. Gazâlî, eserlerinde kendinden önceki sûfilerin görüşlerinden de faydalanmıştır. Konuları ayrıntılarıyla inceleyen Gazâlî yer yer de kendine özgü görüşler/çözümler ortaya koymuştur. Bu çalışma, Gazâlî'nin zikredilen eserlerini temel alarak kesb-tevekkül meselesi hakkındaki görüşlerinin tespitini hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde Gazâlî'nin düşüncesini anlamaya yardımcı olacağı kanaatiyle hayatı genel hatlarıyla incelenmiştir. İkinci bölümünde ilk olarak kavramların anlamları incelenmiştir. Ardından da Gazâlî'ye kadar sûfilerin kesb-tevekkül ilişkisine dair düşünceleri ve bu tartışmaya dair çözümleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde Gazâlî'nin zikredilen iki eseri temel alınarak kesb hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine aynı kaynaklar doğrultusunda dördüncü bölümde de Gazâlî'nin tevekkül hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise Gazâlî'nin kesb-tevekkül ilişkisine dair düşünceleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gazâlî, Kesb, Tevekkül			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: <u>G</u> hazālī's Conception of Kasb and Tawakkul			
Author of Thesis: Zahit Enes ÇAKAR		Supervisor: Assoc. Prof. Sezai Küçük	
Accepted Date: 28.08.2020		Number of Pages: V+135	
Department: Basic Islamic Sciences		Subfield: Sufism	
<p>The relationship between Kasb and Tawakkul is a problematic that has been discussed since the zuhd period, when sufism began to proliferation. How zahid/sufis, who are people of tawakkul as the result of zuhd life, will take a stand against social life/world life can be shown as the root cause of this problem. The sufis generally discussed a problem this issue with the distinction of avam-havas. Kasb had seen as allowable and necessary for the avam, but for the havas, it had seen as a valueless that had to be abandoned as a result of their knowledge (marifa). Since the zuhd period, sufis have stated their thoughts about this relationship according to their own khals and maqams. al-Muḥāsibī (d. 243/857) from his book Kitab al-Mekasib, this subject has started to be mentioned under special titles in the works of sufis. In addition to the many sufis who own the works together with the al-Muḥāsibī, the sufis who aren't authors have mentioned their views on the subject. The discussions of the kasb-tawakkul relationship were continued until <u>G</u>hazālī (d. 505/1111). The Sufis ' goal here is to try to settle this relationship on a proper basis. <u>G</u>hazālī also speak of this issue separately, especially in his works called Iḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn and his Kimyâ-yı Sa'âdet, which is a compendium of its. <u>G</u>hazālī has also benefited from the views of the sufis before him in his works. <u>G</u>hazālī, who examined the issues in detail, has come up with unique opinions/solutions. This study aims to determine Gazali's views on the matter of kesb-tawkkül based on his works mentioned. Therefore, the first part of the study examined <u>G</u>hazālī's life in general terms. Then the meanings of the concepts and the thoughts of the previous sufis were examined. After examining <u>G</u>hazālī 's thoughts separately, an evaluation was made in the conclusion section.</p>			
Keywords: Sufism, <u>G</u> hazālī, kasb, tawakkul			

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Önemi

Hicri ilk asırlardan itibaren sûfiler Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetinden hareketle zühd hayatı yaşama gayreti göstermişlerdir. Bundan dolayı onlar hayatları boyunca daima kendileri için buldukları zamanda en gerekli olanın peşinden gitmeye çabalamışlardır. Sûfilerin ideal bir yaşam tarzı olarak ortaya koydukları bu zühd hayatının toplumsal hayata da birtakım yansımaları olmuştur. Zühdün çeşitli yorumlarından hareketle de toplumun zihninde tasavvuf ve sûfilere karşı belirli sorular oluşmaya başlamıştır. İşte bu tarz sorulardan birisi de sûfilerin kesb ve tevekkül anlayışları hakkındadır. Burada akla ilk gelen sorulardan birisi bu iki kavramın/tutumun bir arada bulunup bulunamayacağıdır. Bu noktada bazı sûfiler kesbin gerekliliğinden ve tevekkül ile beraber bulunabileceğinden bahsederken bazıları da kesbi değersiz bir meşgale olarak görerek terk edilmesini gerekli bir tutum olarak değerlendirmişlerdir. Hatta kesbin tevekkül ile zıtlığından bahsederek kesbi reddedenler de olmuştur. Sûfiler bu konuyu genel olarak avam ve havâs ayırımıyla açıklamaya çalışmışlardır. Yine bu noktada sûfilere yöneltilen toplumdan kendilerini soyutlama ve dünyadan tamamen uzaklaşma gibi eleştirileri reddeden ve fikir ve davranışlarıyla kesb-tevekkül dengesini savunan sûfiler de olmuştur. Onlar bu dengeyi sahih bir zeminde temin etmek için gayret göstermişlerdir. Sûfilerin dünya ve ahiret dengesi şeklinde de ele alınabilecek bu problem tasavvufun kendi içinde olduğu kadar dışındaki toplum için de ciddi bir problem teşkil etmektedir. Çünkü toplumun devamı için insanların birlikteliği, birbirlerini korumaları, yardımlaşmaları ve herkesin ayrı bir görevi olması esastır. Sûfilerin işte bu noktada tevekkülü esas almaları halinde kendi hayatlarını idame etmenin nasıl olacağı yanında toplumsal hayata karşı nasıl bir tavır almaları gerektiği sorusu da öne çıkmaktadır. Bunun yanında sadece kesbe ağırlık verip tevekkülü elden bırakmanın yol açacağı dünyevileşme problemi de gözükmetedir. Buradan hareketle konu hakkında dikkat çeken bir diğer husus olarak da Allah'ın rızık vaadi karşısında kulların hareketlerinin nasıl olması gerektiğidir. Bu gibi sorunsallar da sûfilerin psikolojilerine ve davranışlarına etki etmesi bakımından önem arz etmektedir. Hicri ilk asırlardan itibaren sûfi çevrelerde buna benzer problemler etrafında süregelen bu kesb-tevekkül dengesi sorununu sahih bir zeminde sunmaya çalışan önemli isimlerden birisi de Hüccetü'l-İslâm lakaplı Ebû Hâmid

Gazâlî'dir. Bu problem Gazâlî'de de ele alınmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Gazâlî'nin bu kavramları nasıl anladığı, ne şekilde yorumladığı ve süregelen bu denge probleminin çözümü için neler önerdiği araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın Gazâlî'nin tevekkül ve kesb anlayışı üzerine bina edilmesinin temel sebebi özellikle sûfilerin yaşamlarında ve sözlerinde kesb ve tevekkül kavramlarının arasında sürekli bir çatışma olduğunu vurguladıkları ve özellikle kesbî konuları tamamen yok sayarak aile, iş ve dolayısıyla dünya ile alakalı her şeyden tamamen kendilerini soyutladıkları anlayışının doğru olup olmadığını tespittir. Buradan hareketle Gazâlî öncesine dair genel bir çerçeve de çizecek çalışmada bu problemin ne şekilde ele alındığı Gazâlî özelinde tespit edilecektir. Bu çalışmanın neticesinde belirli bir şahısla sınırlandırılmış olsa da tevekkül ve kesb kavramlarının sûfi çevrelerin zihinlerinde, hayatlarında, eğitimlerinde ve eserlerinde neye tekabül ettiği tespit edilmiş olunacaktır.

Çalışmanın Yöntemi ve Kapsamı

Kesb-tevekkül ilişkisi tasavvuf tarihinde gerek sûfiler tarafından gerekse diğer İslâmî disiplinler tarafından tartışılan bir konudur. Güncelliğini koruyan bir tartışma mevzusu olması açısından da özgün akademik çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlamda ilk dönemdeki sûfilerin konu hakkındaki görüşlerinin incelendiği yüksek lisans çalışmalarının olmasının yanında, tasavvufun ve İslâm düşüncesinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Gazâlî'nin konu hakkındaki düşüncelerinin araştırılmadığını tespit ettik. Buradan hareketle çalışmamız, Gazâlî öncesi sûfilerinin konu hakkındaki tartışmalarına da değindikten sonra Gazâlî'nin görüşlerini araştırması ve ihtiyaç duyuldukça tartışması bakımından özgün bir değer taşımaktadır.

Çalışmada dikkat edilen hususlardan biri de kavramlar arası ilişkinin yanında problematiğe dönüşmüş sorunlara da değinmek olmuştur. Bu anlamda tarihsel gelişimin yanında kavramların Gazâlî özelinde muhtevasına da odaklanılmıştır. Buradan hareketle de konunun özünü alakalı kavramlar açıklanmış ve konunun işleyiş çerçevesinde tasnife tabi tutulmuştur. Bunun yanında görüşlerin dayandıkları ayet ve hadislere de yer verilmiştir. Meseleler ele alınırken Gazâlî ve öncesinin ortaya koydukları düşünceler mukayese edilmeye gayret edilmiştir. Her görüşün de kendi delillerinin ortaya

konulmasına gayret edilmiştir. Bunu yaparken de klasik literatürden faydalanılmıştır. Gazâlî'nin fikirlerini kendi eserlerine dayandırmanın yanında diğer sûfilerin görüşlerini de mümkün oldukça kendi eserlerine dayandırmaya çalışılmıştır. Konu hakkındaki tartışmalar, mümkün oldukça çözüme yönelik görüşler temel alınarak çözülmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken de Kur'an ve Sünnet'in ifadeleri de göz önünde bulundurulmuştur. Bu hususta güncel olarak konunun nasıl anlaşılması gerektiğine dair düşünceler de yeri geldikçe ifade edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma, Gazâlî'nin kesb ve tevekkül anlayışı üzerine kurulmuştur. Fakat bu kavramlar sûfiler tarafından Gazâlî öncesinde de kullanılmıştır. Buradan hareketle bu kavramların Gazâlî'ye kadar nasıl anlaşıldığı, hangi yorumlara ve tartışmalara sebep olduğu genel hatlarıyla incelenmiştir. Kavramların tarihsel gelişimlerine değindikten sonra da Gazâlî'nin görüşlerine yer verilmiştir.

Kesb ve tevekkül kavramları tarihsel süreçte birçok sûfi ve düşünür tarafından ele alınmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada birtakım sınırlandırmalara gidilmiştir. Burada bu sınırlandırmaların nasıl olduğuna işaret etmek yerinde olacaktır. Kesb kavramı tasavvuf literatürünün yanında özellikle kelâm disiplinine has bir kavramdır. Fakat bu kavram tasavvuf disiplinde kelâmda kullanılan anlamından farklı olarak ele alınmaktadır. Örneğin kesb kavramı kelâmda kulların ihtiyârî fiillerin meydana gelmesindeki etkisini ifade etmek için kullanılır. Tasavvufta ise genel olarak kişinin helal yoldan çalışıp kazanması, üretmesi ve servet edinmesi gibi anlamları bakımından ele alınmıştır. Bu çalışmada kesb kavramının kelâm disiplinde kullanılan anlamına odaklanılmamış, sadece tasavvufî meselelerle ilgili kullanılan anlamına odaklanılmıştır. Fakat gerek duyuldukça kelâmda kullanılan anlamına da değinilmiştir. Yine tevekkül kavramı da farklı disiplinlerde ele alınsa da tasavvufa has bir kavram olması hasebiyle buradaki anlamının dışına gerek görülmedikçe çıkılmamıştır.

Çalışmada sınırlamaya gittiğimiz hususlardan biri de Gazâlî'nin hayatını ele aldığımız birinci bölümdür. Burada Gazâlî'nin hayatını ayrıntılı bir şekilde vermektense ziyade genel hatlarıyla hayatının önemli gördüğümüz merhaleleri ele alınmıştır. Bunun amacı da onun ele aldığımız konu hakkındaki düşüncesini anlamamıza yardımcı olacağına olan kanaatimizdir. Bir diğer sınırlandırma ise çalışmanın ikinci bölümünde yapılmıştır. Kesb ve tevekkül kavramlarının sözlük ve terim anlamlarını genel hatlarıyla açıkladıktan sonra

Gazâlî öncesi tasavvufta bu kavramların nasıl yorumlandığını ele aldığımız bu bölümde konuyla ilgisi olan bütün sûfilere değinmekten ziyade bu konuda öne çıkmış sûfilere değinilmiştir. Bu isimleri de tek tek müstakil olarak ele almak da bu çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı konumuz açısından önemli görüşlerine temas edilmiştir. Abdullah b. Mübârek, Muhâsibî, Cüneyd, Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî ve Kuşeyrî gibi eser veren sûfiler, şariat ilimlerinden biri olarak ve onun sınırlarını aşmayan bir tasavvuf anlayışına sahip olmaları yönünden tasavvufî konularda Gazâlî'nin başlıca kaynaklarını oluşturmaktadırlar. Bu bağlamda Muhâsibî kesbe dair yazdığı *Kitâbü'l-Mekâsib* adlı eseriyle önem arz etmektedir. Yine Serrâc, Kelâbâzî ve Kuşeyrî gibi sûfiler de kesb ve tevekkül noktasında eserlerinde kendi görüşlerinin yanı sıra diğer sûfilerin de görüşlerini aktarmaları bakımından önem arz etmektedirler. Bu bakımdan onların eserleri Gazâlî öncesi fikir dünyasını anlama bakımından öne çıkmaktadırlar. Ancak bu noktada şunu da belirtmekte fayda var ki; Gazâlî öncesi sûfilerin kesb ve tevekkül görüşleri ele alınırken öne çıkan sûfilerin tüm eserleri incelenmemiş, sadece konu hakkında kaynaklık edebilecek öne çıkan eserleri incelenmiştir. Zira bütün eserlerin incelenmesi kapsamlı bir çalışma gerektirdiğinden başlı başına bir tez konusu olacak derecededir. Bundan dolayı bu sûfilerin öne çıkan ve sonraki döneme de kaynaklık eden eserleri incelenmiştir. Bu bağlamda Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'i, Muhâsibî'nin *Mekâsib* ve *er-Ri'âye*'si gibi müstakil eserler; Serrâc'ın *el-Lüma*'sı ve Kelâbâzî'nin *et-Taarruf*'u gibi tasavvuf kavramlarının ele alındığı eserler; Hücvîrî'nin *Keşfü'l-Mahcûb*'u, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si gibi tasavvuf kavramlarının yanında sûfilerin hal tercümelerini ele alan eserler ve Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'si gibi sûfî tabakalarının ele alındığı eserler Gazâlî öncesi sûfilerin kesb ve tevekkül anlayışını inceleme noktasında çalışmanın kaynaklarındandır.

Çalışmada bir diğer sınırlandırma da Gazâlî'nin eserlerine yönelik olarak yapılmıştır. Bu çalışma Gazâlî'nin kesb ve tevekkül ile ilgili düşüncelerini *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* ve *Kimyâyı Sa'âdet* isimli eserleri temel alınarak incelenmiştir. Gazâlî'nin bu eserlerinin yanında diğer eserlerine de gerek duyuldukça temas edilmiştir. Burada Gazâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, *Kavâ'idü'l-akâ'id*, *Makâsîdü'l-felâsife* ve *Tehâfütü'l-felâsife* gibi kelâm ve felsefeye dair eserlerini de özellikle kesb anlayışını incelerken temel almadığımızı belirtmekte fayda vardır. Çünkü ihtiyârî fillerin yaratılması ile alakalı olarak kulların fillerini ve kudretini ifade eden kesb kavramı hususî olarak kelâm ve felsefe disiplinleri

tarafından ele alınmaktadır. Gazâlî'nin bu eserleri tasavvufta ele alınan helal kazanç ve tevekkül ile alakalı olmayarak kulların ve Allah'ın fiil ve kudretini, özgür irade, cebr ve kader gibi mevzuları mevzubahis ettiğinden dolayı sadece gerekli yerlerde temas edilmekle yetinilmiştir. Çalışmada belirtmemiz gereken bir diğer husus da Gazâlî'nin görüşlerini incelerken onun kesb ve tevekkül hususunda değindiği bütün meseleleri incelemediğimizdir. Zira bu durum, kesb ve tevekkül konusunda sayısız alt meselelere yol açacağından konunun özünün kaybedilmesine sebep olacaktır. Bu nedenle bu durumdan kaçınılarak kesb ve tevekkül hususunda meselenin özü ile alakalı görüşler incelenmiştir.

BÖLÜM 1: GAZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Asıl adı Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî olan İmam Gazâlî 450/1058 yılında bugün Meşhed ismiyle tanınan ve yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla da bilinen İran'ın Horasan bölgesi civarındaki Tûs¹ vilayetinin büyük bir bölümünü içine alan Taberân² şehrinde dünyaya gelmiştir. Seçkin bir ilâhiyatçı, hukukçu, mütefekkir, sûfî ve müceddid³ olarak nitelenen Gazâlî'nin künyesi Ebû Hâmid, lakabı Hücetü'l-İslâm ve Zeynüddin'dir.⁴

Gazâlî'nin ailesi hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Ebû Hâmid el-Gazâlî isminde bir amcası ve Ebû'l-Feth Ahmed isminde âlim ve mutasavvıf bir erkek kardeşinin yanında kız kardeşlerinin de var olduğu aktarılmaktadır.⁵ Babası Muhammed'in eğirdiği yünleri dükkânında satarak ailenin geçimini sağlamanın yanında ilim halkalarına da katılan ve dini ilimleri öğrenmek çabasında olan bir kimse olduğu nakledilmektedir. Bunun yanında oğulları Muhammed ve Ahmed'in ilimle meşgul olmalarını isteyen baba kendi ömrünün oğullarını okutmaya yetmeyeceğini anlayınca onları sûfî dostlarından birisine eğitimleriyle ilgilenmesi için emanet etmiştir. Yeni hâmilere, babalarından kalan miras bitinceye kadar Muhammed Gazâlî ve kardeşi Ahmed Gazâlî'nin eğitimleri ile ilgilenmiştir. Fakat kendisinin de maddî durumunun yeterli olmadığı ve bundan dolayı da daha fazla yardımcı olamayacağı için iki kardeşe eğitim ve öğretimin yanı sıra barınma ve beslenme imkânı da sağlayan bir medreseye girmelerini tavsiye etmiştir.⁶ Bu dönemlerde ilk olarak babalarının ve daha sonra da kendilerine hamilik yapan baba

¹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/489.

² Şibli Numani, *İslâmın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Baytan Kitabevi, 1972), 12; Rızâeddin Fahreddin, *İmam Gazzâlî*, çev. Leyla Yakupoğlu Boran (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018), 21.

³ William Montgomery Watt, "Al-Ghazâlî", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 2 Şubat 2020).

⁴ Sabri Orman, *Gazâlî Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 35; Abdurrahim Güzel, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111)*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1988), 7/9. Gazâlî isminin çift z ile mi yoksa tek z ile mi yazılışının daha doğru olduğu noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Bu hususta bazıları onu babasının mesleği olan ve yün eğiricilik (iplikçilik) manasına gelen gazzâldan hareketle Gazzâlî; bazıları ise Gazâl-Gazâle adlı köyden olmasına nisbetle ona Gazâlî demektedir.

⁵ William Montgomery Watt, *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali* (Edinburgh: Edinburgh at the University Press, 1963) 20; Orman, *Gazâlî*, 35; Çağrı, "Gazzâlî", 13/489-490.

⁶ Muhammed Murtaş ez-Zebîdî, *İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâi 'ulûmi'd-dîn* (Mısır, 1331), 7; Orman, *Gazâlî*, 35-36; Çağrı, "Gazzâlî", 13/490.

dostlarının tasavvufî çevrelerle olan irtibatları Gazâlî ve kardeşinin ileride teşekkül edecek olan tasavvufî fikirlere sahip olmalarına etki ettiğini söylemek mümkündür.

Gazâlî, dönemin çocuklara ilk olarak öğretilen okuma-yazma, dil bilgisi, Kur’ân-ı Kerîm ve aritmetik gibi derslerini baba dostunun desteğiyle almış⁷ ve ardından 465/1073 yılında Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî et-Tûsî’den temel İslâmî ilimleri ve Şâfiî fikhını tahsil etmiştir. Daha sonra beş yıl sürecek olan eğitimi için Cürcân’a gitmiş ve burada Ebü’l-Kâsım İsmâil b. Mes’ade el-İsmâilî’nin derslerine devam etmiştir.⁸ Gazâlî’nin Cürcân’daki eğitimi bittikten sonra memleketi Tûs’a dönerken Gazâlî’nin de içinde bulunduğu kafilenin yolu eşkıyalar tarafından kesilmiş ve Gazâlî’nin eğitimi boyunca tutmuş olduğu notları da dahil kafiledekilerin bütün eşyaları ellerinden alınmıştır. Gazâlî notlarının peşine düşmüş ve eşkıyaların reisine notlarının onlara bir faydasının dokunmayacağını, sırf onları elde etmek için Cürcân’a gittiğini söylemiştir. Eşkıyaların reisi: “*Biz senin ilmini değil yalnız kitabını aldık. Kitabın kaybolduğu için ilimsiz kalırsan öyle tahsilde ne fayda var?*” diyerek Gazâlî ile alay etmiş ve notlarını geri vermiştir. Gazâlî’ye göre eşkıyaların reisinin bu sözleri Hak Teâlâ tarafından kendisini irşad etmek için söylenmiştir. Bundan dolayı da memleketine dönünce üç yıl boyunca bu notlarını ezberlemiş ve artık yolu kesilip kitapları alındığında ilmini kaybetme korkusu duymayacağını belirtmiştir.⁹

Gazâlî Tûs’tan 473/1080¹⁰ yılında Nîşâbur’a giderek Nizâmiye Medreselerine girmiş ve vefatına kadar hocası İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin (öl. 478/1085) derslerine devam etmiştir. Bu süreçte de hocasının en seçkin üç öğrencisinden biri olmuştur. Bu medresede aynı zamanda tasavvufî kişiliğinin oluşmasında önemli bir etken olan Tûs ve Nîşâbur sûfîlerinin önderlerinden ve Ebü’l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072)¹¹ de öğrencilerinden olan Ebû Alî Fazl b. Muhammed el-Fârmedî’den (ö. 477/1084) de ders almıştır.¹² Gazâlî bu süreçte Şafîî fikhı, hilaf ilmi, cedel, usûl-i fikh, usûl’ü-d-dîn, mantık gibi ilimleri okumuş ve aynı zamanda

⁷ Çağrı, “Gazzâlî”, 13/490.

⁸ Fahreddin, İmam Gazzâlî, 22-23; Çağrı, “Gazzâlî”, 13/490.

⁹ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4-3/103; Zebidî, *İthâfî’s-sâde*, 7; Fahreddin, İmam Gazzâlî, 24; Çağrı, “Gazzâlî”, 13/490.

¹⁰ Çağrı, “Gazzâlî”, 13/490.

¹¹ Sûfîlerin isimleri ve ölüm tarihlerinin tespitinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin ilgili maddelerinden yararlanılmıştır.

¹² Orman, *Gazzâlî*, 7.

felsefe ve hikmete dair okuduklarından hareketle bu alanda da yetkinleştirdiğinden bahsetmiştir.¹³

Hocası Cüveynî'nin 478/1085 yılında vefatı üzerine Nîşâbur'u terk ederek Nizâmülmülk'ün yanına Sâmerâ şehrine gitmiştir. Gazâlî'nin âlimlere sunulan imkânlardan ve burada bulunan âlimlerden istifade etmek için buraya gitmiş olabileceği nakledilmektedir. Gazâlî buradaki ilim ve fikir ehlinde faydalanma imkânı bulduğu gibi iştirak ettiği ilmi müzakerelerdeki başarısıyla da Nizâmülmülk'ün dikkatini çekmiştir.¹⁴ Bu medresede geçirdiği altı yıldan sonra 484/1091 yılında Nizâmülmülk'ün isteğiyle Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır. Gazâlî'nin kitap telifi bakımından en verimli dönemi sayılan bu müderrislik dönemi dört yıl sürmüştür.¹⁵ Gazâlî'nin kendi ifadesine göre üç yüze yakîn talebeye ders verdiği ve kitap telifine çalıştığı bu dönemde aynı zamanda ayırabildiği boş vakitlerinde de kitaplardan felsefe ilmini öğrenmeye çalışıyordu. O, kelâmcıların felsefeyi reddetmeye yönelik sözlerini anlaşılmasız, dağınık, çelişkili ve yanlışlarla dolu bulduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle kelâm ilmini bitirdikten sonra felsefeye başlamıştır. Çünkü ona göre: *“bir kimse herhangi bir ilmin yanlışlığını, o ilmi son noktasına kadar kavramadıkça bilemez”*¹⁶ ve *“bir mezhebi anlamadan ve bütün inceliklerine vakıf olmadan reddetmek karanlığa taş atmaktır.”* İki yıllık bir araştırma sonucunda felsefenin en ince detaylarını öğrendiğini ve yaklaşık bir yıl da öğrendiklerini ayrıntılı bir şekilde düşündüğünü belirten Gazâlî, artık felsefenin hile ve aldatmacası ile hakikate ve hayale dayanan yönlerini şüphe etmeyecek bir şekilde bildiğini belirtmektedir.¹⁷ Gazâlî hakikat arayışında son olarak tasavvufu zikretmektedir. O, sûfilerin yolunun ilim ve amel olduğunu, kendisine ilmin kolay geldiğini belirtmiş ve tasavvufa dair yazılmış eserleri tetkik etmiştir. Okuduklarından sonra sûfilerin yolunun sözden ziyade hal olduğu kanaatine varmış ve geriye sülûk yoluyla elde edilecek ilmin kaldığını belirtmiştir.¹⁸

¹³ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'yyeti 'l-kübrâ*, 4/103; Çağrı, “Gazzâlî”, 13/491.

¹⁴ Fahreddin, İmam Gazzâlî, 26-27.

¹⁵ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'yyeti 'l-kübrâ*, 4/107; Çağrı, “Gazzâlî”, 13/491.

¹⁶ Gazzâlî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine 'd-dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: EminYayınları, 2017), 13.

¹⁷ Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 14.

¹⁸ Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 41-42.

Gazâlî'yi kelâm, felsefe, bâtinîlik ve tasavvuf hakkındaki araştırma ve incelemeleri kendi iç âlemine yönelmeye itmiş ve kendisini hesaba çekmeye başlamıştır. Geçirdiği bu iç muhasebeyi şöyle aktarmaktadır:

“Sonra kendi durumumu gözden geçirdim. Baktım ki pek çok dünyevî alakanın içine dalmışım ve bunlar beni her yönden kuşatmışlar. Ardından amellerimi gözden geçirdim ki, bunlar içinde en güzeli ders vermek ve ilim öğretmekti. Bunlarda bile, âhiret yolunda önemsiz ve faydasız olan ilimlere yönelmiştim. Daha sonra ders vermedeki niyetimi düşündüm. Niyetim hâlisane ve Allah rızâsı için değildi; aksine beni ders vermeye iten sebep ve harekete geçiren şey makam arzusu ve şöhretimin yayılması idi. Dolayısıyla yıkılmak üzere olan bir uçurumun kenarında bulunduğumu kesinlikle anladım. Eğer durumumu hemen düzeltmeye girişmezsem cehennem ateşine yuvarlanmak üzereydim.”¹⁹

Gazâlî, dünyevî tutkular ve âhirete yönelme arasında sürekli bir tereddüt yaşadığını, fakat ne zaman içinde bulunduğu halden kurtulmak için Bağdat'tan ayrılmaya karar verse ertesi gün bu kararından vazgeçtiğini belirtmektedir. 488 yılı Recep ayı (Temmuz 1095) başından itibaren yaklaşık altı ay süren bu nefis mücadelesinin neticesinde artık ders veremez hale geldiğini hatta bu durumun sağlık problemlerine yol açtığını belirtirken, hekimlerin da bu durumun ruhî olduğunu söylediklerini aktarmıştır. Vücudu güçten kesilmiş ve iradesini bütünüyle kaybetmiştir. Bu halinin neticesinde kendisine bulunduğu konum ve ailesinden vazgeçmenin Allah tarafından kolaylaştırıldığını şu şekilde ifade etmektedir: *“Hiçbir çıkar yolu kalmayan çaresiz bir kimse gibi yüce Allah'a sığındım. Dua ettiklerinde çaresizlerin duasını kabul eden Allah benim de duamı kabul etti. Makam, mal, aile, çocuklar ve dostlardan vazgeçmemi bana kolaylaştırdı.”* Bunun üzerine de Şam'a gitme niyetini gizleyerek Mekke'ye gideceğine dair kararını çevresine bildirmiştir.²⁰ Halife ve dostlarının onun gitmesine rızâ göstermeyecekleri kanaatiyle niyetini gizlediğini belirtmiştir. Malının ihtiyaçtan fazlasını dağıtarak Bağdat'tan ayrılmış ve Şam'a gitmiştir. Burada yaklaşık olarak iki yıl kaldığı süre içerisinde Emeviyye Camii'nde, sûfilerden öğrendiği şekilde uzlet, halvet, riyâzet, mücâhede, nefis tezkiyesi, ahlakın güzelleştirilmesi ve zikrullah ile kalbi tasfiye etmekle meşgul olmuştur.²¹ Ardından Kudüs'te de bir süre inzivâ hayatı yaşadktan sonra hac farızasını yerine

¹⁹ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, 43.

²⁰ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, 44.

²¹ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, 45.

getirmek için Hicaz'a gitmiştir. Daha sonra birtakım kaygıları ve çocuklarına olan hasreti nedeniyle vatanına geri dönen Gazâlî, burada da halvet ve zikirle meşgul olarak on yıllık bir süreç geçirmiştir. Riyâzet ve mücâhede ile geçirdiği bu süreçte neler elde ettiğini şöyle aktarmaktadır: *“Gerçekleştirdiğim bu halvetler esnasında bana pek çok şey keşfolundu. Bunları saymak ve mahiyetini dile getirmek mümkün değildir. Ancak faydalı olması açısından bir kısmını anlatacağım. Kesin olarak anladım ki Allah'a giden yolda yürüyenler özellikle sûfilerdir. Yaşantıları en güzel, yolları en doğru, ahlakları da en temiz olan onlardır.”*²² Bu açıklamalardan Gazâlî'nin aradığını bulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hayatının devamında da bu kanaatine uygun bir yaşam sürmesi bunu göstermektedir.²³

Gazâlî bu on yıllık uzletin ardından insanların nübüvvetin aslı, hakikati ve açıkladığı meseleleri tatbik etme hususunda itikadlarının zayıf olduğunu ve bunun halkın arasında yaygınlaştığını fark etmiş ve bu durumun nedenlerini araştırmıştır. İnsanların imanlarındaki zayıflığın giderilmesi üzerine bir süre düşündükten sonra kendisi için kolay olan bu yolun kaçınılmaz olarak gidilmesi gereken bir yol olduğuna karar vermiştir. Fakat insanları yanlıştan alıkoymak için zamanın şartlarının uygun olmadığına kanaat getirerek uzlete devam etmiştir.²⁴ Bu kararını bozacak emir, Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk tarafından 499/1106 yılının hac dönüşünde gelmiştir.²⁵ Müşâhede ve gönül ehli kimselerle bu konuyu istişare ettikten sonra aynı yılın temmuz ayında Nişâbur'a doğru yola çıkmıştır.²⁶ Gazâlî medreseye dönüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

*Aslında ben biliyordum ki her ne kadar ilim öğretmeye dönsem de gerçekte geri dönmüş olmuyordum. Çünkü dönmek demek daha önce olan bir şeye dönmektir. Hâlbuki o zamanlar ben ilmi, makam ve mertebe kazanmak için öğretiyor, sözümle ve yaptıklarımla buna davet ediyordum. Amacım ve niyetim buydu. Şimdi ise makam ve mertebeyi terk etmeye sebep olan ve bunların değersiz olduğunu bildiren bir ilme çağırıyorum.*²⁷

²² Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 46.

²³ Orman, *Gazâlî*, 45.

²⁴ Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 58-61.

²⁵ Abdülkerim Özeydin, “Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/99-100.

²⁶ Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 58-63.

²⁷ Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-dalâl*, 58-64.

Gazâlî burada üç yıl görev yaptıktan sonra görevini bırakıp tekrar Tûs'a geri dönmüştür. Burada evinin yanına fukahâ için bir medrese, sûfler için de bir hankah yaptırmış ve yaşamının son zamanlarını ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine iştirak etmek ve eser telif etmekle geçirmiştir.²⁸ Son dönemlerinde hadis ilmiyle de meşgul olan Gazâlî 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) yılında vefat etmiş ve Tûs'a defnedilmiştir. Kabri meşhur şair Firdevsî'nin yanında bulunmaktadır.²⁹

1.2. Eserleri

Gazâlî İslâm ilim tarihinin en velûd müelliflerinden biri olarak görülmüştür. Yaşadığı dönemde sorun olarak gördüğü ve çözüm üretmeye çalıştığı birçok konu ve alanda araştırmalar yapmış, bundan dolayı da eserlerinin sayısı hayli fazlalaşmıştır. Gazâlî'ye 400 ila 450 civarında eser nispet edilmiştir. Yazmış olduğu eserlerin çokluğunu Tiflîsî'nin şu sözleri ifade etmektedir: “*Gazzâlî'nin telif ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim, her gününe dört cüz (yaklaşık kırk sayfa) düştü.*” Gazâlî'nin sahip olduğu ünden dolayı da ona birçok eser nispet edilmiştir.³⁰ Bunun yanında eserlerinden bazılarının kaybolduğu hakkında görüşler de vardır. Bunlar eserlerinin sayısı hakkında farklı görüşlerin olmasının altında yatan sebepler olabilir.³¹ Gazâlî'ye aidiyeti kabul edilen eserler kendi eserlerindeki atıflarına, klasik kaynaklarda bulunan malumatlara ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde adına kayıtlı bulunan kitapların incelenmesine dayanmaktadır.³²

Gazâlî'nin yazmış olduğu eserler İslâm dünyasında ihtisar ve hülâsalara (muhtasar), ciltler dolusu şerhlere, lehinde ve aleyhinde telif edilmiş kitaplara ve çeşitli dillere yapılan tercümelere konu olmuştur. Batı'da okunmuş, okutulmuş ve birçok araştırmancının konusu olmuştur.³³ Bu husus günümüzde de devam etmektedir.

Gazâlî'nin hayatı çeşitli dönemlerde ele alınabilir. Bu sebeple onun hayatındaki fikri gelişmeleri daha iyi takip edebilmek amacıyla bazı araştırmacılar eserlerini yaşadığı

²⁸ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'yyeti 'l-kübrâ*, 4/105.

²⁹ Çağrı, “Gazzâlî”, 13/494

³⁰ H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî (Eserleri)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/518.

³¹ Orman, *Gazzâlî*, 53.

³² Karlığa, “Gazzâlî (Eserleri)”, 13/518. Eserleri üzerine yapılan çalışmalar için aynı maddenin ilgili bölümüne bakılabilir.

³³ Watt, *Muslim Intellectual*, 7; Orman, *Gazzâlî*, 58.

dönemlere göre tasnif etmiştir.³⁴ Bizim bu çalışmamızda Gazâlî'nin bütün eserlerinden bahsetmemiz mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Gazâlî'ye aidiyeti bakımından Zebîdî 76 eseri,³⁵ H. Bekir Karlığa 49 eserin yanında telhis veya seçmeler şeklinde telif edilen 17 eseri ve R. Gosche de ona nispet edilen 40 civarındaki eseri değerlendirerek tartışmıştır.³⁶ Alanımızla ilgili olması dolayısıyla tasavvufa dair eserlerinin genel olarak içeriğinden bahsederken, bazı meşhur eserlerini de zikredeceğiz. Bunu yaparken de TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki Gazâlî maddesini dikkate alarak eserleri ağırlıklı konularına göre gruplandıracağız.

1.2.1. Tasavvuf Hakkındaki Eserler

1. *Mizânü'l-'amel*: Dünya ve âhiret mutluluğunu elde etme yolu olarak, ameli anlattığı eserdir.³⁷ Remzi Barışık tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

2. *el-Ma'ârifü'l-'akliyye*: Tam adı *e-Ma'ârifü'l-'akliyye ve lübâbü'l-hikmeti'l-ilâhiyye* olan eser Ahmet Kamil Cihan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserin Gazâlî'ye aidiyeti hususundaki araştırma çevirinin girişinde mevcuttur. Eserde temel olarak düşünme, konuşma, söz ve söze bağlı olarak yazma konuları ele alınmıştır.³⁸

3. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*: Eser herkesin anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmıştır. Dinî, ahlâkî, felsefî ve tasavvufî muhtevasıyla dikkat çeken eserin yazımının tamamlanması altı yıl sürmüştür. Birçok alim tarafından özetlenen eser Zebîdî tarafından *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adıyla şerhedilmiştir. Eser Türkçe, Farsça, Urduca, İngilizce ve Almanca dillerine tercüme edilmiştir. Eserin ilk Türkçe tercümesi Bostanzâde Mehmet Efendi (ö. 1006/1598) tarafından *Yenâbiu'l-yakîn fi İhyâi ulûmi'd-dîn* adıyla yapılmıştır. Eserin tamamı ise günümüz Türkçesine Ahmed Serdaroğlu (Ankara 1963; İstanbul 1974) ve Ali Arslan (İstanbul 1977) tarafından tercüme edilmiştir.³⁹

³⁴ Maurice Bouyges hayatının beş ana dönemine göre Gazâlî'nin eserlerini tasnif etmiş ve Bekir Karlığa Tehâfütü'l-Felâsife'nin 1981 tercümesinin girişinde bunu aynı şekilde aktarmıştır. bk. İmam el-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-felâsife*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 17-31.

³⁵ Ali Arslan, "Önsöz", *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, mlf. Gazâlî (İstanbul: Merve Yayınları, 2016), 1/46-48. Bu önsöz de Zebîdî'nin *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinden alınmıştır.

³⁶ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/524.

³⁷ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/523.

³⁸ Gazâlî, *Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine: El-Me'ârifü'l-Akliyye*, çev. Ahmet Kamil Cihan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 14-18

³⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları, 2016); Gazzâlî *el-Münkız mine'd-dalâl*, 48; Sezai Küçük, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", *Tasavvuf Klasikleri*, ed. Ethem Cebecioğlu (İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010), 168-169; Mustafa Çağrı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/11.

Gazâlî kitabı telif amacını şu şekilde ifade etmektedir: “Elinizdeki bu kitabı, dinî ilimlerin ihyası, geçmiş imamların yolunun gösterilmesi, peygamberlerin ve onlara tabi olanların faydalı buldukları ve fayda gördükleri ilimlerin mahiyetini izah etmek için kaleme alıyorum.”⁴⁰

Gazâlî'ye göre insan için en önemli şey ilimdir. Bundan dolayı Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'in lisaniyle herkesten istediği ilmi izah etmek için kitabın başına ilim bölümünü koyduğunu söylemektedir. İbâdât, âdât, mühlikât ve münciyât olmak üzere dört ana bölümden oluşan eserin her bölümünde kitab başlığı altında on konu işlenmiştir. Kitabın ana bölümlerde ve gerekli görüldükçe de alt bölümlerde ilk olarak konuyla alakalı ayet ve hadisler yorum yapılmaksızın aktarılmıştır. Ardından Hulefâ-yi Râşidîn, zühd ve takvalarıyla öne çıkmış sahabeler, tâbiîn âlimlerinin ve zühd/tasavvuf dönemi sûfîlerinin sözleri nakledilmiştir. Eserin tasavvufî konularda temel kaynakları ise Abdullah b. Mübârek, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi mutasavvıfların eserleridir. Fakat ismini zikretmemekle birlikte Râgıb el-İsfahânî'nin *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a* adlı ahlâk kitabından da faydalanmıştır.⁴¹

İbâdât bölümünde işlenen konular şöyledir: İlim, kavâ'idü'l-'akâ'id, esrârü't-tahâre, esrârü's-salât ve mühimmâtihi, esrârü'-zekât, esrârü's-savm, esrârü'l-hac, âdâbı tilâveti'l-Kurân, zikr ve'd-da'vât, tertîbü'l-evrâd ve tafsili İhyâü'l-leyl.

Âdât bölümünde işlenen konular şöyledir: Âdâbü'l-ekl, âdâbü'n-nikâh, âdâbü'l-kesb ve'l-meâş, helaller ve haramlar, âdâbü'l-ülfet, âdâbü'l-uzlet, âdâbü's-sefer, âdâbü's-semâ ve'l-vecd, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, âdâbü'l-maîşet ve ahlâkü'n-nübüvvet.

Mühlikât bölümünde işlenen konular şöyledir: Acâibü'l-kalb, riyâzetü'n-nefs ve tehzîbü'l-ahlâk, kesrü's-şehveteyn, âfâtü'l-lisân, zemmü'l-gzab ve'l-hıkd ve'l-hased, zemmü'd-dünyâ, zemmü'l-buhl ve zemmü hubbu'l-mâl, zemmü'l-câh ve'r-riyâ (makam düşkünlüğünün ve riyanın kötülenmesi), zemmü'l-kibr ve'l-ucub, zemmü'l-gurur.

Münciyât bölümünde işlenen konular şöyledir: Tevbe, sabır ve şükür, havf ve recâ, fakr ve zühd, tevhid ve tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ, niyet, sıdk ve ihlâs, murâkabe ve muhâsebe, tefekkür, zikri'l-mevt ve mâ ba'dehû.⁴²

İbâdât bölümünde ahiret âlimi olmanın şartlarından saydığı ve fıkıh ilminde ihmal edilen noktaları ele aldığını söyleyen Gazâlî, bu bölümde ilmi ile amel eden âlimlerin muhtaç

⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/52.

⁴¹ Küçük, “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”, 171-172; Çağrı, “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”, 22/10.

⁴² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/53-54.

oldukları sırların hikmetlerini, sünnetin inceliklerini ve ibâdetin gizli manalarını anlattığını; Âdetler bölümünde halk arasında yaygın olan muamelelerin sırlarını, derinliklerini, sünnetlerin inceliklerini beyan ettiğini; Mühlikât bölümünde Kur'ân-ı Kerîm'de nefsin ve kalbin kendisinden temizlenmesi emredilen kötü halleri tek tek beyan ettiğini ve kötü ahlakı doğuran sebepleri, afetlerini ve bu kötü ahlaktan kurtulmanın yollarını ayet, hadis ve selef-i sâlihînin sözleriyle beyan ettiğini; Münciyât bölümünde ise güzel ahlakı, kulu Allah'a yaklaştıracı siddıkların, mukarreblerin rağbet edilen haslet ve sıfatlarından her birini açık bir şekilde ortaya koyduğunu söylemektedir. Gazâlî bu noktada kendi eserinin daha önce yazılan benzer eserlerden muğlak bırakılan ve kısaca anlatılan her meselenin izah edilmesi, ele alınan meselelerin tasnife tabi tutulması, uzatılan meselelerin kısaltılması, tekrarların atılması, iddiaların dedillendirilmesi ve aklın anlamakta zorluk çektiği meseleleri anlaşılır hale getirip açığa kavuşturması yönünden farklılaştığını belirtmektedir.⁴³

Gazâlî'nin inzivâ döneminde⁴⁴ yazmış olduğu eserinin İslâmî ilimlerin her birini içermesi yönünden kapsayıcı bir anlam içerdiği söylenebilir. Bununla birlikte eserin "Rub'u'l-âdât" adlı ikinci bölümünde kazanç, kazancın, fazileti, kazanca teşvik, helal ve haram rızık, ekonomik hayat, ticari ilişkiler, tüccarın davranışları ve "Rub'u'l-münciyat" adlı son bölümü altında sabır, şükür, fakr, zühd, tevhid, tevekkül, muhabbet, şevk, üns, rızâ; niyet, ihlâs, sıdk; murakabe, muhasebe ve tefekkür gibi konularının incelemesi çalışmamıza temel teşkil etmesi bakımından öne çıkan bölümlerdir. Eserde konuları ayrıntılı bir şekilde anlatmasından hareketle de onun kesb-tevekkül hakkındaki düşünceleri açık bir şekilde anlaşıldığı söylenebilir. Burada dikkati çeken bir diğer husus ise Gazâlî'nin konuları ele alış biçimidir. O, konuları ele alırken sadece fıkıh ve tasavvuf açısından değil gerekli gördüğü yerlerde felsefî ve kelâmî birikimini de kullanarak ele almıştır.

4. *Bidâyetü'l-hidâye*: Eser, temele takvâyı almaktadır. Bir Müslümanın günahlardan kaçınmayla birlikte günlük hayatta hangi kurallara uyması gerektiğini ele almaktadır.⁴⁵

Eserin Türkçeye çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Abdullah Demiray, 2013)

5. *Cevâhir'ül-Kur'ân*: Kur'ân-ı Kerîm'in incelikleri ve sırlarını açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Eserin Türkçeye çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Ömer Türker, 2006)

⁴³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/54-55.

⁴⁴ Çağrı, "Gazzâlî", 13/492.

⁴⁵ Watt, "Al-Ghazâlî".

6. *Kimyâ-yı Sa'adet*: Aslı Farsça olan eser İhyâ'nın bir özeti niteliğindedir.⁴⁶ Eserde İbâhîlere yönelik bölümler de mevcuttur.⁴⁷ Eserin Türkçeye çevirileri mevcuttur. (Örneğin: A. Faruk Meyan, 1971)

7. *Eyyühe'l-veled*: Gazâlî'nin öğrencilerinden birinin isteği üzerine kaleme aldığı eserdir.⁴⁸ Eserin Türkçeye çevirileri mevcuttur. (Örneğin: H. Abdulhalim Akkul, 1972)

8. *Nâsihatü'l-mülûk*: Farsça olan eser Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed Tapar'a (öl. 511/1118) atfen yazılmıştır.⁴⁹ Türkçe tercümeleleri içinde en meşhuru Aşık Çelebi'ye aittir.⁵⁰

9. *el-İmlâ' 'alâ müşkilâti'l-İhyâ'*: Genel olarak sembolik ifadelerin, tevhid ve tasavvufa dair terimlerin açıklandığı bir eserdir. Gazâlî bu kitabı İhyâ'ya eleştiri yapanlara cevap olarak kaleme almıştır.⁵¹

1.2.2. Fıkıh Hakkındaki Eserler

1. *el-Basît fi 'i-fürû'*: Cüveynî'nin Nihâyetü'l-matlab adlı kitabının bir özeti niteliğindeki eser Şâfiî fikhının fûrûundan bahsetmektedir.

2. *el-Vasît*: Şâfiî fikhına dair ikinci eseridir.

3. *el-Vecîz*: Kısa ve özlü ifadelerle kaleme alınmıştır. Fıkıh eserlerinin üçüncüsüdür.

4. *el-Mustasfâ fi 'ilmi'l-us'ul*: Fıkıh usulüne dair olan eser Nîşâbur'da yaşadığı dönemde kaleme alınmıştır.⁵² Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: H. Yunus Apaydın, 1994)

1.2.3. Mantık Hakkındaki Eserler

1. *Mi'yârü'l-'ilm*: Felsefî kitapların teknik dillerinden dolayı erişim sıkıntısı çeken fıkıhçılar ve ilâhiyatçılar için Aristo mantığını kaleme aldığı eseridir.⁵³ Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Hasan Hacak, 2013)

⁴⁶ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/523.

⁴⁷ Gazzâlî, *El-Müinkız mine'd-dalâl*, 65.

⁴⁸ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/523.

⁴⁹ Abdülkerim Özeydın, "Muhammed Tapar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/581.

⁵⁰ Günay Kut, "Âşık Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/550.

⁵¹ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/524.

⁵² Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/518-519.

⁵³ Watt, "Al-Ghazâlî".

2. *Mihakkü'n-nazar*: İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde kıyas teorisi, ikinci bölümünde tanımlar konusu ele alınmaktadır.⁵⁴ Eser Türkçeye Ahmet Kayacık (2002) tarafından çevirilmiştir.

3. *El-Kıstâsü'l-müstakîm*: Tâlim ehlinin (Bâtınîler) görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymak için kaleme aldığı eseridir.⁵⁵ Eser Türkçeye İbrahim Çapak (2016) tarafından çevirilmiştir.

1.2.4. Kelâm Hakkındaki Eserler.

1. *Fedâi'hu'l-Bâtıniyye*: el-Müstashirî olarak da bilinen eseri Bağdat'tan ayrılmadan önce Bâtıniyye'nin görüşlerini reddetmek için kaleme almıştır.⁵⁶ Eser Türkçe Avni İlhan (1993) tarafından çevirilmiştir.

2. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*: İslâm akaidini anlatmak için kaleme alınmıştır. Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Kemal Işık, 1971)

3. *Maksadü'l-esnâ*: Esmâ-i hüsnâya dair olan eserde Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak kaleme alınmıştır. Aynı zamanda ittihad ve hulûle düşmenin yanlışlığından bahsedilmektedir.⁵⁷ Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Yaman Arıkan, 1983)

4. *Faysalü't-tefrika*: Te'vil ve tekfir konularının anlatıldığı eserdir.⁵⁸ Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Süleyman Uludağ, 1972)

5. *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilm'l-keîâm*: Selefin görüşlerinin anlatıldığı ve delillerle desteklendiği eserde teccîm ve teşbih hususunda yanlış görüşte olanlar eleştirilmiştir. Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Sabit Ünal, 1987)

6. *Kavâidü'l-'akâid*: Akaide dair yazılan eser daha sonra İhyâ'ya ilave edilmiştir.⁵⁹ Türkçe çevirileri bulunan eser, İhyâ tercümeleleri içinde de mevcuttur. (Örneğin: Ali Arslan, 1977)

1.2.5. Felsefe Hakkındaki Eserler.

1. *Makâsıdü'l-felâsife*: Gazzâlî Farabî ve İbn Sînâ'nın Neoplatonik felsefi öğretilerinin Sünnî İslâm ile uyuşmadığını düşünüyordu. Fakat felsefe hakkındaki bu ilk eserinde

⁵⁴ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/519.

⁵⁵ Gazzâlî, *El-Münkız mine'd-dalâl*, 35,38.

⁵⁶ Gazzâlî, *El-Münkız mine'd-dalâl*, 38.

⁵⁷ Gazzâlî, *El-Münkız mine'd-dalâl*, 47.

⁵⁸ Gazzâlî, *El-Münkız mine'd-dalâl*, 23.

⁵⁹ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/520.

felsefî öğretileri eleştirmeksizin anlatmıştır. Eser Türkçeye Cemaleddin Erdemci (2002) tarafından çevrilmiştir.

2. *Tehâfütü'l-Felâsife*: Filozofların tutarsızlıklarını göstermek, onları eleştirmek ve görüşlerinin müslümanlar için sakıncalı olduğunu açıklamak amacıyla kaleme alınmıştır.⁶⁰ Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Bekir Karlığa, 1981)

3. *Mişkâtü'l-envâr*: Nûr ayetinin (Nûr Sûresi 35. ayet) tefsirinden hareketle kaleme alınan tasavvufî ve felsefî bakış açısına sahip bir eserdir. Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Süleyman Ateş, 1994)

4. *el-Munkız mine'd-dalâl*: Müellif otobiyografi tarzında kaleme aldığı bu eserinde düşünce hayatındaki merhaleleri özet olarak anlatmıştır.⁶¹ Eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. (Örneğin: Hilmi Güngör, 1948)

⁶⁰ Watt, "Al-Ghazâlî".

⁶¹ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", 13/522.

BÖLÜM 2: GAZÂLÎ ÖNCESİ SÛFÎLERDE KESB VE TEVEKKÛL

2.1. Kesb ve Tevekkül Kavramları

2.1.1. Kesbin Sözlük Anlamları

Kelime anlamı olarak kesb kavramına sözlüklerde kazanmak, kazanmayı istemek, rızık talebinde bulunmak, rızık toplamak,⁶² kişinin çalışması⁶³, çaba göstermek, rızık temini için gayret sarf etmek, bir işte isabet etmek⁶⁴ gibi anlamlar yüklenmiştir. Bunun yanında zararın defedilmesine etki eden fiil manasında da kullanılmıştır. Arapların eskiden mesleklere mekâsib adını verdikleri ve meslek sahibi kimselere de kâsib ismini verdikleri nakledilmektedir.⁶⁵

Kesb kavramından türemiş bir kavram olan iktisâb kavramının kullanımı açısından genellikle olumsuz kazancı ifade ettiği söylenmektedir. Fakat bununla birlikte az da görülse olumlu anlamda kullanıldığı da nakledilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara Sûresi'nin 286. ayetinde hayırlı kazancın ke-se-be fiiliyle, kötü kazancın ise ik-te-se-be fiiliyle zikredilmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Kesb kavramı kişinin her türlü kazancını ifade etmektedir. Yani kazancın kendisi için veya başkası için olması durumu değiştirmez. Bu manada kesb kavramı az ve küçük bir kazancı hatta niyeti bile içine alırken, iktisap kavramının ifade ettiği kazanç ise kişinin kendi kazancı ve daha çok elde etmek için çaba sarf etmeyi gerekli kılan bir kazancı ifade eder. Bununla birlikte İbn Manzûr (ö. 711/1311) kesb kavramının aynı zamanda “*bir kişinin günaha girmesi veya günahı taşıması*” anlamında ahlâkî bir değer ifadesi olduğunu da aktarmaktadır.⁶⁶

⁶² İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadîr, 1994), 1/716.

⁶³ Uludağ, “Kesp”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 212.

⁶⁴ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, “k-s-b”, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1994), 15/373.

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, “Kesb”, *et-Ta'rifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 188.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/716-717; Hüseyin Kahraman, *Mâtürîdî ve Neseî'î'de Kesb Teorisi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 17; Mustafa Yıldız, *Gazalî'de Kesb Kavramı* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 49-50; Ahmet Coşkun, “Rızık Elde Etmede “Kesb”in Rolü ve Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1996), 9-22; Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/304-306; Hulusi Kılıç, “İbn Manzûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/171.

Sözlük anlamı itibariyle baktığımızda, Kur'ân-ı Kerîm'de kesb kavramı bir şeyleri maddî olarak elde etmenin⁶⁷ yanında mânevî olarak da elde etmek⁶⁸ gibi farklı türevlerde ve anlamlarda altmış sekiz⁶⁹ yerde geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de herkesin amellerinin (kazandıklarının) karşılığını alacağı,⁷⁰ herkesin gücünün yettiğiyle sorumlu tutulduğu, kişinin kazandığı iyiliğin de kötülüğünde kendisi için olacağı,⁷¹ kulların kazandıklarını Allah'ın gözetlediği⁷² gibi kesb kavramının geçtiği ayetler insanın sorumluluğuna ve bilinçli fiillerine dikkat çekmektedir.⁷³ Bu bağlamda kesb kavramının geçtiği çoğu ayette nefis kelimesi ile birlikte zikredilmesi de kulların kendi fiillerinden sorumlu olduğuna dikkat çekmektedir denilebilir.⁷⁴ Kesb kavramı hadislerde de Kur'ân-ı Kerîm'e benzer şekilde maddî ve mânevî kazanç anlamında geçmektedir. Bu hususta Hz. Peygamber insanın organlarının ahirette kendisinin yaptığı işi lehine veya aleyhine haber vereceği, bundan ötürü de faydalı kazançları ve amelleri yok eden kötü işlerden Allah'a sığınmak gerektiğinden bahsetmiştir.⁷⁵

2.1.2. Kesbin İstilah Anlamları

Tasavvufta genel olarak çalışıp kazanmak ve rızık elde etmek⁷⁶ anlamında kullanılan kesb, özellikle kelâm literatüründe bahsi geçen bir kavramdır. Kelâmcılar bu kavramı insanın kudretini ve iradesini bir iş yapmaya sarf etmesi⁷⁷ anlamında kullanmışlardır. İnsanın ihtiyarı ve fiilleri arasındaki bağlantının tespiti konusunda özellikle Ehl-i Sünnet

⁶⁷ el-Mâide 5/38; el-İbrâhim 14/18; er-Rûm 30/41.

⁶⁸ el-Bakara 2/225; el-En'âm 6/158.

⁶⁹ Yavuz, "Kesb", 25/304. Kesb kavramı maddî şeyleri elde etme anlamında hırsızın elinin kesilmesi ve yeryüzünde fesadın yayılması gibi durumları ifade ederken, mânevî anlamda ise kişinin iman ve hayır kesbetmesi anlamlarını ifade etmektedir. Sami Turan Erel, *Mu'tezile ile Eş'arilik Arasında Kesb Tartışmaları: Kâdî Abdülcebbâr ve Ebu'l-Kâsım el-Ensârî Örneği* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 17.

⁷⁰ el-Bakara 2/281, el-Âl-i İmrân 3/25, 161; el-İbrâhim 14/51; el-Câsiye 45/22 et-Tûr, 52/21; el-Müddessir 74/38.

⁷¹ el-Bakara 2/286

⁷² er-Ra'd 13/33.

⁷³ el-Bakara 2/81, 134, 141, 202; el-Âl-i İmrân 3/25, 155, 161; en-Nisâ 4/88; el-En'âm 6/70; el-Yûnus 10/27; el-İbrâhim 14/51; el-Fâtır 35/45; ez-Zümer 39/48, 51; eş-Şûrâ 42/22, 30; bk. İskender Şahin, "Kur'ân'da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2019), 95, 102.

⁷⁴ Erel, *Mu'tezile ile Eş'arilik Arasında Kesb Tartışmaları*, 17.

⁷⁵ Buhârî, "Rikâk", 40 (No. 6506); Müslim, "İman", 252; Yavuz, "Kesb", 25/304; Mustafa Çağrırcı, "Kesb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/302.

⁷⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29-46; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139-140.

⁷⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-'Akâ'id*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 198. İslâm'da kesbin temeli için bk. William Montgomery Watt, "İslâm'da Kesb Doktrininin Kökeni", çev. İbrahim Hakkı İnal, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2016).

âlimleri tarafından kullanılmıştır. Onlara göre insan nefsi ihtiyar ve irade ile yaratılmıştır. Allah'ın kemâl ve ikramının eseri olan bu insanî nefis, kendi kemâlini elde etmek için hareket etmektedir.⁷⁸

İnsan nefsinin bu hareketi Eş'arîlere göre kulun gücünün Allah'a yaklaşması anlamında kesb diye nitelenmektedir. Kulun fiili Allah'ın yaratması olduğu gibi kesbi de O'nun yaratmasıdır.⁷⁹ Eş'arîlerin kesb dediği bu harekete Mâtürîdîler ihtiyar anlamını vermektedir.⁸⁰ Onlara göre ihtiyar, kulun kendisinde yaratılmış halde bulunan kudretle ve bir şeye azim ve niyet etmesiyle o şeyin hasıl olmasıdır. Buradan hareketle Eş'arîlere göre kul fiilde kudret sahibi olmayıp sadece kesbe sahip iken, Mâtürîdîlere göre kesb tamamen kulun kudreti ve tesiriyle meydana gelmektedir.⁸¹ İslam filozoflarının görüşüne göre de her ne kadar fiilde Allah'ın kudretinin tesiri olsa da, fiil şart veya alet olması itibariyle insanın kudretine bağlıdır.⁸²

Gazâlî'ye göre de kulların fiilleri, yaratma ve ortaya çıkarma yönünden Allah'a, kesbetme yani ameli işleme yönünden kula izafe edilir. İşte kul bu nedenle itaat ederek sevap kazanır, günahlarından dolayı da cezaya çarptırılır. *“Kulun ilâhi kudret dahilinde bulunan bir şeye bağlı kalarak amel işlemesi kesb olarak isimlendirilir. Kulun kudreti ise ameli işlemesinden önce değil uygulama anındadır. Amel uygulamaya geçtiği anda Allah Teâlâ onu kudretiyle yaratır. Böylece kesb etmiş olur.”* Gazâlî'ye göre ameli işlemeyi ve kesb etmeyi Allah Teâlâ'ya bağlayan kimse Kaderî, kula bağlayan kimse Sünnî ve râşit (doğru) görüşe sahiptir.⁸³ Bu da kulun yaptıklarının bilincinde olmasını ve sorumluluğunun farkına varmasını sağlamaktadır.

⁷⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 239.

⁷⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 83.

⁸⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 52; a.mlf., *Şerhu'l-akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 212-214.

⁸¹ Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 139-142; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 83.

⁸² Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 231.

⁸³ Gazâlî, *Ahlâk Kitabı: Ravzatü't-tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn*, çev. Seray Yıldız (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017), 11-12; Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/338, 354-355; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 52, 231. Kesb kavramı yarar sağlamak ve zararı defetmek manasıyla insanların fiilleri için kullanılmaktadır. Allah'ın fiillerini, bu manalardan uzak olması hasebiyle kesb olarak niteleyemeyiz. Şerafettin Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1979), 188.

2.1.3. Tevekkülün Sözlük Anlamları

Tevekkül kelimesi sözlüklerde güvenmek, vekil tayin etmek, işinde başkasına dayanmak, terk etmek, bel bağlamak, işini birisine havale etmek,⁸⁴ bir işi birine sipariş edip ısmarlamak, teslim olmak,⁸⁵ dayanmak, güvenmek, itimat etmek,⁸⁶ işini başkasına teslim eden kimse ve acizlik göstermek⁸⁷ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de de “tevekkeltü”⁸⁸ (Allah'a tevekkül ettim, dayandım), “tevekkelnâ”⁸⁹ (Allah'a tevekkül ettik, dayandık), “netevekkelü”⁹⁰ (Allah'a tevekkül eder, O'na güvenip ve O'na dayanırız), “yetevekkelûn”⁹¹ (tevekkül ederler, güvenip dayanırlar), emir şeklinde “tevekkel”⁹² (tevekkül et, güven, dayan) ve “tevekkelû”⁹³ (tevekkül edin, güvenin, dayanın) şeklinde gelen tevekkül kelimesiyle müminlerin yalnızca Allah'a güvenip dayanması şart koşulmuş,⁹⁴ Allah'ın mutlak galip ve hikmet sahibi olduğundan dolayı kendisine tevekkül edenlere yeteçeğinden⁹⁵ bahsedilmiştir.⁹⁶

Hadîs-i şeriflerde de mümin kulların Allah'a tevekkül ettiği,⁹⁷ O'na sığındığı,⁹⁸ Allah'ın kullarına yeteçeği ve onlar için güven kapısı olduğu,⁹⁹ Allah'ın kulları için güzel bir vekil olduğu,¹⁰⁰ kulların Allah'a teslim olduğu, O'na yöneldiği, işlerini O'na bıraktıkları, O'na

⁸⁴ Râğıb el-İsfahânî, “v-k-l”, *el-Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 1177; Cürçânî, “Tevekkül”, 67; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, “v-k-l”, *el-Kâmûsü'l-muhtâ* (Mısır: Mustafa'l-Babî'l-Halebi, 1952), 3/65; Zebîdî, “v-k-l”, 20/99; Uludağ, “Tevekkül”, 357; Mustafa Çağrıçı, “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/1.

⁸⁵ Mevlüt Sarı, “v-k-l”, *el-Mevârid: Arapça-Türkçe Lügat* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1982), 1680.

⁸⁶ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 19; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, haz. İsmail Karagöz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 658; Çağrıçı, “Tevekkül”, 41/1.

⁸⁷ İsfahânî, “v-k-l”, 1178; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/4909; *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, haz. İsmail Hakkı Şengüler vd., (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1998), 219.

⁸⁸ et-Tevbe 9/12; el-Yûnus 10/71; el-Hûd 11/56, 88; el-Yûsuf 12/67; er-Ra'd 13/30; eş-Şûrâ 42/10.

⁸⁹ el-A'râf 7/89; el-Yûnus 10/84-86; el-Mümtehine 60/4; el-Mülk 67/29.

⁹⁰ el-İbrâhîm 14/11-12.

⁹¹ el-Enfâl 8/2; en-Nahl 16/42, 99; el-Ankebût 29/59; eş-Şûrâ 42/36

⁹² el-Âl-i İmrân 3/159; en-Nisâ 4/81; el-Enfâl 8/61; el-Hûd 11/123; eş-Şuarâ 26/217; en-Neml 27/78-79; el-Ahzâb 33/3, 48.

⁹³ el-Mâide 5/23; el-Yûnus 10/84-86.

⁹⁴ el-Âl-i İmrân 3/122, 160; el-Mâide 5/11; et-Tevbe 9/51; el-İbrâhîm 14/11-12; el-Mücâdele 58/9-10; et-Tegâbün 64/13.

⁹⁵ el-Enfâl 8/49; et-Talâk 65/2-3; ez-Zümer 39/38-39.

⁹⁶ Konu hakkında bk. Gülnur Külünkoğlu, *Kur'an'da Tevekkül* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁹⁷ Müslim, “İman”, 374, Buhârî, “Tıb”, 17 (No. 5705).

⁹⁸ Buhârî, “Tevhid”, 7 (No: 7383).

⁹⁹ Buhârî, “Tefsir-Âl-i İmrân”, 13 (No: 4563)

¹⁰⁰ Buhârî, “Tefsir-Âl-i İmrân”, 13 (No: 4564).

sığınıp dayandıkları¹⁰¹ ve bir şey isterken Allah'tan istedikleri ve ancak O'ndan yardım beklediklerinden¹⁰² bahsedilmiştir.

Sözlük anlamlarını göz önünde bulundurduğumuzda tevekkülün; insanın kendi yapıp ettiklerinden çok Allah'a itimat edip güvenmesinin gerekliliğinin öne çıktığını görmekteyiz. Bu noktada tevekkülün bir kalp ameli¹⁰³ olması hasebiyle kul gönlünde Allah'tan başka fâil¹⁰⁴ olduğu inancını taşımadığından yalnızca O'na güvenip dayanmaktadır. Bu nedenle kul içinde bulunduğu şüphe ve tereddüt halinden uzaklaşmakta, işlerinin sonuçları hususunda şüphe duymamaktadır. Çünkü kul, elinden gelen gayreti gösterip çaba sarf ettikten sonra aczini ve zayıflığını itiraf ederek Allah'a güvenip dayanmaktadır. Nitekim bütün yaratılmışların işlerinin görülmesi hususunda Allah'tan başka güvenip vekil kılacakları bir varlık yoktur. Allah'a tevekkülün manası da budur.¹⁰⁵

2.1.4. Tevekkülün İstilah Anlamları

Klasik Kelâm literatüründe tevekkül hakkında özel bir başlık bulunmamaktadır. Kelâm âlimleri bu konuyu daha çok tevekkül hakkındaki Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yorumlarında ve yazdıkları eserlerin irade, kader ve ef'âl-i ibâd ile ilgili bölümlerinde ele almışlardır.¹⁰⁶

Mâtürîdî'ye göre mümin kul Allah'ın yardım ettiğini mağlup edecek, perişan ettiğine de yardım edecek kimsenin olmadığını bildiği için Allah'a tevekkül etmektedir. Kul her şeyiyle Allah'a ait olduğunu ve yine O'na döneceğini bildiğinden dolayı Allah'ın vaadine güvenir, işlerinin hepsinde O'nu vekil kılar ve O'na verdiği sözü tutmak için gayret

¹⁰¹ Buhârî, “Daavât”, 7 (No: 6313); “Menâkıbü'l-enşâr”, 45 (No: 3922); Müslim, “Fezâ'ilü's-şâhâbe”, 1.

¹⁰² Tirmizî, “Sıfâtü'l-kıyâme”, 59 (No. 2706).

¹⁰³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303; Cebecioğlu, “Tevekkül”, 494.

¹⁰⁴ Kâşânî, *Elf Makâm*, 304; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172.

¹⁰⁵ Tuğba Sağıroğlu, *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 18-19; Fikret Karaman, “Tevekkül İnancı Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996) 67-70; Bekir Topaloğlu, “Vekil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/9-10.

¹⁰⁶ Mustafa Ünverdi, “Kelâm ve Tasavvufunda Tevekkül Anlayışı”, *Din ve Trafik (Trafik, Kader, Kaza, Tevekkül, İrade, Ahlak ve Kul Hakkı)*, ed. Fikret Karaman vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 288; Halil Bozkurt, *Ebû Tâlib El-Mekki'nin Kütü'l-Kulûb Adlı Eserinde Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyirdeki Yeri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 54-56. Konu hakkında bk. Mehmet Yıldırım, *Kelâm İlminde Rızık ve Ecel* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

gösterir.¹⁰⁷ Yine İmâm Mâtürîdî “*Ey iman edenler! (Düşmanlarınıza karşı) korunma (ve savunma) tedbirlerinizi alın*”¹⁰⁸ ayetinden hareketle kulun tedbir alması gerektiği hususuna vurgu yapmıştır.¹⁰⁹ Ona göre her ne kadar kulların ihtiyarî fiillerinde ilâhî bir tedbir bulunsa da Allah bu yolla insanları imtihana tabi tutmuştur. Her şey Allah’ın belirlediği sünnetullah denilen belli sebeplere dayanmaktadır.¹¹⁰ Kullar bu dünyada imtihana tabi tutuldukları için Allah Teâlâ hazırlık yapmaksızın ve tedbir almaksızın tevekkül etmeyi yasaklamıştır.¹¹¹ Bu nedenle kazâyâ rıza, sebeplere sarılmaya engel görülmemiştir. Zira ilâhî takdir bizim tarafımızdan bilinmemektedir. Bu nedenle kul yaptıklarından dolayı kendisini mazur gösteremez. Bunun için kazâ ve kadere dayanarak sebeplere sarılmayı terk edemez. Allah’ın koyduğu kurallar şudur ki, bir neticeye ulaşabilmek için, kul o neticeye ulaştıran sebepleri bilmeli, tedbirini almalı ve gerekeni yapmalıdır. Kul bu noktada takdir-i ilâhîye rızâ göstermekle beraber tevekkül etmektedir. Fakat kulun rızâsı ve tevekkülü onu sebeplere sarılmaktan alıkoymamaktadır. Bilakis önce gayret sarf etmeli ve tedbir almalı ardından Allah’a tevekkül etmelidir.¹¹²

Tasavvufta Hak yolunu güdenlerin durak ve konaklarından biri de tevekküldür.¹¹³ Bu kavram daha çok tasavvuf literatüründe kullanılmış ve sûfiler tarafından buldukları hal ve makama göre de yorumlanmıştır. Bu hususta sûfiler günahattan dönmenin, itaate yönelmenin, zararı defetmenin ve fayda sağlamanın kendi güç ve kudretleriyle değil, yalnızca Allah’ın güç ve kudretiyle olacağını bilerek kendilerinde bulunan iddia, güç ve kuvvet hissinden sıyrılmışlardır.¹¹⁴ Bu nedenle hareket ve tedbirlerine güvenmeyip Allah’a sımsıkı sarılmış ve O’na itimat etmişlerdir.¹¹⁵

Bu noktada tevekkül kulun yapması gereken şeyleri yaptıktan sonra yani sebepleri yerine getirdikten sonra Allah’a yönelmesi ve O’ndan başkasına ihtiyacını arz etmemesidir

¹⁰⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu – Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar, 2015), 2/448.

¹⁰⁸ en-Nisâ 4/71

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 3/280

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, 1/316-317

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, 3/280

¹¹² Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi: Tevhid ve İlm-i Kelam*, 369; Üstad Muhammed Taki Misbah, “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”, *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 6/3 (2017), 111-126.

¹¹³ Sarı Abdullah Efendi, *Gönül Meyveleri: Semerâtü’l-Fuâd*, çev. Yakup Kenan Necefzâde (Neşriyat Yurdu, 1967), 93.

¹¹⁴ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 165; Kâşânî, *Elf Makâm*, 304; a.mlf., “Tevekkül”, *Istulâhâtü’s-sûfiyye*, 112.

¹¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁶ Kul gücünün yettiği ve kudreti dahilinde olan her şeyi yapmalı ve sonunda Hakk'a boyun eğmelidir.¹¹⁷ Bu manada kul Allah'ın vaadine güvenmeli, halkın elinde olana göz koymamalı, her şartta sığınağı yalnız Allah olmalı, vesveselerden, endişelerden ve rızık kaygısından kurtulmalı, Hakk'ın inâyet ve vaadini yeterli görmelidir. Sebepleri yerine getirmeli fakat güveni sebeplere değil Allah'a olmalıdır. Bu noktada kalbin hali olan tevekkül, kesbe de mâni görülmemektedir.¹¹⁸ Kişinin vaktin gerektirdiği şeylerden aciz kalmaması¹¹⁹ yani tedbirini aldıktan ve sebeplere de tevessül ettikten sonra sonucu Allah'a havale etmesi tabii bir şey olarak görülmüştür. Fakat burada tedbir alınmadan önce, alınırken ve alındıktan sonra yani her halde esas ve tek şart Allah'a itimattır. Bu halde olan kişiye mütevekkil veya tevekkül ehli¹²⁰ denmektedir. Nitekim Ebû Eyyûb (ö.?) da bu kesb ve sebeplere tevessülün kulun tevekkülüne bir zarar vermeyeceğine işaret ederek tevekkülü şu şekilde tanımlamaktadır: *“Tevekkül, bedeni kulluk hizmetine vermek, kalbi Rab ile ilgilendirmek ve kifâyet miktarındaki rızık ile tatmin olmaktır.”*¹²¹

Fakat bu noktada sûfîler avamın ve havassın olmak üzere iki çeşit tevekkül olduğunu belirtmektedirler. Umumi anlamda tevekkül, kişinin hiçbir şeyde Allah'tan başka fâil olmadığını ve her şeyin Allah'ın emriyle meydana geldiğini bilmesidir. Hususi anlamıyla tevekkül ise, kişinin Allah'ın takdir ettiğinden başka bir şeyin başına gelmeyeceği hakkında yakîninin kuvvetlenmesi gayesiyle sihir ve tedavi gibi tavırları terk etmesidir.¹²² Bu halde olanlar tedbiri reddetmemekle beraber terk ederler. Nitekim bu düşüncedeki sûfîler kesbi değersiz görmektedirler. Bazıları ise Allah'ın vaadi karşısında kesbi bir güvensizlik olarak nitelemektedirler. Kesbi reddetmesi yönünden sûfîler tarafından da eleştirilene tabi tutulan Şakîk-ı Belhî bu konudaki düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: *“Mademki Allah kullarına rızık vereceğini vaat etmiş ve bunu üstlenmiştir, o halde insanın rızık peşinde koşması, Allah'ın bu teminatından şüphe duymak anlamına*

¹¹⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 166; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 57-58.

¹¹⁷ Abdullah Mahir İz, *Tasavvuf: Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatler*, haz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Kitabevi, 2012), 115.

¹¹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305; Süleyman Uludağ, “Tevekkül (Tasavvuf)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 43/3-4.

¹¹⁹ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 248.

¹²⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 200; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 24; Uludağ, “Tevekkül”, 357.

¹²¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 166.

¹²² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 317.

gelir.”¹²³ Ebû Medyen Şuayb b. el-Hüseyn el-Ensârî el-Endelüsî'nin (ö. 594/1198) “*Tevekkül, Hakk'ın garantisine tam güven, hareketi sükuna tebdil kılmaktır*”¹²⁴ şeklindeki tevekkül tanımı da bu düşünce ile benzeşmektedir. Bu tür tevekkül anlayışında işi mâlikine teslim etme vardır. Burada tek fâil Allah'tır; dolayısıyla insan tamamıyla O'na güvenmelidir. Başka bir ifadeyle: İlahî kudret her şeyi kucakladığı için insanın O'nun kudretine tam olarak güvenmesi gerekir.¹²⁵ Bütün işleri mâlikine teslim etme anlayışına göre avam için en zor iş ve havas için ise en kolay iş budur. Avamın sebeplere muhabbeti vardır ve sebeplere olan muhabbetleri onlara Hak'tan hicâb olmuştur. Onların sebeplere itimadı Allah'a itimatlarından çoktur. Havas ise sebepler yok olsa da kalbi mustarip olmayanlardır. Onlara göre her emir Allah'ındır.¹²⁶ Bir kimsenin hiçbir karda mâlikiyeti yoktur. Onlar bildiler ki, her şey Allah tarafından yaratıldığından mülk O'nundur. Mülk O'nun iken ne veçhile O' nu vekîl edinsinler. Onun için tevekkül havas katında en düşüktür.¹²⁷

Gazâlî de gönül hallerinden bir hal olarak gördüğü tevekkülü kalbin Allah'a itimadı ve O'nunla rahat bulması şeklinde tanımlamış ve üç dereceye ayırmıştır. Bunlardan ilki ihtiyar ile olan tevekküldür. Bu derecede kişi Allah'ın koymuş olduğu zâhirî sebep olan kânûn ve âdetlere tevessül ederek ticaret ve ziraat gibi işlerle meşgul olarak tevekkül etmektedir. Bu noktada kul maksadına kavuşmak için yalnızca Allah'a itimat etmektedir. Çünkü kul ziraat ve ticarete olduğu gibi bütün hareketlerin Allah'tan olduğunu ve O'nun hidayetiyle bunları yapmanın mümkün olduğunu bilmekte ve buna inanmaktadır. İkinci derecede ise kulun tevekkülü başına ne gelirse gelsin annesinden başkasına itimat etmeyen çocuğun hali gibidir. Çünkü çocuğun tabiatı bu şekildedir. Gazâlî'ye göre bu hal ilk derecenin zıddına tekellüf ve ihtiyar ile olmamaktadır. Çünkü tevekkülün bu derecesinde işe tamamıyla daldığından dolayı mütevekkil kendi tevekkülünden habersizdir. Tevekkülün üçüncü derecesinde ise kul gassal elindeki meyyit gibidir. Kendini ezeli kudretin eline teslim etmiştir. Bundan dolayı başına bir şey gelirse annesini

¹²³ Muhâsibî, *Mekâsib*, 39.

¹²⁴ Ebû Medyen Şuayb b. el-Hüseyn el-Ensârî el-Endelüsî, *Ünsü'l-vahîd ve nüzhetü'l-mürîd*, haz. ve çev. Vincent J. Cornell (Cambridge: The İslamic Society, 1996), Hikmet no: 46 akt. Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî, *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, haz. Kadir Özköse (Konya: Ensar Yayıncılık, 2008), 93.

¹²⁵ Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 133-136.

¹²⁶ el-Âl-i İmrân 3/154. Kelâbâzî âriflerin rızık garantisi olmadan da Allah'a itimat ettiklerini nakletmektedir. Çünkü onlar karşılık beklemezsizin tevekkül etmişlerdir. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 166.

¹²⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 318.

çağırmanın yerine annesinin kendi halinden haberi olup yardıma koşacağına inanan çocuk gibidir. Gazâlî'ye göre tevekkülün bu en son derecesi Bâyezîd-i Bistâmî'nin¹²⁸ (ö. 234/848) de tevekkülü tanımlarken belirttiği gibi kulun cennet ve cehennem dahil kendisinde varlık ve yokluk durumunun eşit olması halidir.¹²⁹

¹²⁸ Bâyezîd-i Bistâmî'ye göre gerçek tevekkül şudur: “*Bütün cennet ehli cennette zevk u sefa etseler, cehennem ehli cehennemde azap ve işkence görseler; sonra sen bu ikisi arasında fark görsen (yani iki durumdan birini iradenle tercih etsen) tevekkül sahiplerinin zümresinden çıkmış olursun.*” Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

¹²⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 887-889. Gazâlî'ye benzer bir şekilde tevekkülü her halde ve durumda kişinin iradesini terk etmesi, gassal elindeki bir ölü gibi hareketsiz olması ve kişinin çok az da olsa nefsiyle ilişkili olan her şey karşısında tam bir şekilde kayıtsız kalması şeklinde tanımlayanlar da bulunmaktadır. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303; Reynold Alleyne Nicholson, *İslam Süfîleri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 77.

2.2. Gazâlî Öncesi Sûfilerde Kesb ve Tevekkül

Tasavvufun asıl kaynağını Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in sünneti ve yaşayışıyla beraber sahâbenin örnek davranışları oluşturmaktadır.¹³⁰ Bununla birlikte hicri ilk iki yüzyılda sûfi ismine rastlanmamaktadır. Bu dönemde tasavvufun en başta gelen özelliği zühd¹³¹ yaşayışı olmuştur. Bu nedenle tasavvufu yaşayanlar olarak karşımıza daha çok âbid, zâhid, nâsik ve sâlih¹³² gibi isimlendirmeler çıkmaktadır. Tasavvuf tarihinin ilk dönemi olarak kabul edilen ve hicri I. ve II. asra tekabül eden bu döneme “Zühd Dönemi” ismi verilmiştir. Zühd kavramı sözlük anlamı olarak terk etmek, rağbet etmemek,¹³³ yüz çevirmek,¹³⁴ ilgi duymamak gibi manalara gelmektedir. Kelime anlamından hareketle terk etme ve yüz çevirme fiilleri için kullanılan bu kavram tasavvufta özel bir anlam kazanmıştır. Sûfilere göre zühd genel olarak dünyaya ve masivaya kişinin kalbini bağlamaması¹³⁵ yani Allah'tan uzaklaştıran her şeyi terk etmesi¹³⁶ anlamında kullanılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de zühd kelimesi sözlük anlamıyla sadece Yûsuf Sûresi'nde¹³⁷ geçmektedir. Gazâlî'ye göre; Hz. Yusuf'un kardeşlerinin zâhid diye isimlendirilmelerinin

¹³⁰ Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz (Ankara: Altınoluk Yayınları, 1996), 14-19; Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 53-56; Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'arif Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz vd., (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1989), 5-16.

¹³¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 16; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2015), 55-56; Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008), 74-75. İlk dönem sûfilerinin zühd anlayışları hakkında daha geniş bilgi almak için bk. Mustafa Yıldırım, *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları, Sahabe dönemi, Hicri I. ve II. Asır* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹³² Serrâc, *el-Lüma'*, 16; Ebü'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli – Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 22; Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Hüseyin Rahmi Yananlı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 180; Süleyman Uludağ, “Âbid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/307.

¹³³ Süleyman Uludağ, “Züht”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 397.

¹³⁴ Abdürrezzâk Kâşânî, “Zühd”, *İstîlâhâtü's-sûfiyye*, nşr. Assem İbrahim el-Kayyali (Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1433/2012), 103-104; Ethem Cebecioğlu, “Zühd”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto, 2014) 550.

¹³⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 156-157; Semih Ceyhan, “Zühd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/530-531.

¹³⁶ Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, çev. M. Adil Teymur (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 119-147; Ebü'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 255; Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/480.

¹³⁷ “(Kafile Mısır'a varınca) onu düşük bir fiyata, sayılı (birkaç) dirheme sattılar. Ona değer verenlerden değildiler”. *Feyzü'l-Furkân Kurân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, çev. Hasan Tahsin Feyizli (İstanbul: Server İletişim, 2013), el-Yûsuf 12/20. Tez boyunca ayet mealleri Hasan Tahsin Feyizli'nin *Feyzü'l-Furkân Kurân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*'nden verilmiştir.

sebebi babalarının sevgilerinin kendilerine kalmasını istemeleri idi. Bunu elde etmek için Yûsuf'u sattılar. Bu bakımdan kim de âhiret hayatını elde etmek için dünyayı satarsa zâhidlik yapmıştır.¹³⁸ Bunun yanında; dünyanın aldatıcılığı,¹³⁹ geçiciliği,¹⁴⁰ oyun ve eğlence yeri olması,¹⁴¹ mal ve evlatların geçici menfaatler olduğu,¹⁴² âhiret hayatının daha hayırlı olduğu,¹⁴³ insan için mutlaka ölümün geleceği,¹⁴⁴ Allah'a karşı takvâ üzere olmak,¹⁴⁵ O'nu çok zikretmek,¹⁴⁶ af dilemek ve tövbe etmek,¹⁴⁷ tevekkül etmek,¹⁴⁸ nefsi ve bedenî arzuları terk edip ibadet ve mücâhedeye yönelmek¹⁴⁹ gibi ayetlerde belirtilen hususlar da insanları zühde teşvik etmiştir. Hadisi şerifler de dünyaya karşı zâhid olan kimseyi Allah'ın seveceği,¹⁵⁰ dünyanın O'nun katında değersiz olduğu,¹⁵¹ âhiret hayatının daha değerli olduğu,¹⁵² malın bu ümmetin fitnesi olduğu,¹⁵³ lüks yaşamın israf olduğu,¹⁵⁴ belini doğrultacak kadar rızkın insana yeteceği,¹⁵⁵ kişinin lüzumsuz şeyleri terk etmesi gerektiği¹⁵⁶ gibi zikredilen hususlarla insanları zühd hayatına yönlendirmiştir. Fakat Rasûlullah insanların tamamen dünyadan soyutlanmalarını istememiştir. Bunun için zâhidliği tarif ederken şöyle söylemiştir: *"Dünyada zâhidlik, ne helali haram kılmak, ne de malı mülkü terk etmektir. Dünyada zâhidlik ancak Allah'ın elinde olana kendi elindekinden daha fazla güvenmen, başına bir musibet geldiği ve yakını bırakmadığı"*

¹³⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/456.

¹³⁹ el-Âli İmrân 3/185; el-Lokmân 31/33; el-Hadîd 57/20.

¹⁴⁰ el-Ankebût 29/64; el-Ra'd 13/26; el-Kehf 18/7-8.

¹⁴¹ el-En'âm 6/32; el-Muhammed 47/36; el-Ankebût 29/46.

¹⁴² el-Kehf 18/45-46; el-Âli İmrân 3/14; Tâhâ 20/31; Hadîd 57/23.

¹⁴³ el-Nisâ 4/77; el-Şûrâ 42/20; el-İbrâhîm 14/3; el-Nâziât 79/38; el-A'râf 7/169; Nisâ 4/77; A'lâ 87/16-17.

¹⁴⁴ el-Âli İmrân 3/185; el-Lokmân 31/34; el-Yûnus 10/24.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/282; el-Enfâl /29

¹⁴⁶ el-Müzzemmil 73/8; el-Ahzâb 33/41; el-Bakara 2/152; el-Zâriyât 51/17-18; el-Zümer 39/22; el-Âli İmrân 3/191.

¹⁴⁷ el-Nûr 24/31; el-Tevbe 9/3; el-Bakara 2/222; el-Nasr 110/3; el-Hûd 11/3.

¹⁴⁸ el-Talak 65/3; el-Ahzâb 33/3; el-Tevbe 9/51; el-Zümer 39/36.

¹⁴⁹ el-Müzzemmil 73/1-4; el-İnsân 76/26; el-Ankebût 29/69; el-Muhammed 47/12; el-Hicr 15/3.

¹⁵⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Halil Me'mûn Şeyhâ (Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1431/2010), "Zühd ve Rakâik", 47-48; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Sıtkı Cemil el-'Attar (Beyrut: Dâr'ül-Fikr, 1424/2003), "Zühd", 1 (No. 4241).

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Câd (Mısır: Dâru'l-Ğaddî'l-Cedîd, 1423/2002), "Rikâk", 2 (No.6415); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî (el-Câmi'u'l-kebir)*, nşr. Dâr'ül-Garbi'l-İslâmî (Bağdat: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1996), "Zühd", 13 (No. 2490-2491).

¹⁵² Müslim, "Cennet", 55

¹⁵³ Buhârî, "Zekat", 48 (No. 1465); Buhârî, "Rikâk", 10 (No. 6435-6440); Müslim, "Zekât", 116.

¹⁵⁴ Müslim, "Fezâil", 58; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Abdülaziz el-Halidî (Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), "Edeb", 116 (No. 5130). Tirmizî, "Zühd", 32 (No. 2514).

¹⁵⁵ Buhârî, "Rikâk", 17 (No. 6460); Müslim, "Zekât", 126.

¹⁵⁶ Tirmizî, "Zühd", 11 (No. 2486-2488); İbn Mâce, "Fiten" 21 (No. 4150).

müddetçe, onun ecir ve mükâfatından son derece ümitli olmandır."¹⁵⁷ Buna ek olarak dürüst ve emin tüccarın övülmesi,¹⁵⁸ kişinin bakmakla yükümlü olduğu kimseler için harcama yapması gerektiği,¹⁵⁹ insanların eziyetlerine katlanmanın daha hayırlı olduğu¹⁶⁰ gibi hadislerle de kişinin hayatın içinde yer alması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶¹

Zühd döneminde şeriat emirlerine ve âdâbına hassasiyetle dikkat edilmiştir.¹⁶² Hz. Peygamber'in zühd hayatını benimsemesi ve ashabını da teşvik etmesi bu anlayışın İslâm coğrafyasında yayılmasını sağlamıştır. İlk dönemlerinde zühdün yegâne amacı Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olmaktır. Bundan dolayı sosyal bir hareketten çok ferdi bir eğilim olarak karşımıza çıkmıştır. Fakat daha sonra fetihler ve buna bağlı olarak elde edilen ganimetlerle beraber gelen zenginlik, yeni kültürlerin etkisi, müslümanlar arasındaki çekişmeler gibi sebeplerden dolayı zühd anlayışının tepkisel bir harekete dönüşmeye başladığı iddia edilse de bu iddia ilk sûfi yazarların savdukları görüşle çelişmektedir. Nitekim onlar yaygın olarak görülen hallerin zamanla azalmasından hareketle yeni bir isim arayışına giriştiklerini belirtmişlerdir. Her ne kadar sûfiler bu durumların etkisini kabul etseler de bunları ayrıntı olarak kabul etmişlerdir.¹⁶³

Kur'ân-ı Kerîm'in maddî zevkler karşısında âhireti ve mâneviyatı öne çıkarması, Hz. Peygamber dönemindeki dini hayata duyulan özlem gibi dini sebeplere ek olarak sosyal, idari ve psikolojik nedenlerin de etkisiyle İslâm coğrafyasında belirli özellikleriyle ön plana çıkan zühd halkaları oluşmuştur.¹⁶⁴ Bunlar arasında Medine'de Saîd b. Müseyyeb

¹⁵⁷ Tirmizî, "Zühd", 29 (No. 2511); İbn Mâce, "Zühd", 1 (No. 4239).

¹⁵⁸ Buhârî, "Buyû", 16 (No. 2076); Tirmizî, "Büyü", 4 (No. 1252).

¹⁵⁹ Buhârî, "Savm", 16 (No. 1968); Buhârî, "Edeb", 86 (No. 6139); Müslim, "Zekât", 97.

¹⁶⁰ Tirmizî, "Kıyamet", 55 (No. 2696); İbn Mâce, "Fiten", 23 (No. 4033); Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/610.

¹⁶¹ Hz. Peygamber'in zühd anlayışını gösteren hadisler yoğun olarak hadis kaynaklarındaki zühd ve rikâk isimli bölümlerde zikredilmiştir. Ayrıca zühde dair hadisleri bir araya toplayan Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'i, Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Kitâbü'z-Zühd*'ü ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (öl. 275/889) *Kitâbü'z-Zühd*'ü gibi müstakil eserler de mevcuttur. Bu çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Özafşar, "Zühd ve Rekâik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/535-537.

¹⁶² Serrâc, *el-Lüma'*, 71-104; Afifi, *Tasavvuf: İslâm'da Manevi Hayat*, 79; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (Ankara: Elif Matbaacılık, 1972), 9-40.

¹⁶³ Serrâc, *el-Lüma'*, 22; Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 182; Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2016), 25; Ahmet Cihad Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto, 2017), 25; Kadir Özköse, "Zühd ve Süflerin Zühde Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2002), 175-194.

¹⁶⁴ Zühd mekteplerinin özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 37-40; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 72-76; Cengiz Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 1/1 (1997), 41-64.

(ö. 94/713) ve Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) öne çıktığı zühd halkası, Basra'da Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Râbia el-Adeviyye'nin (ö. 185/801) öne çıktığı hüzn ve aşk halkası, Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Dâvûd et-Tâî'nin (ö. 165/781) öne çıktığı gözyaşı ve pişmanlık halkası, Horasan'da İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778) , Şakîk-i Belhî (ö. 194/810) ve Fudayl b. İyâz'ın (ö. 187/803) öne çıktığı tevekkül ve teslimiyet halkası öne çıkmaktadır.¹⁶⁵ Bu bilgilerden hareketle dünyadan yüz çevirip onu küçümseme, havf, haşyetullah, hüzn, gözyaşı, aşk, muhabbet, ümit, sabır, vera', rızâ, tevekkül, sevgi, riyâzet, mücâhede gibi anlayışlar zühd hayatının temel unsurlarını oluşturmuştur denilebilir.¹⁶⁶

Zühd, hicri ilk asırlardan itibaren bütün ibadetleri kendisinde toplayan kuşatıcı bir ibadet yani belirli biçimlerde yapılan bir ibadetten ziyade Allah'a tam olarak yönelme şeklinde dindarlık özelliğini belirten bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁷ Sûfiler tarafından zühdün bir şeye karşı arzunun tamamen kaybedilmesi,¹⁶⁸ dünya sevgisinin kalpten giderilmesi,¹⁶⁹ dünyayı terk, dünyalığa sevinmeme, elden gidene üzülmemeye, malını cömertçe verme, dünyada garip olma, elde bulunmayanın gönülde de bulunmaması,¹⁷⁰ kanaatkarlık, Allah ile meşguliyete engel olan her şeyi terk,¹⁷¹ haramı terk, helalin fazlasını terk,¹⁷² lüzumlu olanı terk,¹⁷³ Allah'tan razı olmak,¹⁷⁴ fakirlik, halvet ve açlık,¹⁷⁵ hiçbir şeye sahip olmamakla birlikte ölünceye kadar çalışmayı elden bırakmamak, sabırla zillete katlanmak,¹⁷⁶ gaflet¹⁷⁷ gibi çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bunun yanında zühdü

¹⁶⁵ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26-61.

¹⁶⁶ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 61; Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, 76-88; Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kocabıyık Yayinevi, 2012), 48-80.

¹⁶⁷ Hacı Bayram Başer, *Sünni Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu Hicri III. ve IV. Yüzyıllar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 45; Semih Ceyhan, "Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzali Yaklaşımı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi* (Erişim 21 Şubat 2020).

¹⁶⁸ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-Sâirîn*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 19.

¹⁶⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 46; Ebû Abdîrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler Tabakâtu's-Süfiyye*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 180; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, haz. Safi Arpaguş (İstanbul: Vefa Yayınları, 2008), 293.

¹⁷⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 254; Serrâc, *el-Lüma'*, 45; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 156.

¹⁷¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 255; Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, *Elf Makâm (Menâzilü's-Sâirîn ile birlikte)*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 295.

¹⁷² Serrâc, *el-Lüma'*, 45; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 256.

¹⁷³ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 157.

¹⁷⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, 4.

¹⁷⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, 61.

¹⁷⁶ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, 235.

¹⁷⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 46; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 156; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, 293.

sınıflandıran ve zâhidleri tabakalara ayıran birçok sûfî olmuştur. Örneğin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) zühdü üçe ayırmıştır. Bunlar haramı terk eden avamın zühdü, helalin lüzumlu olandan fazlasını terk eden havassın zühdü ve Allah'la meşguliyyete engel olan her şeyi terk eden ariflerin zühdüdür.¹⁷⁸ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) de avam, mürid ve havassın zühdünden bahsetmiş ve zühdü üç dereceye ayırmıştır. İlki haramı terk ettikten sonra şüphelilerden de kaçınmaktır. İkincisi zaruret miktarıyla yetinmek ve ihtiyaçtan fazlasını terk etmektir. Üçüncü derece de kişinin zühdten zühdüdür.¹⁷⁹ Gazâlî'ye göre de zühd üç mertebedir. Kalbi dünyaya meylettiği halde mücâhede ile ondan kaçan kişi ilk mertebededir. Beklemek zorunda olsa bile bir şey karşılığında daha güzel olanı tercih eden ve zühdüne iltifat eden kişi ikinci mertebededir. Dünyanın değersizliğini idrak eden ve ona karşı zühdünü de görmeyen kişi üçüncü ve en yüce mertebededir.¹⁸⁰

Bu bağlamda ilk zâhidlerin hayatlarına baktığımızda zühd anlayışının üç türlü¹⁸¹ ortaya çıktığı söylenebilir. İlki idari görevlere karşı zâhidliktir.¹⁸² İkincisi mal biriktirmeye ve dünyaya dalmaya karşı zâhidliktir.¹⁸³ Üçüncüsü entelektüel ilgiye karşı zühdür.¹⁸⁴ Bunlar arasında mal biriktirme, zenginleşme, dünyaya dalma ve kesbe karşı zühd anlayışı çalışmamıza temel oluşturması bakımından ele alacağımız kısımdır. Bahsi geçen zühd tanımlamalarına baktığımızda da zühdün daha çok bu yönüyle öne çıktığı görülmektedir. Sûfîlerin kendilerine verdikleri fakir¹⁸⁵ ve miskin¹⁸⁶ gibi isimler de buna işaret etmektedir. Bu kavramların manasına baktığımızda da fakir dünyaya ait bir şeyi ve talebi olmayan

¹⁷⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 256-257.

¹⁷⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 19-20. Aynı çeviri eser içinde yer alan Herevî'nin *İlelü'l-Mağâmât* adlı eserindeki ve Kâşânî'nin *Elf Makâm* adlı eserindeki zühd tasniflerine de bakılabilir.

¹⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/473.

¹⁸¹ Bu tasnif için bk. Başer, *Sünni Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu*, 44; Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 106-110.

¹⁸² Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 13-14; Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/506.

¹⁸³ Serrâc, *el-Lüma'*, 46-48, 198-200.

¹⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 16-17; Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik, 2017), 65; Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, 109.

¹⁸⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 159.

¹⁸⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 120; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 32.

kimse¹⁸⁷ demektir. Miskin ise kendinde bir varlık görmeyen¹⁸⁸ yoksul kimsedir.¹⁸⁹ Bu bakımdan sūfîlerin zühd hakkında ortaya koydukları fikirlerin daha çok fakirlikle (fakr) ilgili kavramlarda olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde fakirlik, zenginlik, sabır, tevekkül, rızâ, teslimiyet kavramları da zühd ile irtibatlı olarak ele alınmış ve zühd hakkında ortaya atılan görüşler de genel olarak bu kavramlar üzerinden yapılmıştır.¹⁹⁰

İlk dönemin bu zühd anlayışından hareketle tevekkül kavramı da ilk zâhid-sūfîlerden itibaren farklı şekillerde anlaşılmıştır. Bu bağlamda hastalığı tedavi etmenin tevekküle aykırı¹⁹¹ olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, sebeplere tevessülü de tedbir sayarak ıskât-ı tedbir yapanlar da ortaya çıkmıştır.¹⁹² Ancak sūfîler tarafından bu kavramın aslının tedbire güvenmeyi terk¹⁹³ anlamına geldiğini de belirtenler olmuştur. Buradan hareketle Sūfîler sebeplere sarılmak ve tedbir almak ile tevekkül arasındaki ilişkiyi farklı yorumlarla açıklamışlardır. Tevekkül hakkındaki bu tartışmaların temeli de çalışıp kazanma ve tevekkül arasındaki ilişkidir denilebilir. Nitekim Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Basrî'ye (ö. 297/909) kulluğun kesb ile mi yoksa tevekkül ile mi yerine getirilmesi gerektiği sorulması üzerine şu cevabı vermiştir:

*Tevekkül Rasûlullah'ın hali, kesb (çalışıp kazanmak) da onun sünnetidir. Kesb ancak tevekküle gücü yetmeyen ve Rasûlullah'ın hali olan kemal mertebesinden mahrum kalan için sünnettir. Dolayısıyla tevekküle gücü yeten kimse için kesb kesinlikle mubah değildir. Ancak kendisine itimata yol açan değil de bir başkasına yardım için olan kesb başkadır. Rasûlullah'ın hali olan tevekküle gücü yetmeyen ise çalışıp kazanması mubahtır. Böylece o kimse Rasûlullah'ın halinden mahrum kalsa da sünnetinden mahrum kalmamış olur.*¹⁹⁴

Biz de kesb ve tevekkül arasındaki bu ilişkiyi Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988) gibi sebeplere sarılma yönünden çalışıp kazanmaya yönelen avam-ı nassın

¹⁸⁷ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 46; Kâşânî, *Elf Makâm*, 32; Kâşânî, "Fakr", 128-129; Cebecioğlu, "Fakr", 158.

¹⁸⁸ Uludağ, "Miskin", 251.

¹⁸⁹ el-Bakara 2/184; el-Haşr 59/7. Fakir ve miskin farkı için bk. Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 120; Cengiz Kallek, "Miskin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/183.

¹⁹⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 46-51; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 242; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfîyye*, 4, 61, 69, 235.

¹⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 307; Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/ 595.

¹⁹² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305; Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 173.

¹⁹³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 304; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfîyye*, 13, 197.

¹⁹⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfîyye*, 264.

tevekkülü¹⁹⁵ ve sıhhatli bir iman ve Allah'a itimatla birlikte Allah'ı zikretmek ve O'nun rızâsını kazanmak için yapılan amellerin kesbi terk etmeye yönelttiği havassın tevekkülü¹⁹⁶ olmak üzere iki türde inceleyeceğiz.

2.2.1. Avamın Kesb ve Tevekkül Anlayışı

Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî'ye (ö. 380/990) göre; sûfiler şeriatın hudûdlarını aşmayacak yollardan mal kazanmanın helal olduğu hususunda hemfikirdirler.¹⁹⁷ Bununla birlikte kişi rızık peşinde koşarken takvâyı muhafaza etmeli, uyanık olmalı, araştırmalı ve şüpheli şeylerden kaçınmalıdır.¹⁹⁸ Bunu yaparken de gayesi başkasının malına tamah etmemek, yardımlaşmak ve başkalarına yardımda bulunmak olmalıdır.¹⁹⁹ Fakat sûfilerin kimseden bir şey istememek ve kendi geçimlerini sağlamak için çabalaması, mubah bir eylem olarak görülen kesb ile Allah'ın rızık vaadi, ilahî takdir,²⁰⁰ esbâba tevessül ve tevekkül arasında nasıl bir bağ kurulabilir sorusunu gündeme getirmiştir. Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) bu durumdan kurtulmak için kişinin kendinde olan ile kendisine verilenin arasını tefrik etmek²⁰¹ gerektiğinden bahsetmektedir. Yani kişi nefisini görmek yerine onu aradan çıkarmalı ve rızık verenin Allah olduğunun farkına varmalıdır. Bu hususta sûfiler içinde buldukları hal ve makamlara göre görüşlerini ve yaşantılarını dile getirmişlerdir.

Sûfilerin önderlerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tevekkül hususunda şöyle demektedir: *"En üstün ilim, Allah'tan korkma ve tevekküldür."*²⁰² Bu sözü her şeyin O'ndan geldiğini ve yine O'na döneceğini bilerek Allah'a teslim olmak ve O'ndan razı olmaktır şeklinde anlayabiliriz. Yine *"Birisini dünyalık işlerde yarıştığını görürsen, âhiret işlerinde yarışmaya sevk et"*²⁰³ sözüyle insanların âhiret için çalışmalarının önemini vurgulamıştır. Ona göre fâni dünya ile oyalanmak akıl karı değildir. Çünkü insana az bir süre yoldaşlık edecek bu nimetlerden kişi sakınmalı ve ona asla meyletmemelidir. Dünya nimetlerinin

¹⁹⁵ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması Kitâbü'l-Mekâsib-Fehmü's-şalât*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2018), 20; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139.

¹⁹⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29-30; Serrâc, *el-Lüma*, 50; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 140.

¹⁹⁷ Muhâsibî, *Mekâsib*, 27; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139.

¹⁹⁸ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29.

¹⁹⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139.

²⁰⁰ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 66.

²⁰¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 197.

²⁰² Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, *Zühd*, drl. İshak Doğan (Konya: Hüner Yayınevi, 2012), 84.

²⁰³ Hasan-ı Basrî, *Zühd*, 113.

zevkini tadan ve dünyada refaha kavuşan insan az bir süre sonra felaketi tadacaktır. Çünkü dünyada rahatlık ve sefahati eziyet ve felaketler takip eder.²⁰⁴ Bu da bir yolcu olduğumuz bu dünyada her şeyin fâni olmasından ötürüdür.²⁰⁵ İşte bundan ötürü kişi âhirette zelil olmamak için heves ettiklerini terk etmeli, hoşuna gitmeyenlere sabretmeli²⁰⁶ ve ihtiyacı kadar mal edinmelidir.²⁰⁷ Hasan Basrî kişinin kendi el emeğiyle kazandıklarını överken²⁰⁸ kişinin kazandığında da kaybettiğinde de kalbinde hiçbir değişiklik olmaması gerektiğinden bahsetmektedir.²⁰⁹ Tüm bunları yaparken de kişinin nasıl ki âhret için çalışıyorsa dünya için de çalışmasını yani orta bir yoldan gitmesi gerektiğini söylemiştir.²¹⁰ Bazı kimselerin her şeyi kadere yüklemelerini de eleştirmiş ve dünya hakkında da âhret hakkında da insanların tedbir almaları, çalışıp çabalamaları gerektiğini vurgulamıştır.²¹¹ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896) de nefisini sorumluluktan kurtarmak ve dini emir ve yasakların baskısından kurtulmak için her şeyi kadere yükleyen ve Allah'a havale eden kimseyi zındık olarak nitelerken, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) de sahil ve sağılam inançlı olan kimsenin helal ve harama, şer'î hudûd ve hükümlere inanan ve bunları gözeterek fiillerinin sorumluluğunu alan kimse olduğunu söylemektedir.²¹² Bununla birlikte kişi her durumda tevekkülünü ve Allah'tan korkusunu muhafaza etmelidir. Bunları muhafaza edemediği takdirde geceleri namazla, gündüzleri oruçla geçirse bile hiçbir fayda elde edemeyecektir.²¹³ Nitekim Ebû Abdırrahmân Abdullah b. el-Mübârek'e (ö. 181/797) göre de hayırlı insan çalışıp kazanmanın zilletini çekmekle birlikte tevekkülünü de zâyî etmeyendir.²¹⁴ Yani kişi kendi emeğiyle helal yoldan rızık elde etmek için çabalamalı fakat bunu yaparken gafîl olmamalı ve tevekkülünü muhafaza etmelidir.

²⁰⁴ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 34

²⁰⁵ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 35

²⁰⁶ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 99.

²⁰⁷ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 27, 31.

²⁰⁸ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 106.

²⁰⁹ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 26; Hellmut Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", çev. Lütfi Doğan - Yaşar Kutluay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3-4 (1954), 79. Bu konu hakkında bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1990), 302-316; Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008).

²¹⁰ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 91.

²¹¹ Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", 79-80; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 310; Kubat, *Hasan el-Basrî*, 162, 247-248.

²¹² Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 102.

²¹³ Hasan-ı Basrî, *Zühhd*, 84.

²¹⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 201.

Zâhidlerin önderlerinden Ebû İshâk İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778) de zühd yoluna intisap edince yanında bulunan bütün malını babasının çobanlarından birine vermiştir.²¹⁵ İlk olarak Merv'e giden İbrâhîm b. Edhem ardından Nîşâbur'a gitmiş ve ibadet etmek için dokuz yıl boyunca bir mağarada kalmıştır. Mağarada kaldığı bu süre içerisinde perşembe günleri kaldığı mağaradan çıkmış ve odun toplamıştır. Topladığı odunları Nîşâbur'da satmış, elde ettiği kazancın yarısıyla kendi ihtiyaçlarını görürken diğer yarısını da dervişlere dağıtmıştır. Cuma namazını kıldıktan sonra da mağaraya geri dönmüştür.²¹⁶ Yine onun helal lokma için buğday hasadı, orak biçmek ve bağ bekçiliği yapmak²¹⁷ gibi işlerde de çalıştığı nakledilmektedir. Kişinin kendi emeği ile helal rızık kazanmasının tevekkülünün gereği ve kulluk vazifesi olduğunu onun şu sözlerinden anlamak mümkündür: *"Sana gereken, yiğitlerin işi olan helal kazanç ve çoluk çocuğunun nafakasını temindir"*,²¹⁸ *"Yiyeceğin helal ve temiz olsun da zararı yok gece namazı kılma, gündüz nafîle oruç tutma."*²¹⁹ Dünyada tedbir almakla beraber âhîret için de kişinin çalışıp hazırlık yapması gerektiğini şöyle dile getirmiştir: *"Hakkı bilip emirlerini tutmazsınız, Peygamberin sünnetini icra etmezsiniz... Cenneti bildiğiniz halde talep etmezsiniz, Cehennemden korkmazsınız. Hükmüyle ölüm var dersiniz hazırlanmazsınız."*²²⁰ İbrâhîm b. Edhem sâlih insanların yolunun rahat kapısı değil çalışıp çabalama kapısı olduğunu belirtirken zenginliğe de karşı çıkarak fakirliği tercih etmiş, elinde bulunanları da dostları ve ihtiyaç sahibi insanlar için harcamıştır.²²¹ Nitekim sûfilerden Ebü'l-Hasen Bünân b. Muhammed el-Hammâl (ö. 316/928) da ihtiyacından fazla mal edinen kimsenin kalbini Allah'ın kör edeceğinden bahsederken Ebû Türâb en-Nahşebî'den (ö. 245/859) de bu kişiler hakkında şu sözler nakledilmektedir: *"Sizden birinize nimetler bol bol gelirse, o bu haline ağlasın. Çünkü o, sâlihler yolundan başka bir yola girmiş demektir."*²²²

²¹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 112.

²¹⁶ Ebû Hâmid Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, haz. Mehmet Zahit Kotku (İstanbul: Seha Neşriyat, 1983), 31-32.

²¹⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 184; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 112, 470, 554; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 385; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 33.

²¹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 201.

²¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 113.

²²⁰ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 33.

²²¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 113, 440-443, 471; Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, 18.

²²² Serrâc, *el-Lüma'*, 199. Malın çoğalması dünya için çok çalışıp çabalamaya yani dünyanın peşinde koşmaya delil olarak gösterilmiş olabilir. Nitekim Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778) de zengin komşulardan sakınılması gerektiği hususunda uyarıda bulunmuştur. bk. Ebü'l-Leys

İbrâhîm b. Edhem'in bahsedilen bu halleri âhîret için dünya hakkında tedbir almaktır. Çünkü o, helalinden yemek, ihtiyaç sahiplerine dağıtmak ve insanların elindekilere tamah etmekten kaçmak için çalışmıştır.²²³ Bu anlattıklarımızla birlikte kulun dünyaya rağbet etmemesi, dünyanın hepsini elde etse sevinmemesi, kendisine verilen bu dünya geri alınsa müteessir olmaması gerektiğinden bahsetmiştir.²²⁴ İbrâhîm b. Edhem'e göre kul dünya hırsından kurtulup nefsinin Allah için feda etmeden rızâyı beklememelidir. Kendini Allah'a vakfettiği ve tevekkülü sıhhatli olduğu takdirde dünyada itibarsız ve fakirler zümresinden olsa da ona semanın kapıları açılır ve üstün bir ilim ve akıl verilir.²²⁵ Bu hususta Ebû Alî el-Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd et-Temîmî el-Yerbûî (ö. 187/803) de tevekkülü Allah'a tam manasıyla güvenmek ve O'na teslim olma şeklinde görmektedir. O, şöyle söylemektedir: "*Allah'a tevekkül eden O'na güvenen kimsedir; O'nu itham etmez ve O'nun hor ve hakir bırakmasından korkmaz.*"²²⁶ Çünkü bilir ki nefesine icabet etmediği takdirde Allah ona hikmet ve kudret kapılarını dilediği bir şekilde açacaktır.²²⁷ Görüldüğü üzere İbrâhîm b. Edhem de tevekkül ve kesb arasında bir denge kurmuş ve kişinin el emeğiyle helal lokma yemesini önemsemiştir. Nitekim o, "*Müminler yalnız Allah'a tevekkül etsinler*"²²⁸ ayetinin dışına çıkmamış ve Allah'ın hudûdlarını çizdiği helal dairesi içinde rızkını kazanmıştır. Netice olarak onun yaşadıkları ve sözlerinden hareketle diyebiliriz ki İbrâhîm b. Edhem'e göre kul sıhhatli bir şekilde tevekkül edip rızkın takdir edilmiş olduğuna kalbiyle inansa da bu kesbin terk edilmesi için delil ve mesned değildir.²²⁹ Nitekim onun düşüncesine benzer bir şekilde Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801) de rızık konusunda hiçbir endişe taşımamakla beraber kesbden de geri durmamıştır. Ekinlerine karıncaların musallat olması ve mahsulüne zarar vermesi neticesinde Râbia: "*İlahi, rızkımı sen üzerine aldın. Eğer istersen benim bu ekinimle düşmanlarını doyurursun.*"²³⁰ demiş ve çekirgeler ekinlerden uzaklaşmıştır. Bu

İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Tenbihu'l-Gâfilin*, çev. Abdülkadir Çiçek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977), 485.

²²³ İbn Atâullah el-İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtü't-Tedbir – Tevekkülün İncelikleri Tedbiri Terk Etmenin Esasları*, çev. Fatih Mehmet Albayrak (İstanbul: Üsküdar Yayınevi, 2019), 94.

²²⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 279; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 33.

²²⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, 15, 17; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 420; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 170.

²²⁶ Ebû Saîd Ahmed b. İsâ el-Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk – Doğruluk Kitabı*, çev. Himmet Konur (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 66.

²²⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 194.

²²⁸ el-Mâide 5/11.

²²⁹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 170.

²³⁰ İbnü'l-Arif, *Mehâsinü'l-Mecâlis – Gönül Sohbetleri*, drl. M. Necmeddin Bardakçı (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2015), 110.

durumdan da Râbia'nın sebepleri yerine getirdikten²³¹ yani ekinleri ektikten sonra Allah'a tevekkül ettiği ve Allah ne yaparsa ona razı olacağı anlaşılmaktadır.

Bağdat ekolünün kurucusu sayılan Muhâsibî²³² de tevekkül anlayışında aşırıya kaçmış sûfileri ya da anlayışları tasfiye etmesi yönünden hem fikh-ı bâtın fikrinin ilk tezahürlerinin görülebileceği, hem de Serrâc'la zirve noktasına ulaşan tasavvufun kendi içindeki eleştirel söyleme²³³ öncülük eden *Kitâbü'l-Mekâsib* adlı eserini kaleme almıştır. O eserine tevekkülün farz oluşu ile başlamaktadır. Allah'ın, insanların hayatının devamı için gıda ile beslenmelerini şart koştuğundan bahsederken kulların rızıklarının da taksim edildiğini söylemektedir. Bunun yanında dünya hayatını fâni yapmış ve kullarının rızkını üstlendiği için kendine tevekkül etmelerini istemiştir. Bu yönden bakıldığında tevekkül farz bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır ve iman ile eşdeğer bir anlam taşımaktadır.²³⁴ Nitekim benzer bir yaklaşım da Ebû Alî Hasen b. Alî b. Muhammed Dekkâk (ö. 405/1015) da görülmektedir ki; o tevekkülü bütün peygamberlerin ve müminlerin sıfatlarından saymaktadır.²³⁵ Bununla birlikte Allah, kullarının “*nimete acele kavuşma*” yönelimini bildiğinden dolayı onların rızık peşinde koşmalarını mubah kılmıştır.²³⁶ Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm ibn Atâullah eş-Şâzelî el-İskenderî (ö. 709/1309) bu düşünceye edebi de eklemiştir. O bu noktada edebiyetle olduğu sürece rızık talep etmenin mubah olduğunu belirtmiştir. Nitekim Hak Teâlâ kullarının kalplerindeki zayıflığı, rızık taksimini görmedeki kusurlarını ve samimi olarak tevekküllerindeki acizliği bildiğinden kalplerine destek olması ve nefislerindeki endişeyi giderip onlara sebat aşılması için sebepleri mubah kılıp serbest bıraktı. Bu da onlara bir ihsan olmuş oldu.²³⁷ Fakat buna da sınırlar çizmiş, helaller ve haramları beyan etmiştir. Bu bakımdan kulun bu sınırları gözeterek kesbi haram sayılmazken ve hatta takdire şayan görülürken, sadece bu sınırları aşmak ve ihlal etmek haram sayılmıştır.²³⁸ Yani kulun yakîninin zayıf olması dolayısıyla nefsinin rızık elde etmesinde ve ona meyilli

²³¹ Önder Tonbul, *İlk Dönem Sûfilerine Göre Tevekkül Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 32.

²³² Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, 86.

²³³ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 78.

²³⁴ Muhâsibî, *Mekâsib*, 19-25.

²³⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 307.

²³⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 28.

²³⁷ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtı't-Tedbîr*, 174.

²³⁸ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29. Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdirrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *Levâkıhu'l-envârî'l-kudsiyye fî beyâni'l-'uhûdi'l-Muhammediyye - el-'Uhûdü'l-kübrâ*, çev. Selâhaddin Alpay (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981), 361-364.

olmasında temel özelliklerden biri olarak var olan hırsıyla kalbini meşgul etmemesi ve Allah'ın çizdiği sınırı aşmaması gerekmektedir.²³⁹ Buna mukabil kesb ile meşgul olanları kınayanlar da bulunmaktadır. Bunlar hallerine güvenip oturur ve varlıkların kendilerini araştırması beklerler. Bunu da bir hal olarak görmektedirler. Serrâc'a göre bunlar da yanılığın içindedirler. Çünkü kesbden uzak durmak ancak yakîn ve sabır ile mümkün olmaktadır. Bundan dolayı yakîni zayıf ve hırsı galip olan kişi rızık peşine düşmüştür. Bu noktada kulun talep etmesi mubahtır. Fakat iman gücüyle rızık endişesini terk etmek daha güzel ve daha faziletlidir.²⁴⁰ Bu noktada Muhâsibî'nin de kesb-tevekkül sınırını aşan sûfilere yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Fakat onun bu noktadaki eleştirileri havâssa yönelik olduğundan onu diğer bölümde ele alacağız. Burada avama yönelik görüşlerine yer vereceğiz.

Muhâsibî'ye göre avam-ı nas sebeplere sarılma yönünden çalışıp kazanmaya yönelirler ve bu halleriyle de tevekkül sahibi sayılırlar. Çünkü tüm bunları yaparken Allah'ın rızık taksimi hususundaki vaadini kalplerinde tasdik ederler ve dilleriyle de bunu ikrar ederler.²⁴¹ Nitekim Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muâz b. Ca'fer er-Râzî'ye (ö. 258/872) insan ne zaman mütevekkil olur diye sorulduğunda: *“Allah Teâlâ'nın kendisinin vekili olduğuna gönül hoşluğu ile rızâ gösterdiği zaman.”* diye cevap vermesi tevekkülün gönülde olduğunda kesbin ona zararı olmadığı anlamına gelmektedir. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemî (ö. 309/922) de bu hususta benzer düşünceye sahiptir. O da kulun sebeplere karşı gönlünde bir meyil olmadığı sürece kesbe sarılabileceğini ve bunun da tevekkülüne zarar vermediğini düşünmektedir. Bunu da kendisine tevekkülün hakikatini soran kişiye verdiği şu cevaptan anlayabiliriz: *“İçinde sebeplere karşı şiddetle ihtiyaç duymana rağmen sende sebeplere karşı bir meylin zuhur etmemesi, sebepler üzerinde önemle durmana rağmen Hakk'da bulduğun sükûnun hakikatinden bir şey kaybetmemendir.”*²⁴² Bu manada insanların tabiatlarında çalışıp kazanma isteği olsa da tevekkül onların temel vasfıdır. Bu bakımdan Allah insanlara sınırları çizmiş ve insan tabiatında olan çalışma ve kazanma gibi istekleri uygun yollardan olması şartıyla mubah kılmıştır.²⁴³ Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî de kesbi kuyudan su

²³⁹ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtı 't-Tedbîr*, 205-206.

²⁴⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁴¹ Muhâsibî, *Mekâsib*, 20.

²⁴² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 304.

²⁴³ Muhâsibî, *Mekâsib*, 22.

çekmek ve ağaçtan hurma toplamak gibi tabii bir şey olarak nitelemektedir.²⁴⁴ Bu manada kişi rızkını eğer mubah yollardan temin ediyorsa onun tevekkülüne bir zarar gelmez. Fakat kalbindeki iman ve dilinde ikrarla beraber bu sınırları aşar ve bazı ilahî emirleri çiğnerse tevekkül vasfı zarar görür ve eksilir.²⁴⁵ Kısacası Muhâsibî' ye göre kişinin rızık talebi için çalışıp hareket etmesi²⁴⁶ mubahtır ve tevekkül farızasının ifasına engel teşkil etmemektedir. Ayrıca o tevekkülün tamamen yok olmasından değil eksilip noksanlaşmasından söz etmektedir.

Kesb ve tevekkül arasındaki ilişkiyi sahih bir zemine oturtmaya çalışan sûfilerden biri olan Serrâc'ın el-Lüma' adlı eserine müracaat ettiğimizde onun da tevekkül hususunda çalışmaya ve sebeplere sarılmaya yönelme gibi hususları ele aldığı görünmektedir. Nitekim eserinde tevekkül makamının yanında kesb ve sebeplere sarılma âdâbı ile birlikte dünyevî genişliği terk konusundaki yanlışlar adında bir başlık daha bulunmaktadır. Ona göre yüce bir makam olan ve mümine farz kılınan tevekkülün ilk basamağı elinde bulunmayanın gönlünde de bulunmaması, dünyevî ve nefsanî hazların gönülden çıkarılması anlamında zühddür. Bu anlamda zühd fakrı, fakr sabrı ve sabır da tevekkülü gerektirmektedir.²⁴⁷ Tevekküle de Ebû Türâb en-Nahşebî'nin şu sözünü şart koşturmuşur: *"Tevekkül, ubudiyette bedeni devreden çıkarıp kalbi rubûbiyete bağlamak ve mikdâr-ı kâfi şeyle yetinmektir. Böyleleri verilince şükreder, verilmeyince kadere olan rızâları sebebiyle sabreder."*²⁴⁸ Buradan hareketle kendisini tevekkül ehlerinden sayan - Peygamberler ve Sıddıklar dışındaki²⁴⁹ kişilerin dünya nimetlerinin bolluğuna dalması doğru değildir. Bu nedenle Serrâc'a göre eğer ki bir kişi tevekkül ehlerinden olduğunu ve yüzünü dünyadan çevirdiğini iddia ediyorsa ihtiyaçtan fazla malı elde tutmaması ve dünyanın azıyla çoğunun nezdinde eşit olması gerekir. Fakat bir grup zâhidlerin, insanların mubah olanı almasını ve helalinden geçinmesini derecelerinin düşük olması şeklindeki yorumlarını da yanılığın olarak niteleyerek reddeder.²⁵⁰ Sühreverdi de bu tür

²⁴⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 200.

²⁴⁵ Muhâsibî, *Mekâsib*, 21-24.

²⁴⁶ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 79.

²⁴⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 45-49.

²⁴⁸ Lüma Serrâc, *el-Lüma'*, 50; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 304.

²⁴⁹ Çünkü Serrâc'a göre: *"Peygamberler ve Sıddıklar, bolluk ve eşyanın için kendileri için değil başkaları için bulunurlar; sebeplere sarılırken de birtakım görevlerin yerine getirilmesi için sarılırlar; nefsanî hazlar için değil. Onlar izn-i İlahî ile hareket ederler; Allah kendilerine izin verdiğinde hemen infak ederler. Malı tutmaya izin verdiğinde de onu tutarlar."* Serrâc, *el-Lüma'*, 418.

²⁵⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 418.

kimseleri sūfî olmadıkları halde sūfî zannedilenler diye vasıflandırmıştır. Çünkü sūfî her şeyi yerli yerine koyandır. Bütün vakitleri ve halleri bilerek harcamaya ve tedbirli bir şekilde hareket etmeye gayret eder.²⁵¹ Bununla birlikte Serrâc azıklarını kesbe yani çalışıp kazanmaya bağlayan ve buna güvenen kimseleri de reddetmiştir. Böyle kimselerin halin sıhhatini gıdaya gıdanın sıhhatini de el emeğine bağladıklarını fakat bunu bir şart görerek kendileri gibi olmayanları reddettiklerini nakletmektedir.²⁵² Zünnûn Ebü'l-Feyz Sevbân b. İbrâhîm el-Mısırî el-İhmîmî (ö. 245/859) de bu türden maişet derdine düşen arifleri reddederek hiç konumunda olduklarını belirtmektedir.²⁵³ Serrâc'a göre bu kimselerin yanılmasındaki sebep şudur:

*Çünkü kesb, tevekküle gücü yetmeyenler için bir ruhsattır. Zira tevekkül, Allah Rasûlü'nün halidir. Peygamber tevekkül ile ve kendisine garanti edilen rızka güvenmekle emrolunmuştu. Halkın tamamı da Allah'a tevekkül ve O'nun vaad buyurduğuna güvenmekle; rızık olmadığı zamanda da rızıklarını gönderinceye kadar sükûneti korumakla memurdur. Allah Rasûlü, tevekküle dayanamayıp zaaf gösterenlerin helake duçar olmamaları için şartlarına uygun bir kesbi meşru kılmıştır.*²⁵⁴

Buna karşın Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de Rasûlullah'ın hali üzere olan tevekkül ehlinin onun sünneti olan çalışıp kazanmayı asla terk etmeyeceğini söylemiştir.²⁵⁵ Bu manada Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nûrî'nin (ö. 295/908) semayı dinlemek ve sebepleri ihtiyar etmek²⁵⁶ şeklindeki sūfî tanımı da gönlüyle Allah'a tevekkül ederken belirli şartları gözeterek kesbin de yapılabileceğini göstermektedir. Fakat kişinin kesbin kölesi olmaması lazımdır. Zira Ebû Bekr Dülef b. Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şiblî (ö. 334/946), Nebî'nin (s.a.s): *"Benim rızıkım, kılıcımın gölgesi altındadır."* sözünün manasını şu şekilde açıklamaktadır: *"O'nun kılıcı Allah'a tevekküldür; zira Zülfikar bir demir parçası idi."*²⁵⁷ Buradan hareketle kulun elini kaldırıp Allah'a dua etmesi de kesb ve helal kazanca²⁵⁸ girerken kulun esas olarak sebeplerin arkasındaki rızık vereni görmesi gerekmektedir. Çünkü kâmil sūfî gözünü rızka değil

²⁵¹ Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*, 98.

²⁵² Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁵³ Serrâc, *el-Lüma'*, 202.

²⁵⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁵⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305.

²⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 454.

²⁵⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 120.

²⁵⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 196.

rızıkı verene çevirendir. Rızık elde ettiğinde Allah'tan geldiğini bilir. Yoksa nimetin kendisine bakıp da rızâ göstermez. Böyle yapması Allah'ı unutarak esbâba tevessül olur.²⁵⁹ Böyle kimse de Yahyâ b. Muâz'a göre dünyayla meşgul olduğu için âhiretinden olan yani helak olan kimsedir.²⁶⁰ Bundan dolayı Serrâc kesbe birtakım şartlar koymuştur.²⁶¹ Bunlardan ilki kesbe güvenmemektir.²⁶² Bu sayede kul kendi elinde olana güvenmeyip Allah'ın elindekine güvenmektedir.²⁶³ Ebû Sâlih Hamdûn el-Kassâr en-Nîsâbûrî'nin (ö. 271/884) de dediği gibi kul tevekkülü sayesinde Allah'a sımsıkı sarılır ve O'na itimat eder.²⁶⁴ Yani Allah'tan başkasından yardım dilemediği gibi niyetini de O'ndan başkasına yöneltmemekle kendinde olanı görmemektedir. Bunun için de Şiblî'nin eskici bir adama: “İğnenle deldiğin bir delikten öbürüne Allah'ı unutma!”²⁶⁵ dediği gibi her an kulun gafletten uzak olması gerekmektedir. İkincisi çalışmayı nimet elde etmek ve mal toplamak için değil de Müslümanlara yardımcı olmak niyetiyle yapmalıdır.²⁶⁶ Nitekim çalışmadaki niyeti Müslümanlara yardım etmek ve kazandığından ve ailesinin ihtiyacından fazla olanı dağıtmak el emeğiyle çalışmanın âdâbındandır. Serrâc bunu şöyle aktarmaktadır: “*Maişeti, belli bir azığı ve birilerinden isteme durumu olmayan sûfi kardeşlerine infakta bulunmaktadır. Çünkü o da bugün her ne kadar varlıkla sınansa da onlardan biridir.*” Kişinin kesb ile uğraşmayan ve ihtiyaç sahibi olan bu sûfi kardeşlerini araştırıp bulması ve kendi ihtiyacından fazlasını bu kimselere vermesi gerekmektedir. Hatta elde ettiği maldan tanımadığı kimselere bile yardım etmesi gerekmektedir.²⁶⁷ Daha önce de bahsi geçtiği gibi İbrâhîm b. Edhem de elde ettiği kazançları dervişlerle paylaşmıştır. Yine Ebû Hafs Amr b. Seleme el-Haddâd en-Nîsâbûrî (ö. 260/874) de kazancını sûfilere infak etmiştir.²⁶⁸ Üçüncüsü ise çalışma ve kesbin farzlara engel olmaması ve harama düşmekten kendisini koruyacak fikhî bilgiye sahip olması

²⁵⁹ Afifi, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, 245.

²⁶⁰ Semerkandî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*, 643.

²⁶¹ Ebû'l-Leys Semerkandî de kazancın helal olması için kulun beş şeye dikkat etmesi gerektiğini belirtmiştir. 1. Kul kazanç peşinde koşarken Allah'ın kendisine farz kıldığı hiçbir ibadeti terk etmemelidir. 2. Kazancını yaratılmış canlılara zarar vererek kazanmamalıdır. 3. Çalışmadaki niyeti mal toplayıp biriktirmek değil, ailesinin iffetini korumak olmalıdır. 4. Kendini haddinden fazla yormamalı yeteri kadar çalışmalıdır. 5. Rızıkını kesbinden bilmemeli, Allah'tan görmelidir. Çalışmayı rızık için bir sebep saymalıdır. Semerkandî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*, 487-488.

²⁶² Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁶³ İskenderî, *et-Tenvîr fi İskâtı't-Tedbîr*, 120.

²⁶⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

²⁶⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 202.

²⁶⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁶⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 201,419.

²⁶⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 202.

gerekmektedir.²⁶⁹ Serrâc'ın yanında Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (ö. 373/983) de kesb konusunda insanları şu beş kısma ayırmaktadır:

1. *Rızkı sırf Allah'tan görür.*
2. *Rızkı çalışmasından görür. Bu münafiktir.*
3. *Rızkı Allah'tan görür, ama bu rızık, onun ihsanı mıdır, değil midir? Aldırış etmez. Hali böyle olan şüpheli münafiktir.*
4. *Rızkı Allah'tan görür. Ama onu bir nimet bilip hakkını eda etmez. Allah'a asi gelir. Hali böyle olan kimse fâsıktır.*
5. *Rızkını Allah'tan görür. Çalışmayı rızkın gelişine bir sebep sayar, kendi hakkını oradan alır.*²⁷⁰

Kesb-tevekkül ilişkisi hakkındaki görüşleriyle bilinen sûfilerden biri de Ebû Abdillâh Hakîm Tirmizî'dir (ö. 320/932). Hakîm Tirmizî'ye göre eğer aile söz konusu ise kesb bir yükümlülüktür. Bu bakımdan Muhâsibî'den farklı olarak, insanları kesbe sevk eden psikolojik etkenleri ve bu durumun ahlaki olarak olumsuz sonuçlarını ele alır. Ona göre kesb insandaki hırs ve kaybetme korkusundan kaynaklanmaktadır. Bu da insanın gereği gibi kulluk yapmasına engel teşkil etmektedir ve gücünü zayıflatan bir durumdur. Fakat insanların ihtiyaç halinde başkalarına tamah etmemek için kesbetmelerinin de bir rahmet olduğunu söylemekte ve peygamberlerin ve sahâbelerin örneklerini vermektedir.²⁷¹ Bu hususta Sehl et-Tüsterî de insanlardan bir şey istememeyi, verileni reddetmeyi ve ele geçeni biriktirmemeyi tevekkülün alametlerinden²⁷² sayarak insanların el emeğiyle geçinmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Yukarıda belirtilenlerle birlikte insanlardan bir şey istemek hususunda sûfilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu hususta Ebû Bekir Ahmed b. Hamuye'nin (ö.?) (veya Hameveyh) şöyle söylediği nakledilmektedir: “*Alması Allah için olan izzetle alır. Almayı Allah için terk eden de izzetle almamış olur.*” Buna göre başkaları, yani dünyevî hesap ve menfaatler için alan, almakla zillate düşmüştür. Çünkü Allah'tan başkası için almıştır.

²⁶⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 419.

²⁷⁰ Semerkindî, *Tenbihu'l-Gâfilîn*, 486-487.

²⁷¹ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-Kesb*, thk. Abdülfettah Abdullah Bereke (Kahire: Matba'atü's-Sa'ade, 1977), 145-147, 148, 166 akt. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 85. Serrâc da evlenen ve çocuk sahibi olan kişilerin ailelerini ihmal etmelerini adâbdan saymamaktadır. Yani kişi onların geçimlerini Allah'a ısmarladım diye bir kenara çekilmemelidir. Serrâc, *el-Lüma'*, 204-205.

²⁷² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 302.

Aynı şekilde kul verirken de kendinin bir şeye sahip olduğu düşüncesiyle vermemelidir.²⁷³ Kul vermede ayırt etmeden vermeli, hali bilinen kimseleri dilencilikten kurtarmalı diyen Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/815-16), bu durumu fütüvvetin alametlerinden saymaktadır.²⁷⁴ Sühreverdi de şöyle demektedir: “*Derviş, nefsinin esaretinden kurtulmak için gayret gösterir, zaafını fark ederek zarurete düşer. Mevlâsından istediği halde, O da bir imkân takdir buyurmaz ve kendi mânevî haliyle meşguliyetinden dolayı çalışıp kazanmaya fırsat bulamaz ise esbâba tevessül kapısını çalıp halktan isteyebilir.*” Nitekim Ebû Saîd el-Harrâz’ın da yokluk zamanında elini uzatıp: “*Allah için bir şey*” diyerek insanlardan istediği nakledilmektedir. Yine Cüneydi Bağdâdî’nin üstadı Ebû Caf’er el-Haddâd’ın da akşamla yatsı arası çıkıp bir iki kapı dolaşp bir şeyler istediği nakledilmektedir. Sühreverdi bunların bir veya iki günlük ihtiyaca yetebilecek şeyler olduğunu söylemektedir.²⁷⁵ Hücvîrî de sûfilerin üç sebepten ötürü insanlardan bir şey isteyebileceklerini söylemektedir. Bunlar; maddî kaygılara kapılıp sülûkün etkilenmesinden korunmak için istemek, dilencilığın zilletinden dolayı nefsi terbiye için istemek ve verenin hakikatte Hak olduğunu idrak edip, halkı da Hakk’ın mülkünün vekilleri olarak gördükten sonra, ihtiyaçları vekillere bildirmek için istemektir.²⁷⁶ Sâlikin nefsi hastalıklardan kurtulması, zillete tahammül gibi birtakım yöntemler gösteriyor ki sûfiler her üç yolla da istemeyi bir tür ‘yöntemsel dilencilik’²⁷⁷ şeklinde uygulamışlardır.

Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed (Ca’fer) el-Harakânî’nin (ö. 425/1033) müridlerinden²⁷⁸ olan Herevî’ye göre “*Eğer mümin iseniz ancak Allah’a güvenin.*”²⁷⁹ ayetinden hareketle kişi işlerini tamamıyla Allah’a havale etmeli, O’nun ilmine ve hilmine sığınmalıdır. Bu yönüyle tevekkül tamamen avama mahsustur.²⁸⁰ Avam fâni olandan ezeli olana kaçmalıdır. Bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: “*Avamın firarı inanç ve çabayla cehaletten ilme, gayret ve azimle tembellikten çalışmaya, tevekkül ve ümitle darlıktan*

²⁷³ Serrâc, *el-Lüma‘*, 202.

²⁷⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 179, 381.

²⁷⁵ Sühreverdi, *‘Avârîfî'l-ma‘ârif*, 194-195.

²⁷⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 419-420.

²⁷⁷ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 89.

²⁷⁸ Tahsin Yazıcı - Süleyman Uludağ, “Hâce Abdullah Herevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/223-224.

²⁷⁹ el-Maide 5/23.

²⁸⁰ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *‘İlelü'l-makâmât (Menâzilü's-Sâirîn ile birlikte)*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 91.

genişliğe kaçmaktır."²⁸¹ Belirtildiği gibi kul çalışıp çabalamalı ve aynı zamanda tevekkül etmelidir. Fakat kul kendi kesbi, amelleri ve bunlara güvenmek gibi sebep vasıtalarından²⁸² müsebbibi görerek kurtulmalı²⁸³ ve Allah'a teslim olup güvenmelidir. Herevî avama göre mertebelerin en zoru²⁸⁴ olan tevekkülü üç dereceye ayırmış ve bunların içinde de kesb ve tevekkül ilişkisini belirtmiştir. İlk derecede kişi istekle birlikte tevekkül eder. Yani burada kişi sebeplere sarılır ve elde etmek istediği şeyler için nefsini meşgul eder. İkinci derecede kişi nefsinin küçük düşürmeye gayret eder. Kendisi için zorunlu olanı kesbeder ve bunun dışına çıkmamaya çalışır. Bu şekilde tevekkülünü doğru bir hale getirmeye çalışır. Bunları yapmak için de ilk olarak sebebe iltifat etmeyi ve nefsinin uymayı bir tarafa bırakır. Sonuncu derecede ise kul tevekkülün illetinden kurtulmaya çabalar. Yani bu âlemdekilerin hakiki sahibinin Allah olduğunun ve hiçbir kimsenin de O'na ortak olamayacağını farkına varır.²⁸⁵ Kulluğunun gereği olarak bilmesi gerekeni bildikten ve dinin emrettiği hususları²⁸⁶ yerine getirdikten sonra sadece O'na güvenir ve O'ndan ister. Muhâsibî'nin de tevekkül anlayışı buna benzemektedir. O, Allah'tan başkasından hiçbir şey beklemez, istemez ve sadece Allah'a güvenirdi. Ona göre kişinin kalbinde oluşan istekler ve Allah'ın rızâsı birbirine uyumlu olduğu sürece tevekkül düşüncesinden bahsedilebilir. Tevekkül eden kişinin çalışmasında, sebeplere sarılmasında hiçbir sıkıntı yoktur ve kişi bunların yanında aynı zamanda Allah'ın vadettiği rızıktan da emindir. Ona göre sünnet olduğunu düşünerek çalışmadan ve ailesinin geçimini sağlayacak parayı kazanmadan tevekkül ettiğini söyleyen, hastalıklarının tedavisini aramayan ve azık almadan yola koyulanlar bidat ehlidirler.²⁸⁷ Bu bakımdan kul çalışmak ve gayret etmek suretiyle sebepleri yerine getirdikten sonra tevekkül eder. Bu yönüyle tevekkül tefvizin bir parçasıdır. Çünkü tefviz hem sebebin vürudundan önce hem de sonradır ve teslim olmanın ta kendisidir.²⁸⁸

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere avam açısından bakıldığında Gazâlî öncesi yaşayan zâhid-sûfilerde sebepleri terk etmek, rızkın peşine düşmemek, insanlardan

²⁸¹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 13.

²⁸² Kâşânî, *Elf Makâm*, 331.

²⁸³ Kâşânî, *Elf Makâm*, 322.

²⁸⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 28.

²⁸⁵ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 29.

²⁸⁶ Kâşânî, *Elf Makâm*, 304.

²⁸⁷ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Kalb Hayatı - er-Riâye*, çev. Abdulhakim Yüce (İzmir: Çağlayan Yayınları, 2000), 96, 466.

²⁸⁸ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 29.

bir şey beklemek, insanlara el açmak, kesbe sarılmaksızın ve çalışmaksızın rızık Allah'tan gelir diye düşünerek tembel bir şekilde oturma²⁸⁹ diye tanımlayabileceğimiz bir tevekkül anlayışı yoktur. Bununla birlikte helal rızık peşinde koşarken de tevekkülün kalpte olmasının gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Bu durum tevekküle zarar vermeyeceği gibi rızıkın kaynağını bilme noktasında da kulun kendi kesbine güvenmesini engelleyecektir. Hatta onlara göre tevekkül çalışma ve kazancı daha bereketli hale getirmektedir.²⁹⁰ Nitekim Kuşeyrî bu noktada şöyle söylemektedir:

*Tevekkülün yeri kalptir. Zâhirde (tedbir ve sebebe tevessül ile çalışmak) hareketle meşgul olmak kalpteki tevekküle zıt değildir. Kul takdirin Allah Teâlâ cihetinden olduğuna hakikaten ve yakînen kanaat getirmiş olursa, bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, 'O'nun takdiri budur.' diye; elde ederse, 'Bu O'nun lütfudur.' diye düşünür.*²⁹¹

2.2.2. Havâssın Kesb ve Tevekkül Anlayışı

Havâs kelimesi sözlüklerde bir şeyi diğerinden farklı ve üstün kılan özellik anlamına gelen hâssa kelimesinin çoğuludur. Bu kavram genel olarak avamın karşıtı olarak seçkin kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Tasavvufta, herkeste bulunmayan birtakım bilgilere ve hallere, istitaat ve ruh temizliğine sahip velîlere havâs veya ehl-i husûs denilmektedir. Bu kimselerin en üst mertebede olanlarına ise hâssü'l-havâs veya hâssatü'l-hâssa adı verilmektedir. Netice olarak tasavvufî anlayışta insanlar avam ve havâs olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Şer'î yükümlülükler bakımından havâs ve hâssü'l-havâssın avamdan farkı yoktur. Fakat onlar nâfile ibadetlere önem verme, haram ve mekruh şeylerden titizlikle kaçınma ve dinî hayatı en mükemmel şekliyle yaşamaya çalışmalarının sonucunda birtakım özel bilgilere ve hallere sahip olmaları bakımından avamdan ayrılmaktadırlar.²⁹²

²⁸⁹ Semerkandî, *Tenbîhu'l-Gâfilîn*, 499; Şa'rânî, *el-'Uhûdü'l-kübrâ*, 357.

²⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 464-487; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 171-172.

²⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303. Bu konuda Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66) de şöyle demektedir: "Taktir edilene teslim ol ki, sende fîlini icra etsin, eğer nimetler taktir edilmişse, şükürle meşgul ol. Eğer belalarsa taktir edilen; dayan ve sabır göster. Bil ki, sen talebi terk etsen de kısmetin seni terk etmez. Kısmet, senin; hirs, azim ve çalışmanla nail olduğun bir şey değildir." Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî, *Fütuhu'l-Gayb: Âlemlerin Kapısı*, çev. İlyas Aslan - Derya Çakır (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018), 60. Bu konuda bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 96-97.

²⁹² Süleyman Uludağ, "Havas", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/517.

Suflere göre avam için tevekkülün kesb ile beraber olabileceği, bu birlikteliğin tevekküle herhangi bir zararının olmadığı ve hatta bazı durumlarda tevekkül için kesbin şart olduğu yukarıda zikredilmişti. Havâssın tevekkülünde ise avamın tersine kesbden uzaklaşma ve kaçınma vardır. Çünkü tevekkülün sıhhati için tedbirden uzaklaşmak başka bir deyişle kulu Allah'tan alıkoyduğu için dünyadan yüz çevirerek teslimiyet ve rızâ ile ondan daha değerli bir şey olan nefis tezkiyesi, zikrullah ve nafil ibadetlere yönelmek gerekmektedir. Tecrîd ehli olarak nitelenen bu kimselerin dereceleri de avamdan farklıdır.

Bu noktada havâssın anlayışında kişiyi Allah'tan alıkoyan eş, mal ve çocuklar yerilmektedir. Bu tarz tedbirler kişi ile Allah arasına girdiğinden dolayı O'na hizmet etmeye engel teşkil etmektedir. Havâstan olan sûfiler bu tarz tedbirlerden uzak kalarak kalplerini gafletten korumaya çalışmışlar ve daima uyanık olmaya gayret etmişlerdir.²⁹³ Bundan dolayı da velî kulların huylarından biri olarak her şeyde Allah'a olan muhtaçlığı görmüşler ve bunu da O'na ulaşmaya bir sebep olarak görmüşlerdir.²⁹⁴ Bunun neticesi olarak da onlar tedbiri terk ederek teslim yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü Allah onlara sebeplerin nefste oluşturduğu vesveselerden kurtulmak için bir idrak vermiştir.²⁹⁵

Hasan-ı Basrî de tevekkülünü muhafazayla beraber kişinin kendi emeğiyle rızık kazanmasını överken yine de dünyadan uzaklaşan kimsenin kendisine göre daha üstün olduğunu şu sözleriyle belirtmiştir: “*Hasan-ı Basrî'ye, 'iki kişiden biri, helal yoldan dünyalık istiyor ve bunu elde ederek akrabasına veriyor, kendisi için tasaddukta bulunuyor. Diğeri ise dünyayı istemekten kaçınıyor. Bunlardan hangisi daha üstün?' diye sordum. 'Dünyadan kaçınan bana daha sevgilidir.'* dedi.”²⁹⁶ Ona bu kimselerin daha sevgili olmasının sebebini yine kendisi şu sözlerle açıklamıştır: “*Öyle bir topluluk gördüm ki, helal mal edinmek isteselerdi edinebilir, zengin olabilirlerdi. Kendilerine, 'Neden dünyadan nasibinizi almıyorsunuz?' diye sorduklarında: 'Biz kalbimizi bozmasından korktuğumuz için zengin olmak istemiyoruz diye cevap verirlerdi.'*”²⁹⁷ Hasan-ı Basrî'nin havâssa ait olarak bahsettiği bu tevekkül anlayışını elinde tevbe ettiğinden²⁹⁸ dolayı öğrencisi olarak zikredebileceğimiz Ebû Muhammed Habîb b. İsâ el-

²⁹³ İskenderî, *et-Tenvîr fi İskâtı 't-Tedbîr*, 103-105.

²⁹⁴ Semerkandî, *Tenbîhu 'l-Gâfilîn*, 498.

²⁹⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 191.

²⁹⁶ Hasan-ı Basrî, *Zühd*, 27, 66-67.

²⁹⁷ Hasan-ı Basrî, *Zühd*, 26.

²⁹⁸ Hücvârî, *Keşfu 'l-Mahcûb*, 155; Erhan Yetik, “Habîb el-Acemî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/370.

Acemî'de (ö. 130/747-48) görmek mümkündür. Nitekim o zühd hayatına yönelmesinin ardından bütün malını Allah için dağıtarak dünyadan yüz çevirmiştir. Çünkü mal dünyaya meyle sebep olmaktadır ve Habîb el-Acemî dünyaya meyletmeyi bir münafıklık olarak görmektedir. Allah'ın rızâsı ise nifak olmayan bir kalpte bulunmaktadır. Bundan dolayı da kul için nifaktan kurtuluşun yolu kalpteki muhabbeti yalnızca Allah'a özel kılmaktır.²⁹⁹ Kalbini Allah dışındaki şeylerden temizlemenin neticesi olarak da kul kesb ve sebeplere sarılmak gibi değersiz şeylerle meşgul olmaktan kendisini uzak tutacaktır. Nitekim Habîb de ailesine rızık götürme hususunda dahi kesbden uzak kalarak Allah için ibâdet ve taatle meşgul olmuştur. Allah'ın bunların karşılığında ailesine rızık göndermesini de ikram³⁰⁰ olarak nitelendirmiştir. Yine onun, ticareti terk etmesinin sebebi sorulduğunda verdiği şu cevap da tevekkül anlayışının teslimiyet üzere kurulu olduğuna işaret etmektedir: “Çünkü kefil ve vekil (olan Allah) güvenilir bir zattır.”³⁰¹

Bu noktada havâssın, âhireti için dünyadan vazgeçmelerinden dolayı âbidlerin derecesinde olduğu söylenmektedir. Rızık noktasında ise Allah'ın taksimine razı olarak kendileri için takdir edilenin başkasına gitmeyeceğinden eminlerdir.³⁰² Muhâsibî'ye göre de havâstan olanlar tevekkül farızâsını aslına uygun ve sapasağlam bir şekilde ifâ ettiklerinden dolayı onların tevekkülü gerçek ve sağlam tevekküldür. Bu merteye diğerine göre çok daha üsttedir ve Allah bu vasıfla Peygamberleri, Hz. Peygamber'in ashabını, tabiin neslinin çoğunu ve diğer zamanlarda yaşayan havas müminlerin çoğunu vasıflandırmıştır.³⁰³ Bu noktada tevekkül müminlerin sıfatı iken teslim evliyanın, tefviz ise tevhid sahiplerinin sıfatıdır denilmektedir. Yani tevekkül avamın sıfatı, teslim havassın, tefviz ise hâssü'l-havâs sıfatıdır.³⁰⁴ Havâssın buradaki üstünlüğü tevekkülün yanında aynı zamanda mârifet sahibi olmalarına, kalplerini temizlemelerine, her daim Allah'ı zikir halinde olmalarına, sürekli nafile ibadetlerle Allah'a yakınlaşmaya gayret etmelerine ve bütün güç ve takatlerini nefislerini arındırma ve Rablerinin rızâsına erme yolunda harcamalarına bağlanmıştır. Bu şekilde güzel vasıflarla süsledikleri nefisleri kendileri için mubah olan rızkın peşinden gitmekten dahi imtina eder hale gelmiştir.³⁰⁵

²⁹⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 156; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 212, 217.

³⁰⁰ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 212-213.

³⁰¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 311.

³⁰² Semerkandî, *Tenbihu'l-Gâfilîn*, 643.

³⁰³ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29.

³⁰⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 307.

³⁰⁵ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29-30; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 603-604.

Çünkü onlara göre Allah'ı zikretmek ve O'nun rızâsını kazanmak için yapılan ameller daha faziletli bir hale gelmiştir. Bu yöndeki gayretlerinin neticesinde ise kullar tabiatlarında bulunan kesb ihtiyacına cevap veremeyecek bir dereceye ulaşmıştır. Nitekim onlar ubûdiyyet mertebesi olarak da adlandırılan bu tedbiri terk etme mertebesine ermenin verdiği idrak sayesinde başka bir şey istemez hale gelmişlerdir.³⁰⁶ Bu halde olan havas ehlinin düşüncesine Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî'nin (ö. 131/748'den önce) şu sözleri de işaret etmektedir: “*Rızâ iyidir, razı olan kişi artık menzilet istemez*”³⁰⁷

Havâs ehli sûfiler, her şeyin Allah'ın mülkü olduğunu bildikleri için O'ndan başkasından bir şey istemekten kaçınmışlar ve O'ndan başkasını da bu mahalde görmemişlerdir.³⁰⁸ Mülkün gerçek sahibini bırakıp da sebeplere sarılmak veya yaratılmış bir kuldan bir şey istemek sûfilere göre Allah'ı tanımamaktan ileri gelmektedir.³⁰⁹ Bu hususta zengin birinin ihtiyaçlarını görmesi için Râbia el-Adeviyye'ye kırk dinar vermesi ve bunun üzerine de Râbia'nın başını göğe doğru kaldırıp: “*O bilir ki ben dünyayı onun sahibinden istemekten tamamen hayâ ederim, kaldı ki onu sahip olmayandan nasıl isterim?*”³¹⁰ demesi ve parayı reddetmesi örneğinden de anlaşılacağı üzere sûfiler yalnızca Allah'a tevekkül eden ve sadece O'na teslim olan bir anlayışa sahiptirler. Yine Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Havvâs'ın (ö. 291/904): “*Nefsi konusunda tevekkülü sıhhatli olanın, başkası hakkındaki tevekkülü de sağlam olur.*” demesi de kulun kendisinin aciz olduğu gibi başkasının da aciz olduğunu bilmesi ve yalnızca Allah'a itimat etmesi anlamındadır.³¹¹ Bu noktada havas ehli için dünya ve âhiret hazlarının gitmesi sebebiyle nefislerinin ölmesi şeklindeki yapılan tevekkül tanımı da durumu bir adım öteye taşımaktadır. Buna göre onlar için tevekkül sadece dünya hakkındaki tedbirlerin terkiyle sınırlı kalmamakta, dini hayatın neticeleri ile ilgili tüm kaygıları terk anlamında âhireti de kapsamaktadır.³¹² Nitekim bu hususta Bâyezîd-i Bistâmî'nin de tevekkül tanımına bakıldığında aynı anlayışı görmek mümkündür. Ona göre gerçek manasıyla tevekkül, kişinin cennet ehli ve cehennem ehli

³⁰⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 31.

³⁰⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 28.

³⁰⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 418-419.

³⁰⁹ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtü't-Tedbîr*, 34.

³¹⁰ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 922.

³¹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

³¹² Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 283.

arasında bir fark görmemesidir. Çünkü tevekkül ehli kimse, Allah'ın kendisi hakkındaki tercihine itimat etmektedir.³¹³

Buradan hareketle havas için tevekkül ve kesb arasında bir zıtlık olduğunu söylemek mümkündür. Onlara göre kulun kesbden uzak durup Allah'ın takdirine teslim ve ondan râzı olması gerekmektedir. Çünkü Allah'a tevekkül eden kul, bütün işlerini O'na teslim etmiş ve takdir edilene teslim olmuştur. Bunun gereği de tedbiri elden bırakmaktır.³¹⁴ Havâssın bu anlayışında olan sûfilerin önde gelenlerinden biri de İbrâhîm b. Edhem'in müridi olan Şakîk-ı Belhî'dir. Onun aynı zamanda Ca'fer es-Sâdık'la görüştüğü, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî (ö. 182/798) ve Ebû'l-Hüzeyl Züfer b. el-Hüzeyl el-Basrî (ö. 158/775) gibi Hanefî mezhebinin kurucu imamlarından da ders aldığı nakledilmektedir. Onun üzerine yöneltilen eleştiriler şu noktada toplanır ki; başlangıçta zengin olan Şakîk-ı Belhî daha sonraları ticareti terk etmiş ve tepki çeken katı bir tevekkül anlayışını benimsemiştir.³¹⁵ Şakîk bu düşüncesini şöyle belirtmektedir: “*Mademki Allah kullarına rızık vereceğini vaat etmiş ve bunu üstlenmiştir, o halde insanın rızık peşinde koşması, Allah'ın bu teminatından şüphe duymak anlamına gelir.*”³¹⁶ Nitekim bu noktada yukarıda geçtiği gibi Habîb el-Acemî gibi sûfilerle aynı düşünceye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü sebeplere sarılan avamın bu hali onlara göre Allah'ı tanımamaktan kaynaklanmaktadır. Kul Allah'ı tanırrsa bilir ki kendisi varlık âlemine çıkmadan önce O'nun yanında tedbiri yoktu. Bu durumda nasıl ki Allah kul hakkında var olmadan önce tedbir almışsa var oluşundan sonra da tedbir alır. Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) “*Ben var olmamışken nasıl yanımda olduysan yine yanımda ol!*” demesi de buna işaret etmektedir. Çünkü kul varlık âlemine çıkmadan önce Allah'ın ilminin tedbiri altında bulunuyordu.³¹⁷ Bu hususta Şiblî'nin

³¹³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

³¹⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 306; Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Bustânu'l-Ârifîn (Tenbîhu'l-Gâfilîn ile birlikte)*, çev. Abdülkadir Çiçek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977), 844; İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtü't-Tedbîr*, 33.

³¹⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, 31-34; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 124-126; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 177-178; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 63-64; Ali Bolat, “Şakîk-ı Belhî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/305-306.

³¹⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 39.

³¹⁷ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtü't-Tedbîr*, 34. İbn Atâullah eşyanın varlık âlemine çıkmadan önce Allah'ın ilminde varlıklarının bulunduğunu belirtmektedir. Allah'ın ilminde var olduklarından dolayı da O, onlar hakkında tedbir alır. İbn Atâullah'a göre Allah'ı gereği gibi tanıyan kulun O'nun yanında tedbiri terk etmesini sağlayan sebepler bulunmaktadır. Bunlar: “1. Allah'ın daha önceden senin hakkında aldığı tedbiri bilmek, 2. Nefsin için almış olduğun tedbirin, O'na iyi gözle bakmamak olduğunu bilmek, 3. Kaderin, senin tedbirine göre işlemediğini bilmek, 4. Allah'ın, bütün mülkünün tedbirini üstlenmiş olduğunu bilmek, 5. Mülkün Allah'a ait olduğunu ve kişinin başkasının mülkünde tedbir hakkının bulunmadığını bilmek, 6.

tevekkül tanımı da benzer bakış açısını yansıtmaktadır. Nitekim ona tevekkülden sorulduğunda şöyle demiştir: *Tevekkül, olmadan önceki gibi varlığının Allah'a ait olmasıdır.*"³¹⁸ Burada havâs için işaret edilen nokta şudur ki; onlar rızık konusunda asla endişe duymazlar, mükellef olduğu ibadetleri yerine getirirler, kalplerinde Allah'tan başkasına yer vermeden sadece Allah'a teslim olurlar³¹⁹ ve ne olursa olsun her durumda Allah'a güvenirlir.³²⁰ Yine Cüneyd-i Bağdâdî'nin de onun tevekkülü tarif ederken: *"Tevekkül, Allah'a karşı kulun var olmadan evvelki gibi olması, kula karşı da Allah'ın o kul olmadan evvelki gibi olmasıdır."*³²¹ demesi Şiblî ve Hallâc'ın düşüncelerine benzemektedir.

Şakîk-ı Belhî'nin düşüncesinde Allah'ı hakkıyla tanıyan bir kul her şeyin O'nun elinde olduğunu ve hiçbir şeyin O'nun takdirinin önüne geçemeyeceğini bilmektedir. Bunu bilen bir kişi de Allah'a olan tevekkülü, başka bir deyişle hareketlerini bunun bilincinde olarak düzenlemesi neticesinde cennete gidecektir.³²² Fakat onun bu tevekkül anlayışı bazı sûfiler tarafından eleştirilere tabi olmuştur. Onu eleştiren sûfilerden biri olan Muhâsibî aslında tevekkül hususunda avam ve havâs ayrımını yapan sûfilerdendir. Hatta o havâssın tevekkülünün aslına uygun olduğunu ve bu nedenle sapasağlam olduğunu söylemektedir. Onun havâs ehli hakkındaki düşüncesini şu cümlelerden anlamak mümkündür:

Onların bütün gayretleri nefislerini tezkiye üzerinedir. Bu sayede nice güzel ahlaki vasıfla donanan bu zümre, aslında mubah olan rızık talebi için çalışmaktan dahi imtina etmiştir. Çünkü onlara göre arzuları terk etmek, dünyadan el-etek çekmek ve Allah'ı zikretmek, rızık talebi için çalışmaktan daha faziletlidir. Bu yöndeki

Allah'ın misafiri olduğunu bilmek, 7.Kulun her şeyde Allah'ın Kayyumiyetini görmesi, 8.Kulun, ömür boyu sürecek olan kulluk vazifelerini yapması, 9.Yetiştirilip büyütülen bir köle olduğunu bilmek, 10.İşlerin sonucunun nereye varacağını bilmemen." İbn Atâullah her maddeyi gerekçeli bir şekilde açıklamıştır. bk. İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtî't-Tedbîr*, 34-50.

³¹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 51.

³¹⁹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *el-Mukaddime fi't-taşavvuf - Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), 47-50.

³²⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 52; Tonbul, *İlk Dönem Sûfilerine Göre Tevekkül Anlayışı*, 59. Ebû Abdurrahman es-Sülemî de Allah'ın verdiği vaade güvenir ve bu güveni fütüvvetin şartlarından biri sayardı. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve - Tasavvufa Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1977), 33-34.

³²¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 166.

³²² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), 6/155.

*gayretleri tabiatlarında mevcut olan kesb ihtiyacına cevap vermeyecek dereceye ulaşmıştır.*³²³

Buradan hareketle Muhâsibî'nin tevekkül anlayışıyla Şakîk'in tevekkül anlayışının benzeştiğini söylemek mümkündür. Fakat her ne kadar tevekkül hakkında benzer fikirlere sahip olsalar da Muhâsibî'nin Şakîk'i kesb hakkındaki tavrından dolayı eleştiriye tabi tuttuğunu görmekteyiz. Nitekim Muhâsibî Şakîk'in kesbi reddetmesinin Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine ters düştüğünü söylemektedir. Muhâsibî burada kesbi mubah olarak nitelermekte ve tevekkülün ancak eksikliğinden bahsedilebileceğini savunmaktadır.³²⁴ Kesbin hükmü hakkındaki bu fikir ayrılığının haricinde iki sûfi de onun Allah'a olan ibadet ve taatin yanındaki değersizliği hususunda benzer düşüncelere sahiptirler.

Bu durumda havas ehlinin de kesbe yönelebileceğini söyleyen sûfiler olmuştur. Fakat onların sebeplere yapışmaları avamdan farklıdır. Nitekim onlar diğer insanlara örnek olmak bakımından sebeplere tevessül ederler. Onların çalışması ve mal kazanmaları onları dünyaya bağlamaz. İbrâhîm el-Havvâs buna işaret ederek şöyle söylemektedir: *"Havas, başkalarının geçim yükü kendilerine havale edildiği ve onların rızıklarını temin görevi verildiği için sebeplere sarılır, kazanç yollarına girerler. Bunu yaparken kalpleriyle dünya malına bağlanmaktan tamamen uzaktırlar."*³²⁵ Bu bakımdan denilebilir ki havas için asıl olan tevekkül olup hiçbir durumda tedbir endişesi duymamakla beraber kesbi de reddetmezler ve gerekli durumlarda ona yönelirler. Başka bir ifadeyle havas için değersiz ve Allah'a yönelmekten alıkoyan bir şey olan kesbe yönelmek sadece kendileri için tayin edilen bir vazife olduğu takdirde meydana gelen bir şeydir. Aksi halde tedbirin terki gerekmektedir.

Havas ehlinin Allah'ın rızık vaadi karşısındaki güveni yakînî iman şeklindedir. Bundan dolayı da kalpleri Allah'ın vaadi karşısında sekînet bulmuş ve Allah'tan başka bir şeye yönelmekten müstağnî olmuştur. İşte hakiki tevekkül de budur.³²⁶ Kuşeyrî de bu durumu imanla alakalı görmektedir ve tevekkülle arasında da yakın bir ilişki kurmaktadır. Ona

³²³ Muhâsibî, *Mekâsib*, 29-30; Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 80.

³²⁴ Muhâsibî, *Mekâsib*, 27.

³²⁵ Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb – Kalplerin Azığı*, çev. Yakup Çiçek – Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004), 3/77.

³²⁶ Muhâsibî, *Mekâsib*, 43-44.

göre imanın şartlarından birinin tevekkül olduğunu söylemek mümkündür.³²⁷ Müminlerin genel anlayışı olan zâhirî tevekkülde, Allah'ın hükmünden razı olmayı bilmek ve onu reddetmemek vardır. Buna karşın tevekkülün hakikati ve esası ise havassın anlayışıdır. Bu da meydana gelen her şeyin “Allah ile olduğunu veya Allah tarafından meydana getirildiğini ve Allah için cereyan ettiğini müşâhede etmektir.” Onun belirttiğine göre tevekkül anlayışını kaybeden kimse mümin ismiyle anılmaz.³²⁸ Bu duruma göre havâs ehli avamdan farklı olarak kendi tedbirine olan itimadı terk etmiş ve güç ve kuvvet fikrini yalnızca Allah'a mahsus kılmıştır.³²⁹ Yine buradan hareketle imanını sağlamlaştıramayan bir kimsenin tevekkülden bahsetmemesi gerektiği de söylenmiştir.³³⁰ Yahyâ b. Muâz'ın “Tevekkülü eksik olanın dini eksik olur.”³³¹ demesi de bu noktaya dikkat çekmektedir. Tevekkül makamına ermek isteyen kişiler de ilk olarak Allah'a iman etmeye ve O'nun yegâne kudret ve hikmet sahibi olduğunu bilmeye çağrılmaktadır. Burada avamdan ayrılan havâs ehli Allah'ın kudretiyle dilediğine vereceğini ve hikmetiyle de dilediğine vermeyeceğini zikretmektedirler. İnsan da bunları düşünüp; O'nun verdiği kudretle, O'nun hükmüne razı olmakla ve O'ndan ne gelirse gelsin her hale teslimiyet göstermekle yücelecek ve sonunda tevekkül hakkında havâs ehlerinden olacaktır.³³²

Bu noktada hicri dördüncü asrın sonlarına doğru önde gelen sûfilerden Kelâbâzî, tevekkül-kesb münakaşasında sûfilerin genel ve ortak görüşünü yazması bakımından hayli önem arz etmektedir. O, şöyle demektedir:

*Sûfiler; ziraat, ticaret ve sanat gibi şeriatın mubah kıldığı yollardan mal kazanmanın helal olduğu konusunda görüş birliğindedirler. Fakat mal kazanırken uyanık olmak, araştırmak ve şüpheli şeylerden kaçınmak şarttır. Onlara göre çalışmak ve para kazanmanın gayesi yardımlaşmak, başkasının malına tamah etme hissini kökünün kazımak, parayı halk için harcamaya niyet etmek ve komşulara acımak duygusudur.*³³³

³²⁷ Ebû Abdurrahman es-Sülemî de iman ve tevekkül arasında yakın bir bağ kurmuş ve tevekkülün ancak imanı düzgün olan kişilerde olabileceğini söylemiştir. Bu konuda bk. İbrahim Işıtan, *Sûfî Psikolojisi: Sülemî'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü* (Ankara: Divan Kitap, 2004), 111-115.

³²⁸ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 2000) 1/417 akt. Yüksel Göztepe, *Abdulkerim Kuşeyri'de Haller ve Makamlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 250.

³²⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305.

³³⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 307.

³³¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 112.

³³² Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 3/17.

³³³ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139-140.

Fakat o yine de mal kazanmaktan daha ziyade Allah'ın yüklediği vazifelerle meşgul olmayı daha doğru ve faziletli bulmaktadır. Ona göre eğer tevekkül sıhhatliyse ve Allah'a tam manasıyla itimat ediliyorsa, kesbden yüz çevirmek lüzumlu hale gelir.³³⁴ İşte bu durum avam ile havâssın ayrıldığı noktadır. Nitekim onlar avamdan farklı olarak tevekkülün sıhhati ve Allah'a olan itimatlarının tamlığıyla nitelenmektedirler.

Muhâsibî, Cüneyd ve Serrâc gibi zâhid ve sûfilerin bakış açılarına göre sebeplere sarılanlar ile tecrîd ehlinin derecelerinin aynı olmadıklarını zikretmiştik. İbn Atâullah da -Allah'ı bilmek yönünden aynı mertebede olsalar da- kendisini ibadete adayan ve bütün vaktini Allah'a ayıran kul ile sebeplere sarılan kulun bir olmadığını, her şeyi terk eden kulun halinin diğerine göre daha yüce olduğunu şu sözleriyle belirtmektedir:

*Sebeplere sarılan ile sebeplerden tamamen uzaklaşan kişiler padişahın iki kölesine benzer ki padişah onlardan birine: 'Çalış ve el emeğinle kazandığını ye!'; diğerine de: 'Sen benim yanımda dur ve bana hizmet et. Ben sana istediğini vereceğim!' demiştir. Bu ikinci kölenin, efendisinin yanındaki değeri daha üstündür ve efendisine olan hizmeti kendisine olan ilgi ve itinanın en açık delilidir.*³³⁵

Sonuç olarak denilebilir ki, zühd dönemi zâhidlerinden itibaren tevekkül ve kesb ilişkisi hakkında tartışmalar süregelmiştir. Hasan-ı Basri, İbrâhîm b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Haris el-Muhâsibî, Hakîm et-Tirmizî, Serrâc, Kuşeyrî, Ebü'l-Leys Semerkandî, Herevî gibi zâhid-sûfiler hicri ilk asırlardan itibaren tevekkül-kesb arasındaki ilişkiyi tevekkül ile ilgili yanlış anlamaların ve davranışların önüne geçmek gayesiyle doğru bir zemine oturtmaya gayret etmişlerdir. Aynı zamanda bu sûfiler özellikle bu kavramların temelini sahih bir düzen üzerine kurmaları bakımından sonraki sûfiler tarafından referans olarak kullanılmıştır.³³⁶ Bu hususta incelediğimiz kadarıyla diyebiliriz ki; önde gelen zâhid/sûfilerin birçoğunun hâkim görüşü avamın dengeli bir tutum izlenmesi yönündedir. Bu bakımdan kul Allah'a tevekkülle beraber kesbine teveccüh etmediği takdirde onlara göre çalışmak kul için hiçbir sıkıntı oluşturmamaktadır. Fakat havas içinse durum tam aksinedir. Onlar kesbi reddetmemekle beraber Allah'ı hakkıyla tanımaları, tevekküllerinin sıhhatleri ve Allah ile meşguliyetin diğer uğraşlardan daha değerli olduğunu bildiklerinden dolayı kesb ve sebeplere yönelmekten kaçınmışlardır. Yine de

³³⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 140.

³³⁵ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtı't-Tedbîr*, 106-107.

³³⁶ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 70-72.

avam ve havas ayırımına baktığımızda avamın aceleciliğinden dolayı -mubah ve helal yoldan olmak kaydıyla- tevekkülünün yanında kesbe sarıldığı görülürken, havassın ise çalışıp kazanma peşinde koşmak ve rızık endişesi duymaktan ziyade ibadet, zikir ve nefis tezkiyesiyle meşgul olduğu görülmektedir. Bununla birlikte her iki grup da tevekkül ehli sayılmıştır.

BÖLÜM 3: GAZÂLÎ' NİN KESB ANLAYIŞI

İlk dönem sûfilerinden itibaren kesb konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bazıları çalışma ve helal mal elde etmeyi mubah ve gerekli görürken bazı sûfiler de günlük ihtiyacı karşılayacak kadar maldan fazlasını hoş görmemişlerdir. Fakat sûfilerin çoğunluğuna göre Allah'ın çizdiği sınırları aşmadığı sürece kulun kesbinde bir sorun görülmemiştir.³³⁷ Bakıldığı zaman tamamına yakın bir kısmının da meslek sahibi olduğu görülecektir.³³⁸ Bu noktada eleştirilen sûfiler de olmuştur. Bu sûfiler kesbi, Allah'ın rızık vadine güvenmemek anlamında yorumlamışlar bu nedenle de çalışmaktan geri durmuşlardır.³³⁹ Fakat çoğunlukla sûfiler tarafından çalışmanın Allah'a tevekküle bir engel teşkil etmediği aksine kulların dünya ve ahiret noktasında dengeli bir tutum izlemesi gerektiği görüşü savunulmuş, bu nedenle de kulun en azından günlük ihtiyaçlarını giderecek kadar çalışması gerektiği savunulmuştur. Kesbin tevekküle engel olup olmamasının yanında sebeplere sarılmanın nasıllığı, rızık peşinde koşmanın sınırları, kulların rızıklarının kaderle belirlenmesi ve hastaların tedavi için şifa aramaları gibi hususlarda farklı görüşlerin olduğu hususlardır.³⁴⁰

Gazâlî de tasavvufa dair yazdığı eserlerinde bu hususlara farklı başlıklar altında değinmiştir. Ona göre kullarını terbiye eden ve onlara sebepler hazırlayan Allah Teâlâ kullarının yaptıklarına karşılık ahireti sevap ve ceza yurdu yaparken dünyayı da kazanç, çalışma ve zorlukları yüklenme yeri kılmıştır. Bu noktada dünyada kulun çalışması sadece ahirete yönelik olduğundan dünyasını ihmal etmelidir demek Gazâlî'ye göre hatalı bir yaklaşımdır. Ona göre dünyada kulun geçimini sağlaması ahirete selametle varmak için bir vesile ve yardımcıdır. Bunun için dünya ahiretin tarlasıdır ve kulun ahirete selametle varmasını sağlayan bir merdiven niteliğindedir.³⁴¹ Gazâlî, önceki sûfiler gibi rızık elde etmede, sebeplere sarılma ve tedbir almada, hastalık durumlarında ve Allah'ın vaadine güvenme noktasında kulların nasıl davranması gerektiğini kendi bakış açısıyla

³³⁷ Muhâsibî, *Mekâsib*, 28; eş-Şa'rânî, *el-'Uhûdî'l-kübrâ*, 361-364; Serrâc, *el-Lüma'*, 200.

³³⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, çev. H. Kâmil Yılmaz, 184; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, 112, 470, 554; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 385; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 31-33; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 222.

³³⁹ Muhâsibî, *Mekâsib*, 39; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 419.

³⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 302-313, Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139-140. İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtî't-Tedbîr*, 174-188.

³⁴¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/177.

anlatmıştır. Biz de Gazâlî'nin bakış açısının daha iyi anlaşılması için bu hususları ayrı başlıklar altında inceleyeceğiz.

3.1. Akıl ve Nefis Terbiyesi

Akıl, insanı insan yapan ve onun hakikatini oluşturan Rabbânî bir latife,³⁴² ilâhi bir mevhibe ve ruhani bir nurdur. Mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte insanın ilim ve tekniği akıl vasıtasıyla keşfettiğinde şüphe yoktur. İslam da akıl sahibi şuurlu insanlara hitap ettiğinden dolayı akli olmayanlar mükellef sayılmamıştır. Çünkü akıl insanın hak ile batılı ayırt etmesini sağlayan bir nur, insanın Allah'a ibadet etmesine, ibadet etmenin yolunu bulmasına ve cennete girmesine sebep olan bir düşünce ve yolunu aydınlatan bir ışıktır. Bu nedenle temkinli ve düşünceli hareket eden, beka yurdunu arzulayan ve fani olan dünyaya meyletmeyen kimseye akıllı denmiştir.³⁴³

Gazâlî'nin belirttiğine göre Allah ilk olarak akli yaratmış³⁴⁴ ve insanlara onun vasıtasıyla ihsanda bulunacağını ve yine onun vasıtasıyla ihsanından mahrum edeceğini söylemiştir.³⁴⁵ Buradan şu anlaşılabilir ki; Allah'ın ihsanına ulaşmak için kulun aradığı sebeplerin belki de en önemlisi Gazâlî'ye göre akıldır. Çünkü ihsan onun vasıtasıyla kula verilmektedir ve onun vasıtasıyla kul ihsandan mahrum bırakılmaktadır. Bu nedenle eğer kul, Allah'a ulaşmak ve rızâsını kazanmak noktasında bir sebep arayacaksa bu akıldır. Bu nedenle kulun yapacağı hareketlerde ihtiyatlı olmalı her işin faydalı ve zararlı yönlerini düşünmesi ve istişare³⁴⁶ etmesi lazımdır. Gazâlî'ye göre kulun kalbinde ve zihninde birtakım hatıralar mevcuttur ve bunlar muhtelifdir. Ona göre bunların bir kısmı nefse uymaya, diğer bir kısmı da ona muhalefet etmeye çağırır. O, bu hususta kulun hatırına şeriata uyması noktasında gelen ilhama melek, ona vesvese verene ise şeytan ismini

³⁴² Osman Türer, "Latife", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/110.

³⁴³ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi: Tevhid ve İlm-i Kelam* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 132-133; Uludağ, "Akıl", *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 31, a.mlf., "Âkıl", 33.

³⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/283. Gazâlî'nin belirttiğine göre Allah ceberut âlemini göstermeyi irade etmiş ve ruhani, yalın, algılayıcı, yetkin ve yetkinleştirici bir cevher yaratmıştır. Sonra celâl ve cemâlinin nuruyla ona teveccüh etmiş, o da kendi cevherlik mahiyetinde yaratıcının yüceliğini tasavvur etmiş ve yaratıcının rabliğini (sahipliğini) düşünüp özünün kulluğunu idrak etmiştir. İşte ilk yaratık olan bu cevhere özünün saf olmasından dolayı akıl; yaratıcının rabliğini tanıması dolayısıyla akıllı (âkil); O'nun yanında kul olduğunu ve bu nedenle aciz olduğunu idrak etmesinden dolayı akıllı (makul) denilmiştir. Gazâlî'nin belirttiğine göre bu cevher, almak üzere kelimeye gitmiş ve tekleşmiştir. Sonra geri gelmiş, vermek üzere nefsi çıkarmış ve çift olmuştur. Akıl ve nefsin ilk uygulamasından da madde üretilmiş ve üç yaratıkla çokluk tamamlanmıştır. bk. Gazâlî, *El-Me'ârifü'l-Akliyye*, 50-52.

³⁴⁵ Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha: Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 36.

³⁴⁶ Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 163.

vermiştir. Yani melek ve şeytan aslında bir sebeptir.³⁴⁷ İnsan bunları göz önünde bulundurarak nefsini hesaba çekmeli ve ölümden sonraki hayat için azık toplamaya gayret etmelidir. Çünkü insanın akli işin sonucunu ve o işteki kurtuluşu idrak ettiği zaman onu ister, arar ve o yolda gayretini ve malını sarf eder. Bunun aksine hareket eden kimse ise ahmaktır.³⁴⁸ Bu noktada Ebü'l-Leys es-Semerkandî de akıllı kimsenin nefsini batıldan koruyan, dostunu ve düşmanını ayırt eden kimse olduğunu belirtmektedir.³⁴⁹ Bundan dolayı Gazâlî'ye göre dünya ve ahiret saadetlerine ermek için insanların ilk önce saadetlerin esas olan akıl nimetini korumaları lazımdır.³⁵⁰

Gazâlî beden ile bedeni idare eden ve aynı zamanda da bilgi edinme özelliği olan güç arasında sıkı bir bağ kurmaktadır. İşte bu bedeni yöneten güç bazen akıl olarak zikredilirken bazen de nefis diye zikredilmiştir. Bu yönüyle insan nefsinin bedendeki durumunu, kendi ülkesindeki valiye benzetirken, akıl ve düşünme gücü de onun zeki veziri ve danışmanı olarak zikredilmiştir. Bazen de akıl ve idrak kuvveti beden ülkesinin terbiyecisi ve meliki olarak zikredilmiştir.³⁵¹

Gazâlî nefsin bir insana hükmetme gücü kazanması durumunda onu kendi arzularının esiri haline getireceğini belirtmektedir. Bu durumda da kul, nefsin zinciriyle bağlı olduğundan dolayı kendisi için faydalı olan şeylerin peşine düşmekten mahrum kalacaktır.³⁵² Bu nedenle Gazâlî nefsin kırılması, itaat altına alınması ve terbiye edilmesi için az yemeğe alıştırılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre kulun bundan maksadı açlık değil, yemek şehvetinin insanın başına açtığı belalardan kurtulmaktır. Kul, böyle yaparak itidale ulaşmaya gayret eder. Çünkü nefis başlangıçta itidalden uzaktır. Hatta bazı büyük zatların bile nefislerine karşı sû-i zanda bulduklarını ve daima riyâzet yolunu tercih edip ihtiyatı elden bırakmadıklarını söylemiştir. Fakat dereceleri yüksek olan zatların itidal üzere olduklarını belirtmiş ve Hz. Peygamberin bile bazen oruç tuttuğunu bazen de iftar ettiğini hatırlatmıştır. Bu hususta Ma'ruf Kerhî örneğini anlatmaktadır. Ma'ruf Kerhî'ye, Bişr-i Hafî'nin yemek yemediği hususu sorulunca o, şöyle cevap vermiştir:

³⁴⁷ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, 84; a.mlf., *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/62-74.

³⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/18, 3/19.

³⁴⁹ Semerkandî, *Tenbihu'l-Gâfilin*, 625.

³⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/33, 282. Gazzâlî aynı zamanda bazı sûfilerin aklın aleyhindeki görüşlerini de eleştirmektedir. Konu hakkında bk. a.mlf., *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/281-298.

³⁵¹ Gazzâlî, *Mearicü'l-kuds fi medarici ma'rifeti'n-nefs* (Beyrut: 1981), 97 akt. Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 72-83.

³⁵² Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi: Mükâşefetu'l Kulûb*, çev. Abdulhalık Duran (İstanbul: Yani Şafak, 2005), 37.

“Kardeşim Bişr-i Hafî riyâzet yoluna gitmiştir. Bana mârifet kapısı açılmıştır. Ben Mevlâ'nın sarayında misafirim. Eğer ihsan edip bir şey verirse yerim. Eğer vermezse sabrederim. Benim ara yerde tasarrufum kalmamıştır.” Gazâlî'ye göre insanların çoğu bu noktada aldanış içindedir.³⁵³ Bundan dolayı uzlete girmek isteyen insanların önce helal ve haramları tam olarak bilmesini ve ibadetlerin nasıl yapılacağını da ayrıntılı bir şekilde bilmesini şart koşturmuştur. Çünkü bunları bilmeyen insan şeytanın tasallutuna uğrar ve onun uydurduğu hayalleri hakikat zanneder. İşte bu kimseler de fasit ve bozuk inanç oluşturmaya müsait kimselerdir.³⁵⁴ Muhâsibî'nin belirttiğine göre de nefis, insanın kendisiyle açık ve gizli bütün kötü şeylerin arasında girdiğini anlayınca, gizli ve anlaşılması güç kötülüklerin peşine düşer.³⁵⁵ İnsan bu durumda arzu ettiği veya kendini layık gördüğü mertebeye ulaşamamıştır. Fakat nefsi kendisini kandırmasının ve iyi insanların özelliklerini taşıyor gibi görünmesinin yollarını bulmuştur.³⁵⁶ Bundan dolayı insanlar nefsinde hükmedemediği halde ben de Ma'ruf gibiyim deyip kendilerini ortaya atarlar, bu sebeple de çalışma ve mücâhedeyi bırakırlar. Gazâlî bu hususta ancak iki tür insanın çalışma ve mücâhedeyi bırakabileceğini söylemektedir. Ona göre bunlardan ilki sıddık makamında olan sıddıklar, ikincisi ise ayağının kaymayacağını ve sağlam olduğunu söyleyip de düşen kimselerdir. Gazâlî, Ma'ruf Kerhî'nin bu makama zorlu riyâzet ve mücâhedeler sonucunda geldiğini söyler. Ona göre çoğu insanın bu makama gelmesi ve kendileri için böyle bir hayal kurmaları imkansızdır.³⁵⁷ Çünkü talep edilen şeyin şerefi ve izzeti ne kadar yüksekte ise, ona varmak için de o ölçüde zorluklarla karşılaşılacaktır. Bu yol temenniler ve kolaylıkla varılacak bir olmaktan ziyade uzun ve dağdağalıdır.³⁵⁸ Bu nedenle insanlar sebeplere sarılmayı elden bırakmamalı, çalışma ve gayrete devam etmelidirler. Çünkü çalışmadan ve sebeplere sarılmadan kişinin boş iddialarda bulunması akıl karı değildir. Fakat kul bu noktada sebeplere güvenmemeli, yalnızca Allah'a güvenmelidir.³⁵⁹

³⁵³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet: Mutluluğun Formülü*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Yeni Şafak, 2004), 2/501; Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulüb*, 36.

³⁵⁴ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulüb*, 595.

³⁵⁵ el-Muhâsibî, *er-Riâye: Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz – Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 425.

³⁵⁶ Işitan, *Sûfî Psikolojisi: Sülemlî'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü*, 234-237.

³⁵⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/502.

³⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/403.

³⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/509-510.

3.2. Sebeplere Başvurmak ve Tedbir

Gazâlî dünyanın aldatıcı yönlerinin çokluğundan bahseder ve bunlardan biri olarak da mal, nimet, makam ve hürmet noktalarına işaret eder. Ona göre en büyük fitnelerden biri maldadır. Çünkü âhiret azığı dünya ile elde edilmektedir. İnsanın yiyecek, giyecek ve meskenden gibi dünyalıkları elde etmesi yaşamı için bir zorunluluktur. Bunlar da malın kendisi olduğundan dolayı maldan kurtuluş çaresi yoktur. Kişinin dünyalığı olmasa fakirlikten küfre düşme, malı olursa da zenginlikten azma ve delâlete sapma ihtimali vardır. Gazâlî bu hususta fakirin çalışıp kazanma ve kanaat noktasında, zengin de iktisat noktasında faydalı hallerinden bahsetmektedir. Ona göre kulun bu halleri bilmesi farzdır. Çünkü bu sayede faydayı elde edip afetten sakınabilir.³⁶⁰ Gazâlî bu bilgileri Allah'a yaklaşımcı ilim ve ameller arasında zikretmiştir. Ona göre buna “*Ahiret Yolunun İlmî*” de denmektedir.³⁶¹ Bu noktada da sebepler ve onların peşinden gitme hususu göz önüne çıkmaktadır. Çünkü kul için âhiret azığı gereklidir ve bunun için ise dünya bir sebeptir. Fakat kul bu sebep noktasında faydayı ve zararı iyi hesaplamalıdır. Aksi halde küfre veya delâlete düşebilir.

Gazâlî'ye göre kulun ahirete talip olduktan sonra dünyadan yüz çevirmesi az ile kanaat etmesi anlamındadır denilebilir. Çünkü ahirete talip olmadan kulun dünyayı terk etmesi onu tembelliğe, avuç açmaya, bedavadan geçinmeye, hırsızlığa itecek ve başkasının çalışarak kazandığına tamah etmeye yöneltecektir. Kulun ahirete talip olması durumunda ise bütün bu istenmeyen durumlar ortadan kalkacaktır. Çünkü Gazâlî'ye göre kulun ahirete talip olması onu çalışmak ve üretmekten alıkoymaz; yalnızca ihtiyacı kadar tüketmeye yöneltir. Ancak üreten kul da kendisine gerekenden fazlasını yığıp biriktirmez, aksine ahirete saadete erenlerden olmak için ihtiyaç alanlarında sarf eder. İslâm'daki “bir lokma bir hırka” anlayışını buna işaret etmektedir.³⁶²

³⁶⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/577.

³⁶¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/116.

³⁶² Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 417-418. Bu noktada yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için sûfilerin “*bir lokma bir hırka*” deyimini de üretime değil de tüketime dikkat çektikleri söylenebilir. Çünkü günümüz ekonomisinde “*sınırsız ihtiyaçların sınırsız kaynaklardan sağlanması*” algısı insanların önüne serilmektedir. Fakat insanın temel tüketim ihtiyaçları şu hadiste belirtilmiştir: “*Şu üç şey müstesna kıyamet günü her şeyden sorulacaksınız: Sirtınızı örtecek bir hırka, açlığınızı giderecek birkaç lokma ve soğuktan, sıcaktan koruyacak bir barınak.*” Bu anlayışı insan kazandığında sadece kendini önemseyen ben merkezci bir anlayıştan kurtularak diğergâm olacaktır. Bu nedenle bu söz çalışmayı değil, insan hırsını sınırlamak için söylenmiştir denilebilir. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel,

Dünya ahiretin tarlası olduğu için Gazâlî, “*Dünyada olan nasibini unutma*”³⁶³ ayetini ahiretin için dünyada olan nasibini unutma şeklinde açıklamaktadır. Çünkü sevaplar dünyada kazanılmaktadır.³⁶⁴ Muhâsibî de ahiretlerinin kendilerini dünyadan ve dünyalarının da kendilerini ahiretlerinden alıkoymadığı kimseleri ümmetin en hayırlıları olarak nitelemektedir.³⁶⁵ Bu noktada kulu Allah’a yaklaştıracak olan yolun başında helal talebi vardır. Helalin en iyisi de kulun kendisine yetecek kadarını elde etmesidir.³⁶⁶ Bu noktada “*Ey Resûller! Temiz/helal şeylerden yiyin, sâlih amel işleyin.*”³⁶⁷ ayetini zikrederek burada kulun sâlih amelden önce helal yemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Sâlih amelden gayenin helalinden yemek olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu nakletmektedir.³⁶⁸ Helal peşinde koşarken de kulun gözetmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Gazâlî kulun dinini koruması için gözetmesi gereken bu hususların yedi tane olduğunu belirtmektedir. İlk olarak çalışırken insanın niyeti ve inancı güzel olmalıdır. Yani kul helalinden rızık kazanmak için çabalarken niyeti başkalarının elindekilere muhtaç olmamak, dinine yardım etmek, ailesinin geçimini sağlamak ve müslüman kardeşlerini gözetmek olmalıdır.³⁶⁹ Bu hususta Gazâlî’nin görüşü Serrâc’la benzerdir. Ona göre de insanların çalışmasındaki niyeti müslümanları gözeterek onlara yardımcı olmak, ailesinin nafakasını sağlamak ve artanı da bekletmeyip belli bir gelir kaynağı olmayan ve insanlardan da istemekten geri duran sûfi kardeşlerine dağıtmaktır.³⁷⁰ Kelâbâzî de insanların mal kazanırken niyetlerinin başkalarının mallarına tamahtan kaçınmak, insanlara yardım etmek ve komşuya acımak olması gerektiğini söylemiştir.³⁷¹ İkinci olarak Gazâlî, Hz. Peygamber’in “*Ümmetimin ihtilafı rahmettir*” hadisini zikretmiş ve bunu da insanların işlerinin ve sanatlarının farklı olması manasında yorumlamıştır. Yani toplumdaki insanların sanatlarını ve ticaretlerini terk ettikleri düşünülecek olursa çoğu kişi helak olacaktır. Bu nedenle insanlar sanatında ve ticaretinde farz-ı kifâyelerden birini yapmayı kastederek bu işlerle uğraşmalıdır. Çünkü insanlar

Müsnedü'l-İmâm Ahmedî 'bni Hanbel, nşr. y. (İstanbul: Çağ Yayınları, 1982), 5/81; Haksever, *Tasavvufî Anlama Kılavuzu*, 152-153; Cebecioğlu, “Bir Hırka Bir Lokma”, 83.

³⁶³ el-Kasas 28/77.

³⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/243.

³⁶⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, 29

³⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/23.

³⁶⁷ el-Mü'minûn 23/51.

³⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/261.

³⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/243.

³⁷⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 201, 419.

³⁷¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139-140.

farklı mesleklerde çalıştığı taktirde ve herkesin yardımlaşmasıyla toplum düzenli bir hale gelir. Bunları yaparken de kişi toplumda gerekli olan bir işle uğraşmaya gayret etmelidir ki, bu sayede müslümanların bir eksiğini gidermiş olsun. Aynı zamanda uğraştığı iş dince de önemli olmalıdır. Bu sayede dinin önemli saydığı bir hususta da açığı kapatmış olacaktır.³⁷² Bu noktada sûfiler üretkenlikleri ve diğergâmlıkları ile öne çıkmaktadırlar. Onların çoğu geçimlerini bir meslekte çalışarak sağlamıştır.³⁷³ Buna Serî es-Sakatî'nin (ö. 251/865) seyyar satıcı olması,³⁷⁴ Ebû Hafs el-Haddâd'ın demirci olması,³⁷⁵ Ebû Bekir el-Verrâk'ın (ö. 280/893) kitap satıcısı olması,³⁷⁶ Cüneyd-i Bağdâdî'nin dükkânda durup sırça (cam) satması³⁷⁷ gibi birçok örnek verilebilir. Gazâlî'ye göre kişinin gözetmesi gereken hususlardan üçüncüsü ise, kulun dünya malı elde ederken ahiret pazarından geri kalmamaya dikkat etmesidir. Ahiret pazarının da camiler olduğunu nakletmektedir. Bu bakımdan Gazâlî'ye göre kazanç peşinde koşan kimse mal kazanma işinden önce ve sonra zikir, fikir ve virdlerle meşgul olarak ve bunlara devam ederek kendini ahiret kazancına vermelidir. Bu hususta selef-i sâlihînin de bu şekilde davrandıklarını söyleyerek Hz. Ömer'in şu sözlerini nakletmektedir: *Ey Tüccarlar! Gündüzlerinizin başlangıcını ahiretinize tahsis ediniz. Ondan sonraki zamanınızı da dünyanıza.*” Sonra kişinin kazanç peşinde koşarken öğle ve ikindi namazlarını da camide kılmasının öneminden bahsetmektedir. Belirttiğine göre imam ile beraber alınan tekbir dünya ve içindekilerden daha faziletlidir. Bu noktada ticaretle uğraşan bir kimse cami ve cemaati terk ederse bu kişinin bazı âlimlere göre günahkâr olduğunu belirtmektedir.³⁷⁸ Bu hususta İbn Abbas'tan şu sözler nakledilmektedir: *“Müezzinin sesini işittiği halde icabet etmeyen hayrı irade etmemiştir. Kendisi için de hayır murad edilecek değildir.”*³⁷⁹ Gazâlî bu noktada kulun gözetmesi gereken dördüncü şeyi şu şekilde açıklamaktadır: *“Sadece bununla da yetinmemeli, çarşıda ve pazarda Allah'ın zikrini daimî bir şekilde yapmalı, tehlik ve teşbihlerle (alışveriş esnasında dahi) meşgul olmalıdır.”*³⁸⁰ Çünkü virdlere devam etmek

³⁷² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/244.

³⁷³ Özköse, “Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükladıkları Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2002), 186.

³⁷⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 176.

³⁷⁵ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 189.

³⁷⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 205; İsmail E. Erünsal, “Verrâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), Ek-2/654-655.

³⁷⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, 131; Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/119.

³⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/247-248, 1/899-903.

³⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/473.

³⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/249.

Allah'a götüren bir yoldur. Bu noktada zikrin ve fikrin devamlılığı ancak dünyayı ve şehvetlerini terk edip sadece zaruret miktarınca ondan istifade etmekle mümkün olur.³⁸¹ Dünyada insan için zaruri olanlar ise Gazâlî'nin belirttiğine göre yemek, elbise, mesken, ev eşyası, eş ve mal olmak üzere altı tanedir. Bunların dışında fuzuli şeylerle uğraşmamaları gerektiğini bilmeliler. Çünkü Allah'ın veli kulları dünyanın kötülüklerinin iyiliklerinden çok olduğunu ve onun güneşinin batmaktan kurtulamayacağını bilirler³⁸² ve bunlarla uğraşmanın da insanlara kendilerini, yaratıcılarını, nereden geldiklerini ve nereye gideceklerini unutturan meşguliyetler olduğunun farkındadırlar.³⁸³ Bu nedenle Gazâlî beşinci olarak kulların mala olan hırslarından kurtulmaları gerektiğinden bahsetmektedir.³⁸⁴ Çünkü yukarıda da geçtiği gibi Gazâlî kula gerekli olan helal talebini ve mal peşinde koşmayı Allah'a yaklaşımcı bir iş olarak görmektedir. Eğer dünya metâına meyledecek olursa onun kendisini günahlara sevk edeceğini, mubahlara dalmaya ve ardından israfa kaçmaya götüreceğini ve kendisini Allah'ın zikrinden alıkoyacağını bilmelidir. Çünkü bunlar kulu mal hususunda afetlere sürükleyen durumlardır.³⁸⁵ Bu nedenle zâhidliği tanımlarken kişinin kalbini mal sevgisinden uzak tutması,³⁸⁶ mala olan rağbetten yüz çevirmesi ve kendisi için daha hayırlı olana yönelmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Bu bakımdan Gazâlî zühdün farklı dereceleri olduğundan bahsetmektedir.³⁸⁷ Yukarıda da geçtiği üzere zühd döneminden itibaren zâhid/sûfîler de çeşitli zühd tanımları yapmıştır. Onların zühde yükledikleri anlam Gazâlî'nin bahsettiği zühd derecelerinin en üst seviyesi olarak önümüze çıkmaktadır.³⁸⁸ Bununla birlikte Gazâlî, içinde bulunduğu çağın şartlarını da göz önünde bulundurarak bir zâhid tanımı yapmaktadır. Buna göre kişi kendisi için zaruri olan ihtiyaçlarını elde etmeli ve fazlasını terk etmelidir.³⁸⁹ Yani kendisini Allah'a ulaştıracak vesilelere tutunmalı fakat bunları aldanmamak için dikkatli bir şekilde yapmalı ve dünya hususunda fayda ve zararı iyi düşünmelidir.

³⁸¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/1007-1010.

³⁸² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/483.

³⁸³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/536-548.

³⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/251.

³⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/563-564.

³⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/126.

³⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/455-461.

³⁸⁸ Ceyhan, "Tasavvufun Doğu Devrini Anlamada Anahtar Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzali Yaklaşımı", 467.

³⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/482-502.

Gazâlî'nin belirttiğine göre kul dünya hususunda helal talep ederken yalnızca haramlardan kaçmakla yetinmemelidir. Bu nedenle ona göre kulun riayet etmesi gereken hususlardan altıncısı şüpheli şeylerden kaçınmak ve kendisinde şekkin kokusu olan yerlerden uzak durmaktır. Bu noktada sadece fetvayla da yetinmemeli ve kalbine de danışmalıdır. Kendisine gelen mal hususunda eğer kalbinde bir şüphe oluşuyorsa malı araştırmalı, durumunu sormalı ve nereden geldiğini anlamalıdır.³⁹⁰ Bu hususta Muhâsibî de seleften bir grubun şüpheli şeyleri dikkate alarak hareket etmenin vacip olduğu kanaatinde olduklarını belirtmektedir. Çünkü insan ancak böyle yaparak yiyeceğini, içeceğini, giyeceğini ve alışverişini haramdan koruyabilir. Nitekim kul, helal yemekle emrolunmuştur. Bu kimselere göre: “Şüphe; helal mi haram mı olduğu bilinmeyen şeylerdir. Bunlardan uzak durmak farzdır.”³⁹¹ Gazâlî bu noktada helal ve haramın derecelerini zikrettikten sonra şüpheli şeylerden kaçınmanın farz olduğu durumları anlatır. Bu noktada insanların takva derecelerini zikreder.³⁹² Çünkü sebeplere sarılan insanlar helali ve haramı bilmek için ilme muhtaç oldukları gibi günah işlemekten korunmak için de takvaya muhtaçtırlar.³⁹³ Gazâlî'nin bahsettiği hususlardan sonuncusu ise kulun kazanç peşinde koşarken insanlarla muamelesinde dikkatli olması hususundadır. Çünkü kul bu dünyada yaptığı her hareketinden sorumludur.³⁹⁴ Bu hususta Allah Teâlâ'nın insanlara iyi ve adaletli davranmayı emrettiğini zikretmekte ve dindar bir kulun sadece adaletle yetinmemesi aynı zamanda ihsan kapılarının hepsini çalması gerektiğini belirtmektedir. İnsanın ihsan mertebesine de kazanç elde etmede aldatmamayla, alışverişte müsamaha ve kolaylık göstermekle, alacağını tahsilde ihsanda bulunmak ve mühlet vermeyle, borcu güzelce ödemeyle, müslüman kardeşinin vereceğinin bir kısmını bağışlamakla ve borç vermek için ihtiyaç sahiplerini araştırmakla varabileceğini zikretmektedir.³⁹⁵

Gazâlî bazı kulların âhiret azığını elde etmesi noktasında “Allah Kerîm'dir, Rahîm'dir. Cenneti kimseden esirgemez.” dediklerini söyler. Ona göre kula bu kadar imkânın verilmesi bile en büyük kerem ve rahmettir. Gazâlî, bu tarz kimselerin âhiret için ettikleri

³⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/252.

³⁹¹ Muhâsibî, *Mekâsib*, 65-66. Muhâsibî bu hususta farklı görüşte olan grupların da düşüncelerini nakletmektedir. bk. a.mlf., *Mekâsib*, 65-70.

³⁹² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/274-331.

³⁹³ İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtı't-Tedbîr*, 108.

³⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/255.

³⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/231-241.

sözlerinde ciddiyetsiz olduklarını söylemektedir ve ekmeden biçmek olarak tarif ettikleri kerem ve rahmet sözlerinin manasına inansalardı bu dünyada da ekip biçmeyeceklerini, rızık aramayacaklarını ve ticaret yapmayacaklarını belirtmektedir. Çünkü onlar bunların hepsini yapmaktadırlar.³⁹⁶ İnsanların böyle davranması nefislerinin çirkin huylarından dolaydır. Çünkü bu insanların rızıkını Allah yüklendiği halde bütün enerjilerini mal kazanma ve biriktirme peşinde harcarlar, fakat Allah'ın kendilerine farz olarak yüklediği görevleri dikkate almaz ve göz ardı ederler.³⁹⁷ Gazâlî bu tip insanların akılsızlıklarından bahsetmekte ve akıllı olan insanın “*Hanımı ile buluşup tohumu eken ve Allah afetten saklarsa çocuk olur diye ümit eden*”³⁹⁸ kimse olduğunu söylemektedir. Yine bunun gibi inandığını söyleyen fakat sâlih ameller işlemeyen ve kurtuluş uman kimselerin de ahmak³⁹⁹ olduğunu söylemektedir. Bu hususta kulların şeytana kanmamaları için şu ayeti zikretmiştir:

*Ey insanlar! Rabbinizin emrine uygun yaşayın, babanın çocuğuna fayda veremeyeceği, çocuğun da babasına fayda veremeyeceği bir günden korkun! Şüphesiz ki Allah'ın vaadi gerçektir. Dünya hayatı, sizi asla aldatmasın. O çok aldatıcı (şeytan ve dostları) da sizi Allah('in affi) ile sakın aldatmasın (günaha daldırmasın ve ibadetten alıkoymasın!)*⁴⁰⁰

³⁹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/687. Sülemî'ye göre insanların Allah'ın rahmetini ve bağışlamasını ümit ederek günaha ısrar etmeleri nefsin çirkin huylarındadır. bk. Işitan, *Sûfi Psikolojisi: Sülemî'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*, 299-302. Bu durumun tam tersi yani ahireti bırakıp dünya için çalışmak değil de dünyayı bırakıp ahiret için çalışmak iddiası da Gazâlî öncesindeki sûfiler tarafından eleştirilmiştir. Bu durumu Gazâlî öncesinde sûfilerin tevekkül ve kesb anlayışlarını incelerken belirtmiştik.

³⁹⁷ Sülemî, *Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd (Kahire: Dârü Kabâ, 2001), 96-97, akt. Işitan, *Sûfi Psikolojisi: Sülemî'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*, 292.

³⁹⁸ Gazâlî bu noktada tabiatla bugüne kadar süregelen ve alışkanlık olarak devam eden sebep ile sebepli arasında var olduğuna inanılan ilişkinin zorunlu olmadığını belirtmektedir. “*Zira sebep ile sebebi arasındaki ilişki zorunlu ve değişmez olmayıp Allah'ın ezeli takdiri gereği bunların birbiri ardından yaratılmasından kaynaklanmaktadır.*” Bundan dolayı yemek yemeden tokluğu yaratmak, boyun kesilmeksizin ölümü yaratmak, boynun kesilmesiyle birlikte hayatın devam ettirilmesi Allah'ın kudreti dahilindedir. Bu hal bütün işlerde böyledir. Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-felâsife*, çev. Mahmut Kaya – Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 166.

³⁹⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/687. Aynı zamanda Gazâlî, teklifle sorumlu kıldığı kullarına mükafat vermek ya da onların menfaatlerini gözetecek fiiller meydana getirmenin Allah için zorunlu olmadığı kanaatinde. Ona göre teklif-i mâ lâ yutâk yani Allah'ın kullarına güç yetiremeyecekleri bir şeyle sorumlu tutması da imkân dahilindedir. Allah'ın kendisinin yasakladığı ve haram kıldığı şeyleri kulların işlemesi durumunda günahlarından dolayı onları cezalandırması da zorunlu değildir. Gazâlî'ye göre bir şeyin haksızlık ya da yanlış bir fiil olarak sayılması için başkasının mülkünde gerçekleşiyor olması gerekmektedir. Kendi mülkünde kişi istediği tasarrufta bulunabilir. Buna göre bu alem Allah'ın mülkü olduğuna göre istediği gibi hareket etme yetkisi de O'ndadır. İster ceza gerektiren bir şeyi affeder isterse de mükafat gerektiren bir hususta mükafat vermez. Gerçek ve tek tasarruf sahibi O'dur. Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol: el-İktîsâd fi'l-i'tikâd*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 17-19, 153-154.

⁴⁰⁰ el-Lokmân 31/33.

Netice olarak denilebilir ki Gazâlî, kulun sebeplere sarılmasının ve rızık kazanmasının önemini üzerinde durmuştur. Ona göre kul kesbinden önce sebepleri iyi değerlendirmeli, faydalı ve zararlı noktalarını iyi belirlemeli, helale, harama, şüphelilere dikkat etmelidir. Bu aşamada kulun harekete geçmeden önce bahsi geçen hususların ilmini bilmesi farzdır. Çünkü kul Allah'ın sevdiği ve razı olduğu yönden gitmekle mükelleftir ve fiillerinin başlangıç ve sonucunu iyi değerlendirmelidir. Fakat yine de kendine ve fiillerine güvenmemeli, nihayetinde her şeyin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini göz önünde bulundurmalıdır. Bu noktada kul sebeplere sarılmalı, bunları bir fırsat olarak görmeli ve yaptığı her fiilde Allah'ın rızâsını gözeterek O'na güvenmelidir.⁴⁰¹

3.3. Kesb ve Kader İlişkisi

Kelime olarak takdir etmek, tâyin etmek, gücü yetmek, ölçülü ve planlı yapmak anlamına gelen kader kavramı mümkünâtın kazâya uygun olarak varlığa çıkması ve varlığa gelen kâinatın ve içinde bulunan yaratıkların ilâhi bir kanun ve ölçü ile idare edilmesi demektir.⁴⁰² Kader kavramıyla irtibatlı olan bir kelime olarak bir şeyi sonuna kadar getirmek yani onu sözle ve fiille tamamlamak, halk etmek, emir ve hüküm olarak tanımlanan kazâ kavramı da Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi demektir.⁴⁰³

Kader ve kazâ kavramları itikadî bir mesele olması dolayısıyla kelâm ilminde farklı şekillerde tanımlanıp yorumlanan kavramlardır. Mâtürîdîlere göre kader, Allah'ın ezelden ebede kadar meydana gelmiş ve meydana gelecek olan her şeyin zamanını, mekânını, sıfatlarını, özelliklerini bilmesi ve ezelde de o suretle tahdîd etmesidir. Bu tanım aynı zamanda Eş'arîlerin kazâ tanımına benzemektedir. Yine Mâtürîdîlere göre kazâ, Allah'ın zamanı geldiğinde ezelde irade ve takdir ettiği şeyleri ilim, irade ve

⁴⁰¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/143.

⁴⁰² el-Kamer 54/49; el-Furkân 25/2; Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, 359; Cürcânî, "Kader", *Ta'rifât*, 179. Konu hakkında bk. Afif Abdülfettâh et-Tabbâra, *İlmin Işığında İslamiyet*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), 169-180.

⁴⁰³ el-İsrâ 17/23; el-Mü'min (Gâfir) 40/20; el-Fussilet 41/12; Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, 360; Süleyman Ateş, "Kader", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/19-20-21 (1999), 42-46; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/58.

takdirlerine uygun bir şekilde yaratmasıdır. Bu yönüyle de Eş'arîlerin kader tanımıyla benzeşmektedir.⁴⁰⁴

Gazâlî'ye göre yaptığı işi dilemeyi ve işlemeyi kendine bağlayan kimselere Kaderî, bu ikisini kendinden görmeyen Cebrî'dir. Bu ikisine karşın Sünnî, sûfî ve râşit görüşe sahip olan kişi dilemeyi Allah Teâlâ'ya, onu işlemeyi de kula bağlamaktadır. Bu noktada kulun hareket ve fiillerinin Hakk'ın yarattıkları arasında olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle Gazâlî kaderi, Kâdir olan Allah'ın takdir etmiş olduğu fiilinden ortaya çıkan şey olarak, kazâyı ise, yaratma olarak belirtmektedir ve şöyle söylemektedir:

Her şeyin ilk olarak ilâhi ilimde takdir edilmesi kader; bu kaderin miktarına, şekline ve zamanına göre ortaya çıkması kazâdır. Buna göre kader işin başlangıç olarak takdir edilmesi, kazâ onun sonlandırılmasıdır. Bu da işi neticelendirmektir. 'Hâkim olan kalemi kırdı' denildiği gibi.⁴⁰⁵

Gazâlî, Allah'ın mülkûn, melekûtun, izzet ve ceberûtun sahibi olduğunu belirtmektedir. Hâkimiyet, güç, yaratmak ve emretmek yalnızca O'na mahsustur. Yaratılmışların hepsi O'nun emri ve kudreti altındadır. Bütün varlıkları var etmesiyle beraber yaptıkları işleri de kendisi yaratmıştır. Rızık ve ecelleri ezeli ilminde takdir eden de yine O'dur. Görünür ve görünmez her ne meydana geliyorsa mutlak surette O'nun kazâ, kader, hikmet ve isteğinin hududları dâhilindedir.⁴⁰⁶ Buradan hareketle kadere iman farzdır. Fakat kişinin mesuliyet ve mükellefiyetten kurtulmak için kaderi delil getirmesi caiz değildir. Kaderle ihticâc edilemez. Mesela günah işledikten sonra 'kaderim böyle imiş' demek caiz olmadığı gibi, kadere güvenerek sebeplere tevessülü ve tedbir almayı terk etmek de caiz görülmemiştir. Zira mukadder olanlar meçhulümüzdür.⁴⁰⁷ Bu hususta Gazâlî insanların

⁴⁰⁴ Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, 360-36; Taftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 209-211; Cürçânî, "Kader", *Ta'rifât*, 179. bk. Harun Işık, *Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

⁴⁰⁵ Gazâlî, Ravzâtü't-tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn, 50. Gazâlî bu noktada kulun fiillerini ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki kuldân sâdır olan şeydir ki kesb ile alakalıdır. Bu nedenle Allah Teâlâ peygamberler göndermiştir. Bu durumda sorumluluğu üstlenme ve delil olma yönünden akla ihtiyaç vardır. Çünkü akıllı kulun yolunu aydınlatmaktadır. İkincisi ise, kulun yaptıklarının karşılığı olarak aldığıdır ki, bu bir önüyle Allah'ın etki ve kuvvetiyle olmakla beraber bir yönüyle de kulun etki ve kuvvetiyle olmaktadır. Her iki durumda da kulun kesbi öne çıkmaktadır. a.mlf., Ravzâtü't-tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn, 54-55. Bu noktada şu ayet de kulun yaptıklarının kendi sorumluluğunda olduğunu ifade etmektedir: "Sizin başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizle kazandığınız (günahlar) yüzündendir. (O,) yine de çoğunu affeder." eş-Şûrâ 42/30.

⁴⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/303.

⁴⁰⁷ Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 231, 242. bk. Necati Günaydın, *Kader Tartışmaları Bağlamında İhticac Hadisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

fiilleri Allah'a yükleyerek kazâya uyduklarını iddia ederek tembelleştiklerini belirtmektedir.⁴⁰⁸ Ona göre bu kimseler emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri terk ederek kader ve kazâ konusunda yanlış anlayışa saplanmıştır. Bu kimseler şeriatın sırlarından gafilirdirler. Çünkü ona göre kişinin dua etmesi bile Allah'ın takdirine rızâ hususunda bir engel teşkil etmemektedir.⁴⁰⁹ Gazâlî'nin burada sebeplerin peşinden gitmenin aslında kadere rızâ ile çelişmediğini anlatmaya çalıştığı söylenebilir. Nitekim dua, kalplerin cilalanmasına ve lütfun meziyetlerinin arka arkaya gelmesine sebep olmaktadır. Gazâlî'ye göre kişinin testiye alıp suyu içmesi susuzluktaki ilâhi kazâyâ razı olmaya zıt düşmemektedir. İşte burada kulun su içmesi de aslında susuzluğunu gidermek için bir sebeptir. Bu noktada dua da bir sebeptir. Gazâlî'ye göre sebeplerin müsebbibi olan Allah Teâlâ onu böyle bir düzende var etmiştir. Allah'ın sünnetine uygun olduğu için de sebeplere yapışmak tevekküle zıt değildir.⁴¹⁰ Hatta sebepleri Allah yarattığı ve emrettiği için O'na muhalefet etmemek adına sebeplere tevessül etmek gerekmektedir.⁴¹¹

Hz. Ali kişinin Allah'ı tanımak ve O'na itaat etmek, şeytanı tanımak ve ona isyan etmek, hakkı tanımak ve ona uymak, batılı tanımak ve ondan uzak durmak, ahireti tanımak ve onu aramak noktasında altı şeyi kendisinde bulundurması halinde cennete gitmek için ve cehennemden sakınmak için gerekli bütün şeyleri yaptığını söylemektedir.⁴¹² Gazâlî de tevekkülün Allah'ı tanımanın bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Çünkü her şeyin hazinesinin⁴¹³ ve anahtarlarının⁴¹⁴ O'nda olduğunu bilen ve bütün eşyada tasarruf sahibinin yalnız Allah olduğuna iman eden kimse ister istemez O'na güvenip tevekkül edecektir. Fakat tevekkül etmek sebepleri terk etmek anlamına gelmemektedir. Bunun içindir ki tevekkül emredildiği gibi sebeplere sarılmak da emredilmiştir.⁴¹⁵ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de kulun tedbirli olması,⁴¹⁶ tedbir alması,⁴¹⁷ kendisini bilerek tehlikeye atmaması⁴¹⁸ ve sebeplere uyması⁴¹⁹ gerektiği belirtilmektedir. Gazâlî bu noktada İbrâhim

⁴⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/711-712.

⁴⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/729.

⁴¹⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/733-734.

⁴¹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/937.

⁴¹² Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 208.

⁴¹³ el-Hicr 15/21; el-Münâfikûn 63/7.

⁴¹⁴ ez-Zümer 39/63; Şûrâ 42/12.

⁴¹⁵ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 184.

⁴¹⁶ el-Münâfikûn 63/4.

⁴¹⁷ en-Nisâ 4/71.

⁴¹⁸ el-Bakara 2/195.

⁴¹⁹ el-Kehf 18/84-85.

b. Edhem ve Şakîk-ı Belhî'nin karşılaşmalarını nakleder ve bu hususta Şakîk'in karşısında olarak İbrâhim b. Edhem ve Muhâsibî gibi sûfilerle benzer şekilde çalışmanın gerekliliğine vurgu yapar.⁴²⁰

Netice olarak denilebilir ki, Gazâlî'ye göre her şey Allah'ın takdiri ve dilemesiyle meydana gelmekle beraber kulun sebepleri terk etmesi ve bu noktada bütün fiilleri Allah'a isnad ederek mükellefiyetten kaçması doğru değildir. Çünkü kimsenin hakkında takdir edileni bilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte sebeplere sarılmak da Allah'ın kader ve kazâsına ters hareket edildiği anlamına gelmemektedir ve tevekkülle zıt değildir. Zira kullara tevekkül emredildiği gibi kesb de emredilmiştir. Fakat kul sebeplere tevessül ederken onlara hapsolmemalı ve sebeplerin arkasındaki müsebbibi unutmamalıdır. Bu noktada sebeplere sarılırken onları meydana getirecek güç ve kuvvetin yalnızca Allah'ta olduğunu hatırlamalı, işlerin sonuçlarını da O'ndan beklemeli ve bilmelidir. Bu hususta nasıl ki dilenci çanağına atılan parayı -sebeplere bakımdan- çanaktan değil de insandan biliyorsa, insan da fiillerini yaparken sebeplerin arkasında Allah Teâlâ'yı görmelidir.⁴²¹

⁴²⁰ İbrâhim b. Edhem ile Şakîk-ı Belhî Mekke'de karşılaştıkları sırada İbrâhim b. Edhem Şakîk'e çalışmayı bırakmasının sebebini sormuştur. Şakîk'te cevaben yaralı bir kuşa başka bir kuşun rızık getirmesinden hareketle her ne halde olursa olsun Allah'ın kendi rızıkını vereceği kanaatine vardığını ve bu nedenle çalışmayı bıraktığını söylemiştir. Fakat İbrâhim b. Edhem ona kendisini niçin rızık getiren kuşun yerine değil de yaralı kuşun yerine koyduğunu sormuş ve veren elin daha üstün olduğunu söylemiştir. Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 185.

⁴²¹ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 186.

BÖLÜM 4: GAZZALİ' NİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

Tevekkül kavramının tasavvuf tarihinde gerek sûfîlerin yaşantısı bakımından gerekse de literatür bakımından önemli yeri olduğunu söylemek mümkündür. Sûfîler bu kavramı içinde buldukları hal ve makama göre yorumlamışlar ve hem kendi eserlerinde hem de diğer sûfî ve tasavvuf yazarlarının eserlerinde bu yorum ve yaşantıları günümüze kadar aktarıla gelmiştir. Allah'a güven ve itimadın temel teşkil ettiği tevekkül anlayışında sûfîler “(Ey Rabbimiz!) Yalnız sana (ibâdet ve itaatle) kulluk eder ve (her hal ve ihtiyacımızda) ancak senden medet umar/yardım dileriz”⁴²² ayetiyle Allah'a verilen taahhüte dikkat çekmişlerdir. Buradan hareketle Allah'tan başkasına güvenip dayanmanın şirk olduğunu savunanlar da olmuştur.⁴²³ Bunun için sûfînin kalbi daima Allah'a güven duymalı,⁴²⁴ O'ndan başkasına bağlanmamalı ve kendisini ilâhî iradeye mutlak surette teslim etmelidir denilmiştir.⁴²⁵

Gazâlî öncesinde sûfîler tevekkülü Allah'a güven temelli inşa ettikten sonra onu kesb,⁴²⁶ mükellefiyet,⁴²⁷ sebeplere sarılma,⁴²⁸ tamah,⁴²⁹ rızık,⁴³⁰ kader,⁴³¹ iman,⁴³² zühd,⁴³³ kanaat,⁴³⁴ sabır,⁴³⁵ fakr,⁴³⁶ teslimiyet ve rızâ⁴³⁷ gibi çeşitli kavramlarla da ilişkilendirmişlerdir. Sûfîlerin bu konudaki düşünceleri yukarıda avam ve havas

⁴²² el-Fâtiha 1/5. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye göre Allah Teâlâ kendisine şükürün ve övgünün artmasını dilediği için bu ayeti indirmiştir. İnsan burada kul olduğunu ikrar eder, Allah'a sığınır, O'nu tenzih eder ve gerçek yardımcının Allah olduğunu farkına varır. İbnü'l-Arabî'ye göre bu kul için şükür makamıdır. İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 1/323.

⁴²³ Kuşeyrî, *el-Cevâhiru'l-mensûre*, thk. ve çev. M. Mansur Gökcan (Ankara:Harf Yayınları, 2017), 46.

⁴²⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 51; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 141.

⁴²⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 50; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305.

⁴²⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 200-201; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305.

⁴²⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303, 307.

⁴²⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 353; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 103; Mansur Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 135.

⁴²⁹ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 163, 196; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 149-150.

⁴³⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 202.

⁴³¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 305-306; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 183, 281; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 166.

⁴³² Muhâsibî, *Mekâsib*, 19-25.

⁴³³ Herevî, *İlelü'l-makâmât*, 91; Ankaravî, *Minhâcî'l-Fukarâ*, 293-295; Sezai Küçük, “Abdullah Ensârî el-Herevî'nin Tasavvufî Fütüvvet Risâlesi: Kitâbu'l- Fütüvvet”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), 147-148.

⁴³⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 299-301.

⁴³⁵ Mustafa Çağrıç “Sabır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/338-339. Konu hakkında bk. Berat Sarıkaya – Zeynep Şeren, “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 68-88.

⁴³⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 15-162; Süleyman Uludağ “Fakr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/133.

⁴³⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 51.

ayırımıyla ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir. Bu noktada genel olarak avam için sebeplere sarılmak ve çalışarak mal elde etmek tevekküle zarar vermezken, havassın tevekkülünün sıhhati ve Allah'a hakkıyla itimadından dolayı kesbden yüz çevirdiğini söylemek mümkündür.⁴³⁸

Gazâlî de tevekkül makamını Allah'a yakın olan kişilerin yani mukarreblerin makamı olarak nitelemektedir. Belirttiğine göre derecesi çok yükseklerde olan bu makamın ameli yani tatbiki gayet ince ve çetin olmakla birlikte ameline nispetle ilmi daha kolaydır. Gazâlî konunun incelik ve zorluğunu şu sözleriyle açıklamaktadır:

*Zira vaki olan işlerde Allah'tan başka bir şeyin etki ettiğini düşünürsen, tevhide noksanlık gelir. Eğer bütün sebepleri ortadan kaldırırsan, şeriata muhalefet etmiş olursun. Eğer sebeplerin de tesiri yoktur deyip sebebliği inkâr edersen, aklını inkâr etmiş olursun. Eğer biraz tesirini düşünürsen, tevhide noksanlık gelir.*⁴³⁹

Gazâlî'ye göre herkesin anlayamadığı bu zor işten kurtulmak için kul 'Her şey Allah'tan (c.c.) gelir' inancı üzere olmalıdır. Bu da kulun hiçbir sebebe, vasıtaya ve tedbire bel bağlamadan ve itimat etmeden hayrın bütünüyle Allah (c.c.) tarafından geldiğine kesin olarak kanaat getirmesiyle olmaktadır.⁴⁴⁰ Kulun bu şekilde hareket etmesi onun, bütün yaratılmışların aczinin farkına vararak tek aciz olmayan varlık olan Allah'a yönelmesini ve O'na tevekkül etmesine sebep olan ilmi elde etmesini sağlayacaktır. Gazâlî, Allah'a tevekkül eden kulun kalbinin de O'na dayanıp bağlandığı için ıstırabın yok olacağı ve huzur bulacağını belirtmektedir. Ona göre tevekkülü ve hali bilen bir kimse artık sadece kendisini tehlikeye düşüren sebeplerden kaçınmalıdır.⁴⁴¹

Gazâlî de kendisinden önceki sûfiler gibi tevekkülü iman, yakîn, tevhid, kader, kazâ, rızâ, zühd, fakr, kesb, sebeplere sarılma ve çalışıp çabalama gibi başka kavramlarla

⁴³⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 139-140.

⁴³⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/878. Bu konunun Gazâlî'nin belirttiği gibi anlaşılması zor olduğundan dolayı tevekkülü tedbiri terk etmek, tedaviyi terk etmek, Allah'ı vekil bırakıp tembellik yapmak, kendi kuvvetine ve çabasına güvenmek, sebeplere itimat etmek, sebeplere başvurmamak, çalışıp kazanmak için bazı şartlar öne sürülmek ve zenginliği tevekküle zıt kabul etmek gibi yanlış anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bunun hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Mansur Gökcan, "Tevekkül Konusundaki Farklı ve Yanlış Algılamalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 815-833.

⁴⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/143.

⁴⁴¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn*, 181.

ilişkilendirerek anlatmıştır. Biz de Gazâlî'nin bakış açısının daha iyi anlaşılması için bu hususları ayrı başlıklar altında inceleyeceğiz.

4.1. Tevekkül ve İman İlişkisi

Arapça *e-m-n* kökünden gelen iman kelimesi sözlüklerde, doğrulamak, kabullenmek, gönlün huzur bulması, korkunun gitmesi,⁴⁴² kalp ile tasdik ve dil ile ikrar⁴⁴³ anlamlarına gelmektedir. İstilah anlamı ise âlemi yaratan Allah'ın bir ve vâcibü'l vücûd olduğuna, dünya ve din işleriyle ilgili insanların ihtiyaç duydukları hususları açıklamak için peygamberler gönderdiğine ve bunların en sonuncusu olan Hz. Muhammed'in (s.a.s.) getirdiklerini tereddütsüz tasdik ve iman etmek anlamına gelmektedir.⁴⁴⁴ Tasavvufta ise bu kelime dil ile ikrar, İslâm'ı yaşantıda tatbik, kalple mârifete ulaşmak, ulûhiyeti temaşa etmek, vuslat derecesine ulaşmak, kulun Hakk'ın hidâyet etmesiyle harekete geçmesi, Allah hakkındaki bilgi, mârifetullah, yakîn ve bir olan Allah'tan başkasını görmemek⁴⁴⁵ şeklinde tarif edilmektedir.

Gazâlî'ye göre iman: “*Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfu ve hediyesi olmak üzere kulun kalbine atmış olduğu bir nurdur.*” Bahsedilen bu nur kimi zaman uykuda iken rüya vesilesiyle içe doğmaktadır, kimi zaman dini bütün birisiyle sohbet esnasında iken o kişinin durumu müşâhede edilmekte ve nuru karşısındakilere sirayet etmektedir, kimi zaman da Rasûlullah'ı gören bedeviye olduğu gibi bir hal karinesi ile olmaktadır. İşte bu şekilde deruni bir delil ile içe doğan bu tür iman anlatılamaz.⁴⁴⁶ Yine Gazâlî *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı kitabında imanı şöyle tanımlamaktadır: “*Bir şeyi kesin delille ortaya koymak ilim, doğrudan doğruya bu hali yaşamak zevk, duyma ve deneme sonucu hüsn-ü zanla kabul etmek de imandır.*”⁴⁴⁷

⁴⁴² İsfahânî, “e-m-n”, *el-Müfredât*, 99; Mustafa Sinanoğlu “İman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

⁴⁴³ Cürcânî, “İman”, 31; H. Sabri Erdem, “Anlambilim Açısından İman Sözcüğü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1 (Nisan 2007), 47-55.

⁴⁴⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 141, 294; Şerafeddin Gölcük – Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 1991), 102; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 35; Mehmet Baktır, “İmanın Temellendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2002), 127-138.

⁴⁴⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 100; Uludağ, “İman”, 185; Cebecioğlu “İman”, 240.

⁴⁴⁶ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve 'z-zendeka*, 56.

⁴⁴⁷ Gazzâlî, *El-Münkız mine'd-dalâl*, 48.

Gazâlî'ye göre imanın sebebi hakiki bir delilden veya resmi veyahut iknaya dayalı bir delil, ya da söyleyen kimse hakkındaki güvenden kaynaklı bir kabul olabilir. Onun belirttiğine göre hakikatin sureti insanın kalbine bu yollardan hangisiyle gelmiş olursa olsun fark etmemektedir. Çünkü bu noktada ulaşılmak istenen şey faydalı delil olmamakla birlikte, asıl faydalı olan da hakikatin ta kendisidir. Bir kimse Allah'a, sıfatlarına, göndermiş olduğu kitaplara, peygamberlerine ve âhîret gününe hakiki manasıyla inanırsa, kelâmî bir delille bu inancını temellendirmemiş olsa da Gazâlî'ye göre mutlu bir insandır. Çünkü onun belirttiğine göre kulun yükümlü tutulduğu iman budur. Bunun da Hz. Peygamber'den mütevâtir olarak nakledilmiş olan rivayetlerin hepsinden zorunlu olarak çıktığını belirtmektedir.⁴⁴⁸

Gazâlî'ye göre insanın tevekkül etmesi de Allah'a imanın, O'nu tanımanın ve bilmenin sonucunda hasıl olmaktadır. Çünkü Allah'ın alemde yegâne tasarruf sahibi olduğunu bilen bir kimse artık O'ndan başkasına güvenip dayanmaz ve tevekkül etmez.⁴⁴⁹ Bilir ki her şeyi bir ölçüyle veren hazinenin tek sahibi⁴⁵⁰ olan O'dur. Yine Allah Teâlâ'nın: “(Resûlüm! Sana inanmaktan) yüz çevirirlerse hemen de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak O'na güvenip dayandım. O, büyük (ve yüce) Arş'in Rabbidir (sahibidir)”⁴⁵¹ sözüne istinaden, Rasûlullah'a tevekkülün emredildiğini belirtmektedir. Bundan ötürü de Allah'ın isimlerinden birinin de el-Mütevekkil⁴⁵² olduğunu söylemektedir. Buradan hareketle Gazâlî yine: “İnanan kimseler iseniz, yalnız Allah'a güvenip dayanın!”⁴⁵³ ayetine dayanarak tüm insanlara tevekkül etmenin emredildiğini söylemekte ve tevekkülünde imanın şartlarından⁴⁵⁴ olduğunu belirtmektedir. Hak Teâlâ'nın: “Şüphesiz Allah kendisine güvenip dayananları sever”⁴⁵⁵ ayetini delil göstererek Allah Teâlâ'nın tevekkül makamında olan kullarını sevdiğini

⁴⁴⁸ Gazzâlî, *Kelâm ve Halk: İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keâm el-kânûnu'l-küllî fi't-te'vil*, çev. ve nşr. Mahmut Kaya – M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik, 2018), 97; Süleyman Dönmez, “Gazâlî'de İmanın Rasyonelliği: Akıl Tetkikten Kalbî Tasdike”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Kemal Sözen - Nejdet Durak (Isparta : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 181-194; Hüsâmettin Erdem, “Gazâlî'de Akıl-Din İlişkisi”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 51-69. Gazâlî'nin iman hakkındaki ayrıntı görüşleri için bk. Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/369-397.

⁴⁴⁹ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 184.

⁴⁵⁰ el-Hicr 15/21; el-Münâfikûn 63/7.

⁴⁵¹ et-Tevbe 9/129.

⁴⁵² Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 184.

⁴⁵³ el-Mâide 5/23.

⁴⁵⁴ Gazâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, çev. Osman Yolcuoğlu (İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017), 8.

⁴⁵⁵ el-Âl-i İmrân 3/159.

söylemektedir. İşte bu büyük makama erişen kimse Allah Teâlâ'nın zimmetindedir. Bu kimselere Allah kâfidir, onları sevip korur ve bu kimseler şüphesiz ki büyük bir zafer elde etmişlerdir. Şüphesiz ki Allah sevdiği kullarına azap etmez, kendisinden uzaklaştırmaz ve mahrum bırakmaz.⁴⁵⁶ Muhammed en-Neseffî'nin (ö. 700/1300) düşüncesi de Gazâlî'nin iman ve tevekkül arasındaki kurduğu bağa benzemektedir. Nitekim Neseffî (ö. 700/1300) tevekkülü imanın semeresi olarak değerlendirmekte ve kulun imanı ne kadar kuvvetliyse tevekkülü de o kadar doğrudur demektedir. Çünkü Allah'ın varlığına, birliğine, yegâne güç ve kudret sahibi olduğuna inanan bir kul O'nun her şeyi bildiğini ve her şeye gücünün yettiğini bilmektedir. Bu noktada Allah'ın 'kulların rızık bana aittir' sözünü de hatırlatarak O'nun kullarına rızık dağıtmaya kâdir olduğunu söylemektedir. İşte kul bunları kesin olarak bilince gönlü Allah'a olan itimadıyla ferahlar ve huzur bulur. Azîz en-Neseffî'ye göre kulun tevekkülü bu şekilde tam olmaktadır.⁴⁵⁷

Gazâlî "*Allah kuluna kâfi değil mi?*"⁴⁵⁸ ayetini dayanak göstererek, Allah'tan başkasına güvenip dayanan kimselerin tevekkülü terk ettikleri kanaatindedir. Ona göre bu ayet hakkı söyletmek için sorulan bir sorudur. Bu nedenle başkasından bir şey talep eden kimse tevekkülü terk etmiş sayılmaktadır.⁴⁵⁹ Bu noktada İbrâhîm b. Edhem'in başkalarından istemediği hatta buğday hasadı biçip para kazandığı ve kazancının hepsini de fakirlere dağıttığı⁴⁶⁰ nakledilmektedir. İbrahim b. Edhem'i⁴⁶¹ örnek olarak gösteren Gazâlî'nin yukarıda geçen ifadelerine göre denilebilir ki İbrahim b. Edhem'in bu şekilde davranışı tevekkülünün sıhhatine işaret etmektedir. Yine Gazâlî bazı kişilerin, "*Ne zaman ki Allah'a, vekil olmak yönünden razı olursan, her hayra giden yolu elde edersin*" dediklerini nakletmekte ve Allah'tan güzel edep⁴⁶² talep etmektedir. Hücvârî de bu hususta şeyhiyle beraber yağmurlu bir günde yol aldıkları halde şeyhinin ayakkabısı ve elbisesinin dahi ıslanmadığını nakletmektedir. Bu durumu kendisine sorduğunda ise şeyhi şöyle cevap vermiştir: "*Çünkü ben töhmeti tevekkül yolu ile ortadan kaldırdım, hırsın sıkıntısından kalbimi korudum, öyle olunca Allah Teâlâ da ayağımı çamurdan muhafaza*

⁴⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/511.

⁴⁵⁷ Azîz b. Muhammed en-Neseffî, *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 148.

⁴⁵⁸ ez-Zümer 39/36.

⁴⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/511-513, 1/235.

⁴⁶⁰ Hücvârî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 385.

⁴⁶¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/878.

⁴⁶² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/514.

buyurdu.”⁴⁶³ Bu noktada Hücûrî'nin aktardıklarından hareketle şeyhinin, Gazâlî ile aynı düşüncede olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o da Gazâlî gibi kul için Allah'ın kâfi olduğu kanaatiyle hareket ettiğinden dolayı Allah onun işlerini kendine almış ve onu koruyup kollamıştır.

Gazâlî'ye göre kişinin imanım var diyerek taatı elden bırakmaması gerekmektedir. Zira imanına güvenip de âhiretinden emin olan kimse ahmaktır. Bu hususta Gazâlî, “*Ben müminim, Allah Teâlâ müminlerin günahını affeder*” diyerek imanına güvenen kimselere, “*Belki affetmez. Hem belki iman ağacı zayıftır, ölüm sekerâtının rüzgârıyla yıkılır. Zira iman taat nehrinden su içen bir ağaçtır. O suyu kestikleri zaman onun hali tehlikeli olur. Hatta taatsız olup çok günahı olan imanın hali, birçok hastalığı olduğu için her an ölmesinden korkulan hastanın haline benzer*” denmesini tavsiye etmektedir. Kul ölüm anında imanını selametle kurtarabilse de azaptan emin olamaz. Çünkü genellikle kul günahları sebebiyle azaba duçar olmaktadır. Ve bütün peygamberler de bunu bildirmek için gönderilmişlerdir. Bunları söyledikten sonra Gazâlî, af umuduyla taatı elden bırakan kimseyi ahmak olarak tanımlamaktadır ve şöyle demektedir:

*Bu, her şeyini kaybetmiş, çoluk çocuğunu aç ve çıplak bırakmış ve belki bir harabede hazine bulurlar diyen bir kimseye yahut düşman bir şehri yağma ederken, eşyasını koruyup gizlemeyen ve kapısını açık bırakarak şayet zalim benim evime gelirse ölüyor veya gafil olur, evimin kapısını bulamaz diyen kimseye benzer. Bunların hepsi mümkündür. Af olmanın imkânı da böyledir. Fakat buna güvenip ihtiyatı bırakmak ahmaklık olur.*⁴⁶⁴

Serrâc da bu tarz sûfileri makamlarına güvenerek veya tevekkül-kesb hususundaki yanlış anlayışlarından dolayı eleştirmiştir.⁴⁶⁵ Gazâlî, Allah'a itaat ve emirlerini yerine getirme noktasında tevekkülden önce kesbin gerekli olduğunu şu sözleriyle de beyan etmektedir: “*Tevhid imanı gerekli kılar, imanı olmayan kişinin tevhid de kabul edilmez. İman ise şeriatı gerektirir; şeriata tabi olmayanın imanı da yoktur, tevhid de. Şeriat ise edep ve ahlak olmadan kaim olmaz. Edebi olmayanın ne şeriat ne iman ne de tevhidten nasibi vardır.*”⁴⁶⁶ Burada geçtiği üzere Gazâlî'nin şeriatı Allah'ın bu dünyada bir şeyin

⁴⁶³ Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 296.

⁴⁶⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/723.

⁴⁶⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 418-420.

⁴⁶⁶ Gazâlî, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetu's-Sâlikîn*, 23.

neticesine ulaşma noktasında kulları için koyduğu kural ve sebepler olarak yorumlanmasıyla ele aldığımızda, kulun bir şey elde etmek için önce onun gerekliliklerini yerine getirmesi gerektiği önümüze çıkmaktadır. Nitekim imanın gereği olarak kulun itikat etmesi gerekenleri, yapması gereken fiilleri ve terk etmesi gereken şeyleri bilmesi kendisine farz olmaktadır.⁴⁶⁷ Bunun için kul gerek ahiret hususunda gerek de dünya hususunda gayret sarf etmeden haline güvenip tembelliğe düşmemelidir.

Gazâlî'nin yukarıda bahsedilen sözlerinden anlaşılmaktadır ki, kul iman ettikten sonra son nefesine kadar taatına devam etmelidir. Şayet kul bu noktada imanına güvenir ve günahları için Allah'ın affını beklerse ahmaklardan olur. Bundan dolayı kişi emrolunduğu ve yapmakla sorumlu tutulduğu işleri yapmadan tevekkül ettim diyemez. Çünkü tevekkülün aslı, daha önce de bahsi geçtiği üzere kulun kendi görev ve sorumluluklarını yaptıktan sonra Allah'a güvenip dayanması demektir. Bunları yerine getirmeden kul af beklerse -her ne kadar affedilmesi mümkün olsa da- ihtiyatı elden bıraktığı için Gazâlî tarafından ahmak sayılmıştır. Dikkate değer bir diğer husus da hakiki bir tevekkül için önce Allah'a güvenilmesi ve O'nun kudretine teslim olunması gerektiğidir.⁴⁶⁸ Eğer kul Rabbini tanır, bilir ve O'na güvenirse, Allah da kulunu sever ve sevdiği kulunu koruyup gözetir. İnsan tabiatı icabı kudret sahibi olan ve bu kudreti her şeyi ihata eden Allah'a muhtaç olduğunun idrakindedir.⁴⁶⁹ Bu sebeple ona düşen teslimiyettir. Teslimiyet gösterirse bu makama erer ve gözetilenlerden olur.

4.1.1. Yakîn

Yakîn kavramı sözlüklerde mârifet, apaçık, kesin bilgi, şüphe ve tereddüt olmaksızın kesin bilgi, görmeden inanılanın görünür hale geldiğinde de inancın kesinliğinde herhangi bir değişiklik olmaması olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷⁰ Tasavvuf ıstılahında ise bu kavram delil olmaksızın kulun iman gücüyle apaçık görmesi, kulun saf kalple gaybı temaşa etmesi⁴⁷¹ vb. anlamlarda kullanılmaktadır.

⁴⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/84, 92-93.

⁴⁶⁸ Berat Sarıkaya- Zeynep Şeren, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Temmuz 2017), 74.

⁴⁶⁹ Yakup Üstün, "Tevekkül ve Rızık", *Diyanet İlmî Dergi*, 10/114-115 (1971), 414.

⁴⁷⁰ Uludağ, "Yakîn", 386; Osman Demir, "Yakîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/271.

⁴⁷¹ Cürcânî, "Yakîn", *Ta'rifât*, 252; Uludağ, "Yakîn", 386.

Yakînin üç derecesi bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde ilme'l-yakîn denmektedir. Bu bilgi delil yoluyla elde edilmektedir ve bunda tereddüt ve şüphe yoktur. Gaybı kabul etmek ve Cenâb-ı Allah ile kâim olana vâkıf olmaktır. Bu Şeriatın zâhiri kısmıdır ve akıl erbabı kimseler içindir. Mübtedî olan müritlerin mertebesidir. İkincisine ayne'l-yakîn denilmektedir. Bu bilgi ise keşif ve ilham yoluyla elde edilmektedir. Bu bilgi görmeye dayalıdır. Allah'ın ilim erbabı için sırlara yerleştirmiş olduğu bir mârifettir. Üçüncüsüne ise hakka'l-yakîn denilmektedir. Bu ise kul için, hakikate ulaştığı keşfin apaçık hale gelmesidir. Mârifet erbabının mertebesidir. İlk olan ilme'l yakîn mertebesi mücâhede, ayne'l-yakîn mertebesi ünsiyet ve hakka'l-yakîn mertebesi ise Müşâhede ileldir. Bu hususta şu örnek verilmektedir: *“Bir kimse Mekke'yi duymuş ama görmemiş olsa onda Mekke'nin varlığına dair bir İlme'l-yakîn vardır. Onu görmeye kalksa ve görse ama içine de girmese, bu durumda ondaki ayne'l-yakîndir. Lakin Mekke'ye girse, etrafını iyice öğrense bu durum ise hakka'l-yakîndir.”*⁴⁷²

Gazâlî, yakîn kelimesinin birçok manası olmakla birlikte iki fırkanın bu kelimeyi değişik manalarda kullandığını zikretmektedir. İlk fırka olan kelâmcılar bu kavramı kendisinde şek ve şüphe olmayan her ilim için kullanmaktadırlar. İkinci fırka olan fakihler, sûfiler ve âlimlerin çoğuna göre; kendisinde şüpheye yer olmayan şey, nefsin kendisine galip gelen şeyi tasdik etmesi ve kendisi üzerinde tasarruf yetkisine sahip olan şeye yakîn denmektedir. Gazâlî yakînin de ancak Allah tarafından peygamberlerin getirdiklerinde aranacağını söylemektedir. Bu da yakînin şeriatla bildirilenlerle alakalı özel bir mârifetten ibaret olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yakînin kalbe galip gelip onu ele geçirmesine göre de kuvvetli ve zayıf olmak üzere ikiye ayrıldığını ve derecelerinin de nihayeti bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁷³

İmanın aslının mârifet olduğunu söyleyen Gazâlî delâlet ve bunun ilacını anlatırken kulun âhîret gerçeğini bilmesinin üç yolundan bahsetmektedir. Bunların ilki, peygamberler ve velîlerin yoludur. İkincisi, ilimde kök salan âlimlerin yoludur. Üçüncüsü ise, avamın

⁴⁷² Serrâc, *el-Lüma*, 66-68; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 439; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 179; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 108; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 662; İz, *Tasavvuf: Mâhiyeti, Büyüklere ve Tarikatlar*, 158; Bozkurt, *Ebü Tâlib El-Mekki'nin Kütü'l-Kulûb Adlı Eserinde Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyirdeki Yeri*, 58; Çağfer Karadağ, “Yakîn ve İtikad”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2001), 123; Mehmet Necmeddin Bardakçı, “Ebu Tâlib El-Mekki'de İrfanî Bilgiye Yükseliş”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/21 (2008), 88; Abdullah Kartal, “Kuşeyrî'de Bir Bilgi Sistemi Olarak Tasavvuf”, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, 3/1 (2004), 94-95.

⁴⁷³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/255-258.

yoludur. Gazâlî'ye göre avama hakikatin mârifeti, peygamberlerden, velîlerden ve ilimde kök salan âlimlerden ve bu kişilerle görüşüp sohbetlerinde bulunanlardan hasıl olmaktadır. İşte bu mârifet nuruna da iman denmektedir.⁴⁷⁴ Gazâlî'ye göre “*imanları en sağlam olan kimseler, çocukluktan itibaren tevatür derecesine varan haberleri işiten veya buluştan sonra ifadesi güç halleri müşâhede ettikten sonra husule gelen halk tabakasının imanıdır.*” Bu imanı pekiştirmek için ibadet ve zikre devam etmelidir. Kişi, ruhunu dünya kirlerinden temizler, takvâ derecelerinin en üstü olan sıddıkların takvasına ulaşır ve Allah'ı zikretme mertebesine ulaşana kadar daima ibadetlerine devam ederse onda mârifet nurları parlar, taklit olarak bildiği şeyleri gözleriyle görürcesine müşâhede etmeye başlarlar. “*İşte, itikadın düğümü/düğmesi/şüphesi çözümlenip gönüller Allah Teâlâ'nın nuru ile aydınlanmadıkça hasıl olmayan gerçek mârifet budur.*”⁴⁷⁵

Gazâlî'ye göre kul imanla birlikte, kalbine gelen ve onu istila eden vasıtaların tesiri olmayan aletler olduğunu bilirse şerefli bir mertebe olan yakîn sahiplerinin mertebesine ulaşmıştır. Gazâlî'nin belirttiğine göre kul bu şekilde zahirde meydana gelen her şeyin de kâtibin elindeki kalemde farklı olmadığını görür ve her şeyin sebebinin kudret-i ezelf olduğunu bilirse, işte o zaman kalbinde tevekkül, rıza ve teslimiyet gibi sıfatlar galip olmaktadır. Bu durumda da kul kötü ahlak, haset ve kin gibi kötü sıfatlardan uzak yakîn ehlinde bir kişi olmuştur.⁴⁷⁶ Buradan anlaşılmalıdır ki tevekkül ancak kulun kalbinin ve yakîninin kuvvetlenmesiyle tamamlanmaktadır ki, bu iki kuvvet bulunduğu takdirde kulun kalbi sakinleşmektedir. Bu anlamda sükûnun kalpteki yeri başka, yakîninin yeri ise başkadır. Kendisinde itminan bulundurmamaya nice yakîn vardır. Nitekim Allah (c.c.) Hz. İbrâhîm'e hitaben şöyle buyurmaktadır: “*İbrâhîm de bir zaman: 'Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster!' demişti. (Allah): 'İnanmadın mı?' dedi. (İbrâhîm): 'Hayır (inandım), fakat kalbim kuvvet bulsun diye (görmek istiyorum)' dedi.*”⁴⁷⁷ Anlatıldığı üzere Hz. İbrâhîm de ölünün diriltilme hadisesini hayalinde sabitleşsin diye kendi

⁴⁷⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/685. Mârifeti elde etmek noktasında farklı görüşler öne sürülmüştür. Birtakım sûfiler bunun kulun çabalaması olmadan Hak tarafından verildiğini söylemektedir. Bazı sûfiler de kulun kendi gayret ve çabasıyla mârifeti elde ettiğini söylemektedir. Bu iki görüşün ortasını söyleyen sûfiler de bulunmaktadır. Onlara göre mârifetin başlangıcı kesbidir, fakat nihayette vehbidir. bk. Serrâc, *el-Lüma*, 38; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, 32; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 107; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 336.

⁴⁷⁵ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, 58-59; Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/104. Gazâlî bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Mârifet bir ağaç gibidir. Kalbin mârifet sebebiyle değişmesi, o ağacın dal vermesi; bu hallerden meydana gelen ameller de, o ağacın meyve vermesi gibidir. O halde imanın tamamı iki şeydir: biri ilim (bilmek) hali, diğeri de amel halidir.*” Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/729.

⁴⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/259.

⁴⁷⁷ el-Bakara Suresi 2/260.

gözleriyle görmek istedi. Çünkü nefis, nefis-i mutmainne derecesine varıncaya kadar görmekle mutmain olmaktadır.⁴⁷⁸

Gazâlî'nin belirttiğine göre Allah'ın rızka kefil olduğuna inanmak da yakîn kapılarından bir kapıdır. Kul bu noktada kesin bir şekilde inanmalıdır ki, kendisi için takdîr olunmuş rızık mutlaka ona gelecektir. Fakat Gazâlî bu noktada kulların Allah'ın vaadine güvenip tembelliğe kaçmak gibi yanlış davranışlarının önünü kesmek için, takdîr edilmiş rızka olan imanlarıyla beraber kulların aynı zamanda Allah'ın sınırlarını çizdiği meşru ve helal yollardan rızıklarının aramaları gerektiğini belirtmektedir. Böyle yaparak insanlardan hârislik, tamahkârlık ve doyumsuzluk gibi kötü huyların uzaklaşacağını söylemektedir. İşte kulun bu güzel hali yakîninin meydana getirdiği bir haldir.⁴⁷⁹

Gazâlî yakîninin ana kaidelerinden biri olarak da kulun yaptığı zerre kadar hayır ve şerrin karşılığını göreceği inancının kalbine yerleşmesi ilkesini saymaktadır. Kul bu noktada sevap ve günahlara inanarak yaptığı her fiilin mutlaka karşısına çıkacağına farkına varacak ve bu şekilde hareket edecektir. Bu nedenle Gazâlî'ye göre, insan nasıl ki doymak için ekmek aramaktadır, aynı şekilde az çok demeden ibadetlerin de peşinden koşması gerekmektedir. Bu manada kulun yakîni ne kadar yüksekse, takvada da o nispette yükselmektedir ve kulun ibadetlere sarılması da o dereceye göre kuvvetlenmektedir.⁴⁸⁰

Gazâlî'nin yakîn ve tevekkül hakkındaki ifadelerinden hareketle denilebilir ki; kulun yakîninin kuvvetli olduğu ölçüde tevekkülü de o derecede kuvvetli olacaktır. Her kulda tevhidin nuru olan tevekkül bulunabilir,⁴⁸¹ fakat yakînde yol almasına bağlı olarak tevekkülünde derecelerinden söz etmek mümkün olacaktır. Burada Hz. İbrâhîm örneği bizim için önemlidir. Çünkü kendisi Allah'ın ölülere dirilteceği hususunda kesin bir inanca sahipti, fakat yine de mutmain olmak için görmek istiyordu. Ve Allah da ona bunu gösterdi. Bu şekilde kul ne kadar yakîni bilgiye sahip olursa Allah'ı görür ve yalnız O'na dayanır, O'nunla zengin olur, O'ndan başka kimseye karşı kimseye muhtaçlık hissetmez, Allah'tan gayrısından yüz çevirir ve yalnız O'na güvenir, O'nunla kanaat eder. Her türlü olayda O'na dayanarak sabır gösterir ve O'ndan başka hiç kimseye bel bağlamaz.

⁴⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/546.

⁴⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/260.

⁴⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/260.

⁴⁸¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/255.

4.1.2. Tevhid

İslâm düşüncesinin en temel prensibi olan Birlik yani Tevhid düşüncesi bir bütün olarak “Allah’ın birliğinin tasdikinde” toplanmıştır. Tüm inananlar için bu tasdik, dinin en açık yönüdür.⁴⁸² Tevhid, kelime olarak birlik anlamındadır. Sûfî, O’ndan başka varlık olmadığını bilir ve sadece “Bir”i bilir ve “Bir”i görür. Bu bakımdan halkın tevhidi “Bir” işitmektir, âlimlerin tevhidi “Bir” bilmektir, havassın tevhidi ise “Bir” görmektir. Tevhidin hakikatine eren sûfî ise O’ndan başkasını hatırlıktan çıkarır.⁴⁸³ Çünkü bu merteye tasfiye halinin sonucunda meydana gelmektedir ve nefis artık kendini mâsivadan⁴⁸⁴ korur hale gelmiştir. Tevhid, “Bir”i bilmenin yanında âlemin çok olduğunu da bilmek manasında anlaşılabilir.⁴⁸⁵ Fakat bu vadide kesret ve çokluk yok olur.⁴⁸⁶

Gazâlî de tevhidin; ezeli olanı sonradan olandan ayırmak, tefrikadan yani varlıkları görmeden uzaklaşmak, varlıkların hepsinin tek bir kaynaktan geldiğini görmek anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Ona göre bu tevhidin ilk anda elde edilmesi yönünden anlamıdır. Son aşamada ise muvahhidin tefrika da aynü’l-cem‘ halinde olmasıdır. Bu halde iken Allah’ı müşâhede eder ve varlıkları da görmesi mümkündür. Ona göre bu iki hal birbirine engel olmamaktadır.⁴⁸⁷ Gazâlî tevhidi dört mertebeye ayırmaktadır. Bu mertebelerde tevhid, “öze, özün özüne, kabuğa, kabuğun kabuğuna” bürünmektedir. Gazâlî anlayışı az olan kimseler için bu hususu örnekle açıklayacağını belirtmekte ve bu konuyu kabuklu ceviz örneğiyle şöyle anlatmaktadır: “*Cevizin iki kabuğu ve özü vardır. Özün de yağı vardır ki, özün özü olur.*”⁴⁸⁸ İlk merteye, insanın kalbinde inkâr niyeti olmaksızın diliyle La ilahe illallah demesidir. Ona göre bu münafığın tevhidine benzemektedir. İkinci merteye, söylenilen bu tevhid lafzının kalben de tasdik edilmesidir. Bu merteye de halkın inancısıdır. Kulların sorumlu kılındığı⁴⁸⁹ iman budur. Üçüncü merteye, kişinin keşif yoluyla müşâhede ettiği her şeyin Allah’tan olduğunu bilmesidir. Bu da mukarreblerin mertebesidir. Dördüncü merteye ise, “Bir”den

⁴⁸² Titus Burchardt, *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*, çev. Fahreddin Arslan (İstanbul: Kitabevi, 1995), 65; Kenan Gürsoy, *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?*, (Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık, 2014), 122.

⁴⁸³ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 69, 215-217; Hücvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 342-349; Uludağ, “Tevhit”, 359.

⁴⁸⁴ Nicholson, *İslam Sûfîleri*, 180.

⁴⁸⁵ William C. Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, çev. Turan Koç, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 76.

⁴⁸⁶ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm’da Manevî Hayat*, 125.

⁴⁸⁷ Gazâlî, *Ravzatü’l-‘t-tâlibîn ve Umdetu’s-Sâlikîn*, 44-46.

⁴⁸⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/877.

⁴⁸⁹ Gazzâlî, *Kelâm ve Halk: İlcâmu’l-avâm an ilmi’l-keâm el-kânûnu’l-küllî fi’t-te’vîl*, 77.

başkasını görmemektir. Sûfilerin *el-fenâ fi't-Tevhîd* adını verdikleri bu mertebede kişi varlıkta “Bir”den başkasını görmez ve hatta kendi nefsini bile görmez. Çünkü tevhide gark olmuştur.⁴⁹⁰

Gazâlî'nin belirttiğine göre sayılan bu tevhid türlerinden ilki kişiyi sadece dünyada şeriatın kılıcından korumaktadır. Çünkü bu kişi diliyle muvahhiddir. İkinci tevhid türü sahibini, söylediği lafza kalben inanan ve tasdik eden biri olduğundan dolayı bu inanç üzere öldüğü takdirde onu âhirette korumaktadır. Üçüncü tevhid türüne gelince, kişinin buradaki muvahhidliği şöyledir ki; o artık hakikatte fail olarak sadece “Bir”i görmektedir. Ve böyle gören kimseye de hakikat keşfolunmuş demektir.⁴⁹¹ Dördüncüsünün muvahhidliği ise; şühûdunda “Bir”den başkasının olmaması yönüyledir. O çokluğu görmez aksine sadece “Bir”i görmektedir. Tevhidin en yüce gayesi de budur. Buradan hareketle Gazâlî bu mertebeleri cevize benzetmektedir. Ona göre; birinci mertebe cevizin üst kabuğuna, ikincisi alt kabuğa, üçüncüsü öze, dördüncüsü ise özden çıkarılan yağa benzemektedir.⁴⁹²

Gazâlî bu açıklamalardan sonra tevekkülün bu iman derecelerinin üzerine nasıl bina edileceğine geçmektedir. Gazâlî, açıklamasını caiz görmediği dördüncü derecenin aynı zamanda tevekkülün bina edildiği derece de olmadığını söyler. Tevhidin birinci derecesinin de nifak olduğunun açık olduğunu söylemektedir. İkincisine gelince, onun da inanç olduğunu belirtir ve itikatla meydana gelen tevhidin tevekkül halini kazandırmayacağını söylemektedir. Ona göre tevekkül hali, bu tevhid derecelerinden üçüncüsüyle elde edilmektedir. Çünkü tevekkülün esasını o teşkil etmektedir⁴⁹³ ve tevekkül, içselleştirilmesi manasına bakıldığında aslında tevhidi gerçekleştirmek anlamındadır. Çünkü yaratılmışlardan birine yani Allah'tan gayrisına güvenmek şirk-i hafî olmaktadır.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/515. Gazâlî Mişkâtü'l-envâr adlı eserinde de tevhidi ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki avamın tevhididir ki onlar lâ ilâhe illallah = Allah'tan başka ilâh yoktur demektirler. İkincisi ise havassın tevhididir ki onlar da lâ ilâhe illâ hû = O'ndan başka O yoktur demektirler. Gazâlî'ye göre bu ikincisi şümulü, hakiki, ince, tesirli olmak bakımından ilkinden daha kâmindir ki sahibini yaratılmışların miracının son noktası olan ferdaniyete ve katıksız vahdâniyete götürmektedir. Gazâlî, *Nur Metafizigi: Mişkâtü'l-Envâr*, çev. Asım Cüneyd Kaya (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 48-49.

⁴⁹¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/516.

⁴⁹² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/517.

⁴⁹³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/519.

⁴⁹⁴ Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 134.

Gazâlî'ye göre tevekkülün elde edildiği tevhidin bu üçüncü derecesinde kişi keşfen bilmektedir ki Allah'tan başka fail yoktur ve yaratılış, rızık verme, hayat, ölüm, zenginlik, fakirlik gibi her şey O'ndandır. Bunun keşfolunduğu kimse O'ndan başkasına nazar etmez. Çünkü bilir ki O'nun ortağı yoktur. İşte müşâhede kapıları açılan kimse bunu gözleriyle gördüğünden daha açık bir şekilde görmektedir.⁴⁹⁵ Bu müşâhede ve mârifet içerikli tevhid sûfilerin tevhididir.⁴⁹⁶ Mukarrebler bu kişilerdir. Gazâlî bu işin kolay olduğu zannına kapılmaması noktasında uyarıda bulunmaktadır ve bu işin ilminin hayli zor ve ince olduğunu belirtmektedir. Amelinin ise ilminden de çetin olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre meydana gelen işlerde Allah'tan başkasının etkili olduğunu düşünen kişinin tevhidinde noksanlık meydana gelmektedir. Bu noktada sebepleri ortadan kaldırıp onları yok sayanların da şeriate muhalefet ettiklerini, az bir şey tesir ettiğini düşünen kişilerin de yine tevhidinde noksanlık olduğunu söylemektedir. Ona göre gayet zor ve herkesin idrak edemediği bu hususun izahı şöyledir: *“Demek ki tevekkülün izahı, hem akla, hem şeriate ve hem tevhide uygun olup hepsini bir araya getirmelidir. Bu da çok zor bir iştir. Herkes bunu anlayamaz.”*⁴⁹⁷ Ona göre zaten şeriat ve akıl içe içerdır ve birbirinden ayrılmaz. Hatta bu ikisine bir demek bile mümkündür. Çünkü şeriatı dışarıdan gelen bir akıl ve akli da içeriden gelen bir şeriat olarak tarif etmektedir.⁴⁹⁸

Kişinin keşfen her şeyin Allah'ın hükmü altında olduğunu bilmesi, onun kendisini her türlü güç ve kudret sıfatından sıyırmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Allah Teâlâ da akıl sahiplerinin kalplerini ve gözlerini vasıta ve sebeplerden müstağni kılmıştır. Bu nedenle onlar ancak sebeplerin müsebbibine iltifat ederler. Bu yolla Allah Teâlâ kullarını kendisinden başkasına itimat etmekten sakındırmıştır. Onlar da Allah'tan başkasına ibadet ve niyazda bulunmamışlardır. Zünnûn Mısırî de tevhidî; her şeyde Allah'ın güç ve kudretinin var olduğunu söyleyerek tanımlamakla, meydana gelen her şeyin var oluş sebebi olan Allah Teâlâ'ya⁴⁹⁹ bağlayarak gerçekten kulun güvenip dayanmasının O'ndan başkasına olamayacağını işaret etmektedir. Bu tevhid tanımı da Gazâlî'nin düşüncesiyle benzeşmektedir.

⁴⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/519.

⁴⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/259; Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, 145.

⁴⁹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/877.

⁴⁹⁸ Gazâlî, *Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine: El-Me'ârifü'l-Akliyye*, 28-29.

⁴⁹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 100.

Sonuç olarak denilebilir ki kullar Allah'ın Bir, Ferd, Samed ve İlâh olduğunun idrakine varınca, diğer varlıkların kendileri gibi yaratılmış olduklarının ve Allah'a muhtaç olduklarının farkına varırlar. Bu nedenle Allah'tan başka kimseden rızık talep etmezler ve kâinattaki her zerrenin sonunda Allah'a döneceğini bilirler. Buradan hareketle kullar Allah'ın rızka kefil olduğunu bildikleri ve sebepleri yaratanın da Allah olduğunu anladıkları zaman O'na tevekkül etmişlerdir. Bu nedenle sebeplere güvenip yaslanmazlar ki tevhidlerine bir zarar gelmesin. Fakat sünnetullahı tan etmemek için de sebeplerden tamamen uzaklaşmazlar. Onlar bilirler ki hiçbir şey yapmadan sadece sebeplere yaslanmak ve güvenmek akıl karı olmayıp bir tür hastalığa dalmaktır. Bu manada Gazâlî'ye göre Şeriat, Nakil ve Tevhid'in istediği şekilde tevekkülü açıklamaya ve tatbika çok az insan takat getirebilir. Bunlar da hakiki âlimlerdir. Gazâlî bu âlimleri şu şekilde tanıtmaktadır: *“Allah'ın lütfu olarak, hakikat nurlarıyla gözlerini sürmelemişlerdir. Oldukça derine dalmışlardır. Sonra Allah tarafından konuşturulduklarında müşâhede ettiklerini ifade etmeye çalışmışlardır.”*⁵⁰⁰

4.2. Tevekkül Çeşitleri

Gazâlî tevekkülün ilim, hal ve amelden mürekkep olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan tahkik noktasında tevekkülün halden ibaret olduğunu, ilmin onun temeli, amelin ise meyvesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre tevekkül hakkında farklı yorumlamaların sebebi herkesin kendi nefsinin makamına ve kendi haline göre tevekkülü yorumlamalarıdır. Gazâlî bunun sûfilerin bir âdeti olduğunu söylemekte ve lafı uzatarak eski sözleri nakletmenin faydasının olmadığını belirtmektedir.

Gazâlî'ye göre vekâlet mastarından türeyen tevekkül kelimesi, kişinin durumunu falana tevkil etmesi yani ona havale etmesi ve ona güvenmesi manasındadır. Durumunu havale ettiği kişi ise vekildir. Bu şekilde başkasını vekil kılan kişi vekilini acizlik, noksanlık ve kusur gibi şeylerle itham etmez ve ona güvenir.⁵⁰¹ Bu yönüyle tevekkül, kalbin şekle aldanmaması ve ona itibar etmemesinden ibarettir. Gazâlî bu durumu bir örnekle açıklamaktadır. Ona göre aleyhinde zayıf, yetersiz ve çürük delillerle oluşturulan bir dava karşısında kişi bunun gerçek yönünü ortaya çıkarmak için vekâlet verdiği kimsede şu dört vasfın bulunduğu inanarak vekâletini vermektedir: Hidayetin en yüksek derecesinde

⁵⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/509-510.

⁵⁰¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/543.

olması, kuvvetinin en yüksek derecede olması, fesahat ve belagatin en yüksek derecesinde olması, şefkat ve merhametin en yüksek derecesinde olması.

Gazâlî bu noktada ilk olarak vekilin davanın zayıf, çürük ve hileli yönlerini bulması ve keşfetmesi için hidayet sahibi olmasını şart koşturmaktadır. Daha sonra vekilin yağcılık yapmaması, hiç kimseden korkmaması ve çekinmemesi ve hak olanı açık bir şekilde söylemesi yönünden kuvvetli olması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Gazâlî fesahati kudretten saymakta ancak onun lisanda bulunan bir kudret olduğunu söylemektedir ve onun kalbin işaret ettiği hakikatleri vekilin lisaniyla söylemesini sağladığını belirtmektedir. Son olarak da mütevekkil için vekilin tüm kuvvetini ve gayretini sarf etmesi için şefkatli olması gerektiğini belirtmektedir.

Gazâlî'nin belirttiğine göre mütevekkil kişi vekiline bu dört vasıfta güvenmelidir. Fakat mütevekkil vekiline herhangi bir vasıf yönünden güvenmez, onu eksik görür yahut da düşmanını daha kuvvetli görürse işte o zaman vekiline karşı kalbinde daima bir şüphe ve güvensizlik olacaktır. Bu nedenle kendisi kazanmak için hileye ve tedbirlere başvuracaktır. Gazâlî'ye göre mütevekkillerin halleri bu noktada sayılamayacak kadar değişiklik barındırır. Çünkü kuvvet ve zaaf yönünden zanlar ve inançlar epey farklı manzaralar teşkil etmektedir. Fakat bu zanların içinde vekiline karşı güvenmesi hiçbir şekilde zayıf düşmemiş yakîn derecesi de mevcuttur.⁵⁰² Gazâlî bu misali vererek bunu kulun Allah'a olan tevekkülü ile kıyas etmesi gerektiğini söylemektedir.

Gazâlî'ye göre kul kesin bir şekilde Allah'tan başka bir failin bulunmadığına inanırsa ve O'nun kudretinin her şeye yeteceğine, ilminin her şeyi kuşatacağına, inayet ve rahmetinin tüm varlıklardan önde olduğuna inanırsa, sadece Allah'a tevekkül etmiş demektir. Bu bakımdan hiçbir şekilde başkasına yönelmez, hatta kendi kuvvetine bile güvenmez. Çünkü o bilir ki dönüş ancak Allah'adır ve ibadete layık olan sadece O'dur.⁵⁰³

Gazâlî tevekkül halini açıklamasının ardından bu halin kuvvet ve zafiyet bakımından üç derecesinin olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁴

Gazâlî'nin belirttiğine göre bu derecelerden ilki yukarıda bahsedilen hal gibidir. Yani kişinin tıpkı vekile olan güveni gibi Allah'a güvenmesi halidir. Bu derecede kul, çalışma

⁵⁰² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/544.

⁵⁰³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/545.

⁵⁰⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/887-888.

ve tekellüfle tevekkül ettiğinden dolayı tevekkülünden fâni olmamıştır. Çünkü o tevekkülünü görmektedir. Bu durum bir meşguliyettir ki kendisine tevekkül edilenin mülâhazasından çevirmektedir.⁵⁰⁵ Gazâlî'nin belirttiği ikinci derecede kişinin Allah'a karşı olan hali çocuğun annesine karşı olan haline benzetilmiştir. Çocuk annesine güvenir, ona sığınır, onun eteğine yapışır ve onu asla bırakmaz. İşte bu şekilde kulun kalbine de ilk olarak Allah düşüyorsa, sığmağı O ise, O'nun kefaletine ve şefkatine güvenmişse, nasıl ki çocuk annesine bağlıdır, o da öyle Allah'a bağlanır ve O'na hakkıyla tevekkül eder. Bu derecede ise kul tevekkülünden fâni olmuştur. Çünkü kulun kalbi tevekkülünü görmez ve ona iltifat etmez. Onun kalbinde sadece Allah'a iltifat vardır ve bu bakımdan O'ndan başkasına yer yoktur. Sehl et-Tüsterî'nin ihtiyarı terk etmek yani yüzünü Allah'a çevirip O'ndan başkasına sırt çevirmek şeklinde tanımladığı tevekkülün orta derecesi de Gazâlî'nin bu düşüncesiyle benzeşmektedir.⁵⁰⁶

Gazâlî'ye göre üçüncü derecede -ki bu derece ona göre en yüksek derecedir- kul, Allah karşısında gassalın önündeki ölü gibi olmalıdır. Kul ölüden şu bakımdan ayrılır; yakîni öyle bir dereceye gelmiştir ki kendi kudretini, iradesini, hareketini, ilmini ve diğer bütün sıfatlarının kendisinde cebren meydana geldiğini görecek seviyeye gelmiştir. Bu yönüyle ikinci derecedeki çocuktan ayrılır. Çünkü ikinci derecede çocuk annesine koşar, yalvarır ve ona bağırır ve hatta bir şey istemese dahi ona annesinin bakacağını bilir. Fakat tevekkülün bu derecesinde ise kul, duayı terk eder. Şu sebeple ki, Allah'a o derece güvenmektedir ki, O'nun isteyenini istemesinden daha iyisini vereceğini bilir ve bu imanından dolayı istemeyi terk eder. Gazâlî burada ikinci makamın istemeyi terk etmeyi gerektirmeyeceğini söylerken, şunu da belirtmektedir ki, kul bu istemeyi yalnızca Allah'a yöneltebilir. Fakat üçüncü makamda bu istekler terkedilmiştir. Çünkü nice nimetler vardır ki kul istemeden, hak etmeden ve dua etmeden kendisine bahşolunmuştur. Ona göre bu halin var olması muhal gözükmemekle birlikte, buna ulaşılması hayli zor, ulaşanlar ise çok azdır. Gazâlî bu noktada ikinci makamı da buna dâhil ederek bu iki makamın makamların en zoru ve en azı olduğunu belirtmektedir. İlk dereceye ulaşmak ise bunlara nispeten daha kolaydır.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/547.

⁵⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/547; Serrâc, *el-Lüma'*, 51.

⁵⁰⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/548; Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 30. İbn Atâullah da tedbiri tevekküle aykırı kabul etmiş ve müslüman olduğunu iddia eden bir kimsenin takdir edilmiş olana teslim olması

Bahsedilen bu hallerde sebeplerin peşine düşmek ve tedbirlere başvurmak ile kulun iradesi arasında nasıl bir bağ vardır? diye bir soru geldiğini düşünürsek Gazâlî buna şöyle cevap vermektedir: “Üçüncü makam, tedbiri temelinden siler.” Ona göre bu dereceye ulaşan kişi şaşkın bir kimseye benzemektedir. “İkinci makam, -dua ve yalvarmakla Allah’a sığınma hariç- her tedbiri ortadan kaldırır.” Bu çocuğun tedbir almak amacıyla annesinin eteğine yapışmasına benzemektedir. “Birinci makam ise, tedbir ve ihtiyarın esasını kaldırmaz. Ancak bazı tedbirleri kaldırır.” Bu durum yukarıda anlatılan ve husumet anında vekiline itimat eden kişinin durumuna benzemektedir. Çünkü bu kişi vekilinin işaret ettiği tedbire yönelir ve bunun dışındaki tedbirleri terk eder. Burada mütevekkil kişi, vekilinden başkasının kuvvetine yönelmiş değildir. Vekile güvenir ve işaret ettiği hususlarda tedbirini alır.⁵⁰⁸ Gazâlî aynı zamanda bu derecelendirmelerini Ebû Ali Dekkâk’ın tevekkül, teslim ve tefviz şeklindeki tevekkül derecelendirmesiyle benzetmektedir ki Dekkâk bunları şöyle açıklamaktadır: “Tevekkül sahibi bir kimse Allah’ın (c.c.) vaadine güvenir. Teslim olan bir kimse ilmiyle iktifa eder. Tefviz sahibi ise, hükmüne razı olur.”⁵⁰⁹ Bu noktada Gazâlî söylediklerinin, kendisinden önce gelmiş olan sûfîlerin sözlerinin dışında olmadığını belirtmektedir. Fakat her bir sûfinin sadece bazı hallere işaret ettiklerini de eklemektedir.⁵¹⁰

Tevekkül konusunda Gazâlî kulların derece derece değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Ona göre bu hususta farklı yorumlamaların sebebi herkesin kendi haline göre yorum yapmasıdır. Bu noktada kısaca denilebilir ki; kullar üç derecede tevekkül hususunda değerlendirilmektedir. İlk derecede kul vekiline itimat eder ve vekilin işaret ettiği sebeplere sarılır. İkinci derecede ise kul Allah’a sığınır ve dua eder fakat bunların haricinde ihtiyarını terk eder. Üçüncü derecede ise kul tamamen tedbir ve sebeplerden sıyrılmıştır. Fakat Gazâlî bu noktada uyarıda bulunarak bu derecelerin belli bir seyr-u sülûk sonucu elde edildiğini ve bu yollardan geçmeyen kişinin üçüncü dereceye göre

gerektiğinden bahsetmiştir. Bu durumun Gazâlî’nin tevekkül hususunda saydığı ikinci ve üçüncü derece ile bağlantılı olduğu söylenebilir. bk. İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtı’t-Tedbîr*, 33-50, 82-91.

⁵⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 4/549.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 4/555; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 306-307. Sûfîlerin tevekkül derecelendirmeleri için bk. Serrâc, *el-Lüma’*, 50-51; Herevî, *Menâzilü’s-Sâirin*, 28-31; Kâşânî, *Elf Makâm*, 304-308; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 316-324; Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 131-165; Uludağ, “Tevekkül (Tasavvuf)”, 41/3.

⁵¹⁰ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 4/553. Sehl et-Tüsterî kulun, Allah’ın huzurunda hareket ve tedbirini bir kenara bırakıp gassal elindeki cenaze gibi olmasını tevekkülün ilk makamı olarak nitelemektedir. Bu da Gazâlî’nin işaret ettiği tevekkülün üçüncü derecesi ile benzeşmektedir. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 303.

kendini değerlendirmesinin tamamen anlayışsızlığından kaynaklı olduğunu belirtmektedir.⁵¹¹

4.3. Tevekkül ve Zühd İlişkisi

Zühd, daha önce de bahsettiğimiz üzere hicri ilk iki asır tasavvufunun en önde gelen özelliklerindedir. Kelime olarak vazgeçme, küçümseyip bırakma, soğuk olma, ilgisiz davranma, rağbet göstermeme, dünyadan yüz çevirip âhirete yönelme, Hak Teâlâ'ya yönelmek için dünya ve âhiretten yüz çevirme, el etek çekme, mal-mülk hali hazırda elde mevcut durumda olsa da gönülde ona yer vermeme, helal ve mubah olanların ihtiyaçtan fazla olan kısmını terk etmek⁵¹² manalarında kullanıla gelmiştir.

Kulun manevi yolculuğu sırasında maddî olan beden ve onunla ilgili olan alt benliğin (nefs-i emmâre) isteklerine ve arzularına karşı koyma ve ilgisiz kalması en çok zorlandığı kısım olarak kabul edilebilmektedir. Çünkü kul bu mânevî yolculukta, daha önceden edindiği alışkanlıklara kısıtlama getirmek zorundadır ve bu durum da onu zorlayacak ve bu alışkanlıklara karşı özlem duymayı doğuracaktır.⁵¹³ Bu manada nefsinin kötülüklerinden kurtulmak isteyen kimse, kalbini tasfiye etmeli, nefsinin dünyaya rağbet etmeye yönlendiren bu istek ve arzularını reddetmelidir.⁵¹⁴ Nefsinin şımarmasına sebep olan mal, mülk ve şöhret gibi duygularını yok etmek için çaba göstermelidir.⁵¹⁵ Nefsini yenmeye kararlı olan kimse bu söylenenleri yapabilecek kudrete sahiptir. Çünkü insan, kötülükleri terk etme ve güzel ahlak sahibi olma kabiliyeti ile yaratılmıştır.⁵¹⁶ Fakat nefsini terbiye edebilmeyi başarabilmiş ve dünyadan ve insanlardan uzaklaşabilmiş⁵¹⁷ bir

⁵¹¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/552.

⁵¹² Uludağ, "Zühd", 397; Cebecioğlu, "Zühd", 550.

⁵¹³ Işıtan, *Süfi Psikolojisi: Süleî'ye Göre Süfi Benlik Dönüşümü*, 107; Abdurrahman Kasapoğlu, "Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'an'da "Nefs-i Emmâre" Kavramı - Freud'un "İd" Kavramıyla Bir Mukayese", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 7/17 (2006), 57.

⁵¹⁴ Süleyman Derin, "Manevi Psikoloji ve Gazali", 900. *Vefat Yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 793.

⁵¹⁵ Gazâlî, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, çev. Abdülkadir Akççek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998), 246.

⁵¹⁶ Gazâlî, *El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin*, 186; Ahmet Coşkun, "Gazâlî'nin Ahlak ve İktisat Görüşü", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), 222.

⁵¹⁷ İnsanlardan uzaklaşma ve toplumdan kendini soyutlama gibi hususlarda sûfilere birçok eleştiri getirilmiştir. Fakat bu eleştirilerin temelde zayıf olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü sûfinin kendini toplumdan uzaklaştırması ve zâviyelerde kendisini ibadetle meşgul etmesi, kişinin tasavvufi hayatının belirli bir dönemi için geçerlidir ve ömür boyu değil, kayıtlı bir süre içindir. Tasavvuftaki eğitimin temel gayelerinden birisi, sûfinin bu rûhî terbiye sonrasında insanlığa ve hatta bütün canlılara hizmet etmesidir. Bu manada sûfiler, tekkelerde halvete çekilme konusunda, Hz. Musa'nın kırk gün boyunca Tûr-i Sînâ'da

kimse hala tam manasıyla davranışlarını düzeltmeyi başaramayabilir. Çünkü insanın dünya meşgalesi, kazanç elde etme çabası, başa gelen musibetler ve haksızlığa uğrama gibi şeyler insanı hala oyalayabilir. Bu engelleri aşmak ve tam manasıyla davranışlarını düzeltmek isteyen insan Allah'a tevekkül etmeli, yemeyi azaltmalı, başına gelen musibetler ve her türlü bela karşısında sabır göstermeli, kendini tehlikede ve savunmasız hissettiği vakitlerde Allah'a teslim olmalı ve başına gelen haksızlıklar sebebiyle isyan etmeden kaderine rızâ göstermelidir.⁵¹⁸

Gazâlî bu manada zühdü, sâlihlerin dünyadaki şerefli makamlardan biri olarak tanımlamaktadır.⁵¹⁹ O, imanın bütün kapılarının akd, söz ve amele açıldığını yani bunların etrafında dönüp dolaştığını söylemektedir. Bu nedenle diğer bütün makamlarda olduğu gibi bu makam da ilim, hal ve amelden oluşmaktadır. “İlim, hal hakkında sebebin ta kendisi olup meyve veren (ağaç) gibidir. Halden amel kısmı ise, meyve yerine geçer.” Bu sözlerden sonra Gazâlî hali, iki taraflıya yani ilim ve amel olarak ele almaktadır.

“Halden gayemiz; zühd diye adlandırılan şeydir.” Ona göre zühd kendisinden daha hayırlı olan için bir şeyi terk etmek ve ondan yüz çevirmek demektir. Bu manada kendisinden vazgeçilen yani uzaklaşılan ve terk edilen şey açısından bakılan hale zühd

kalması, Hz. Peygamber'in ramazan ayında i'tikâfa girmesi gibi Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan uygulamaları, kendilerine referans almaktadırlar. Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*, 26-28; Ahmet Cahid Haksever, “Ruhbanlık Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvuf İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 23-29.

İslâm anlayışında ruhbanlık yoktur. Müslüman, Allah'a karşı kulluk vazifelerini yerine getirecektir. Fakat ibadet ve taatini yerine getirirken kendini dünyadan soyutlamamalı ve dünyasını da bütünüyle ihmal etmemelidir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de buyurulduğu üzere kulun çalışıp kazanmayı terk ederek bir kenara çekilip sadece ibadet etmesi bid'attir: “Ruhbanlığa (gelince): Onu kendileri icat ettiler. Biz onu üzerlerine yazmadık, ancak Allah'ın rızasını aramak için (böyle bir şey ortaya koydular.) fakat ona da hakkıyla uymadılar.” (el-Hadîd 57/27) Yine Hz. Peygamber de: “Bize ruhbanlık yazılmadı” demektir. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmedî'bnî Hanbel*, 6/226. Bahsedilen bu ayet ve hadislerdeki ruhbanlık anlayışı, kulun dünyadan bütünüyle el etek çekmesi, hatta kişinin cinsel organını dahi kestirerek bir tapınağa kapanması ve hayatı boyunca evlenmemek şeklindeki ruhbanlıktır. İşte bu tür ruhbanlık anlayışı İslâm'da yasaklanmıştır. Ateş, *İslam Tasavvufu* 132; Süleyman Uludağ, “Ruhbanlık ve Tasavvuf”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/13 (2004), 9-23. Gazâlî'nin şahiye hakkındaki görüşleri için bk. Mehmet Demirci, “Gazâlî'nin Şahiyelelere Bakışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 448-450.

⁵¹⁸ İlhan Topuz, “Gazâlî'de Dini Tutum ve Davranışlar – Dini Yaşam Biçimleri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 11/2 (2011), 169.

⁵¹⁹ Gazâlî'ye göre zühd de kişinin manevi değerlerle ruhunu donatması ve yetkinleşmesi hakkındaki görüşleri için bk. Nejdî Durak, “Gazâlî'nin Erdem Anlayışı”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazâlî Sempozyumu, Kitabı*, ed. Kemal Sözen - Nejdî Durak (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 447-463.

denmektedir. Vazgeçtiğimiz şeyden kendisine yönelinen şey bakımından da rağbet ve hubb adını almaktadır.⁵²⁰

Gazâlî buradan hareketle kuvvetine göre zühdü üç mertebeye ayırmaktadır. Bunlardan en aşağıda olan mertebede kişinin nefsi dünyayı arzulamakta ve ona iltifat etmektedir. Fakat o, mücadele ederek dünyadan kaçmakta ve zâhidlik yapmaktadır.⁵²¹ İkinci mertebe daha önce de bahsettiğimiz gibi daha iyisi için bir şeyi terk etmektir. Çünkü ikincisi hedefe gitmek için ilkinden daha çok rağbet etmeye değerdir. Bu kimse geç vakitte olsa bile bir dirhemin yerine iki dirhemi beklemeyi yeğlemektedir. Gazâlî'ye göre “*bu zâhid zühdünü görür, ona iltifat eder.*” İşte bu nedenle eksiktir. Çünkü onun zannına göre değerli bir şeyi değerli bir şey için terk etmektedir. Halbuki dünyanın âhirete kıyasla hiçbir değeri bulunmamaktadır. Üçüncü mertebede kul, kendi iradesiyle hem dünya hakkındaki şeylerden hem de zâhidliğinden kaçınmaktadır. İşte bu en yüce derecedir. Bu sayede kul ne zâhidliğini görür ne de terk ettiklerine bir değer atfeder. Çünkü dünyanın hiçbir değerinin olmadığını idrak etmiştir. Gazâlî'ye göre “*işte bu durum, zühdde kemâlin ta kendisidir.*” Buna sebep olan şey de mârifetin kemâl noktasında olmasıdır.⁵²²

İnsanın nefsi daima dünyayı arzulamaya meyyaldır. Çünkü insanın her ne kadar mânevî bir yönü olsa da maddî bir yönü de vardır. Yani ruhunu beslerken bedenini de beslemek zorundadır. Fakat kul bedeni ihtiyaçlarını yeteri kadar yaptıktan sonra asıl kendisi için faydalı olacak ruhi ihtiyaçlarının peşine düşmeli, onlar için çaba göstermelidir. Bu sayede nefsinin riyâzet ve mücâhede ile terbiye edip, dünyanın âhirete nazaran bir hiç olduğunu anlarsa kemâle erecektir. İnsanın asıl gayesi de budur. Bu noktada tevekkül kavramıyla zühdün yakından bir bağlantısı bulunmaktadır. Çünkü insan dünyadan ve içindekilerden uzaklaşmakla, onları terk etmekle ve Allah'a kavuşmayı arzulamakla tevekkülüne zarar veren şeylerden uzaklaşmış olmaktadır. Bu anlamda insan dünya ve içindekilerden gönlünü uzaklaştırarak mütevekkil olmaktadır. Tevekkül sahibi olan bir kimsenin gözünde de dünya malının varlığının veya dünya malının yokluğunun hiçbir önemi yoktur. Çünkü o ne malın varlığıyla övünmekte ne de yokluğuyla üzülmemektedir.⁵²³

⁵²⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/455.

⁵²¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/473; Cemil Oruç, “Gazâlî’de Ahlaki Değerler Eğitimi”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 156.

⁵²² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/473.

⁵²³ Hatip, “Allah’a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri”, 49.

Gazâlî de bu hususta şöyle söylemektedir: “*Tevekkül ancak dünya hakkında zâhidlik yapmakla tahakkuk eder. Evet tevekkülsüz zühd doğru olabilir. Çünkü tevekkül zühdün ötesinde bir makamdır.*”⁵²⁴ Buna göre sûfiler ancak bu dünyanın geçici olan nimetlerine karşı yüz çevirmekle zâhid olurlar.⁵²⁵ Gazâlî’nin belirttiğine göre dünya işlerine karşı zühd, tevekkülün tahakkukunu sağlamaktadır. Buna karşın tevekkül zühdten öte bir makam olması hasebiyle tek başına zühdün de tevekkülle bir tutulamayacağını belirtmektedir.

Gazâlî bu noktada Hz. Peygamber’in insanlardan istiğna eden kişiyi üstün gördüğünden bahsetmekte ve bunun da ancak kişinin elinde olanla yetinmesi ve kanaat etmesiyle gerçekleşeceğini söylemektedir.⁵²⁶ Bu anlamda Hz. Ebubekir’in tevekkülünü örnek vermektedir ki, o çalışmayı ve çabalamayı terk etmemiştir fakat kendi kesbine ve kuvvetine itibar etmemekle tevekkül etmiştir. Buradan hareketle kulun zühdüyle beraber ihtiyacı kadar dünyadan faydalanması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵²⁷ Yine Gazâlî, kişinin zühd ve vera’ yolunu hakıyla yerine getirmekle beraber malı olsa ve bununla hiç günah işlemese, şüphelilerden kaçınsa, ihtiyaçtan fazla faydalanmasa ve hatta helal yoldan kazanıp Allah için harcarsa bile o malın onda bulunduğu süre boyunca kalbini meşgul edeceğinden bahsetmektedir. İşte bu kalp meşguliyeti de ona göre kişiyi Allah’tan ve O’nu zikretmekten alıkoyacaktır.⁵²⁸ Hatta bu noktada çalışan kulların tevekkülünü mala haris olmamaları ve elde edilen faydayı kendinden görmemeleri olarak nitelemekte ve mal biriktirmekten kaçınmak gerektiğinden bahsetmektedir. Fakat yine de kendisi oturup da rızık konusunda başkalarının eline bakmamak gerektiği hususunda insanlara şu şekilde uyarıda bulunmaktadır: “*Tevekkülde esas şudur ki, tevekkül sahibi insanlara bakmamalı ve Allah’tan hiçbir sebebe güvenmemelidir.*”⁵²⁹ Gazâlî zühd ve tevekkül noktasında akıllı ve bilgili kulların kendileri için kifayet miktarı rızıkın ilaç olduğunun farkında olduklarını söylemektedir. Bu noktada kulun dünyadan tamamıyla yüz çevirip ona ait hiçbir şey bırakmamak suretiyle kalbini ihtiyaç sebebiyle meşgul etmesinin şer’an makbul olmadığını belirtmektedir. Burada kulun itidalli olması için şu ayeti örnek

⁵²⁴ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 4/562.

⁵²⁵ Sultan Adanır, *İlk Dönem Sufilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 96.

⁵²⁶ Gazâlî, *Mükâşefetu’l Kulûb*, 416.

⁵²⁷ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 4/562.

⁵²⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/584.

⁵²⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/892.

göstermektedir: “*Elini boynuna bağlama (cimrilik yapma), onu büsbütün de açma (israfçı olma). Sonra kınanmış, pişman olmuş bir halde oturup kalırsın.*”⁵³⁰ Yine bu hususta kulun ahirete talip olduğu taktirde çalışma ve bir şeyler üretmesinin gerekliliğinden bahsederek kulun burada dikkat etmesi gereken noktanın tüketim olduğuna işaret etmektedir.⁵³¹

Gazâlî'nin yukarıdaki ifadelerinden kendi iradesiyle dünya ve içindekilerden tam manasıyla kurtulabilmiş, nefisini terbiye etmeyi başarmış, şeytanın iğvâlarına uymayı terk etmiş, âhireti ve Allah'ın rızâsını kazanmayı hedeflemiş bir kulun mana itibariyle dünyadan kopmuş olsa da sûreten dünya işleriyle meşgul olması gerektiğini anlamak mümkündür. Çünkü onun ifade ettiğine göre dünya işlerinin bir kısmı her ne kadar dünyadan gözükyorsa da hakikatte Allah rızâsı için yapılan şeylerdir.⁵³² Gazâlî bu noktada kulun Allah dışındaki her şeyden yüz çevirmesinin ve Allah'a itimat edip tevekkül etmesinin gerekliliğinden bahsederken -nitekim tevekkülün dünya hakkında zâhidlik yapmakla tahakkuk edeceğini söylemektedir- kulun bu durumda kendisini dünyadan tamamen soyutlayıp hiçbir iş yapmadan bir kenarda oturmasını da uygun bulmamış ve bunun şer'an de makbul olmadığını söylemiştir. Ona göre kul için bu noktada kanaatkâr olup ihtiyacı kadar ile yetinerek yaşamının tevekkül ve zühdü bakımından daha mâ'kul olacağını söylemek mümkündür. Nitekim bu noktada kanaatin zenginlik olduğunu ifade ederken Allah'ın sevdiği kullarının ancak ihtiyacı kadarını tüketen zâhid ve Allah'a güvenen mütevekkil kimseler olduğunu belirtmektedir.⁵³³

4.4. Mütevekkil Kulun Davranışları

Gazâlî'nin belirttiğine göre ilim hali, hal de ameli doğurmaktaydı. Bu nedenle Gazâlî, kişinin tevekkülü çalışmayı terk, tedbiri bırakma ve bir kenarda otuma şeklinde yorumlamasını cahillik olarak nitelemektedir. Ona göre şeriatın tevekkül sahiplerini övmesinden ve onlara birtakım farzlar yüklemesinden dolayı böyle bir zan şer'an haramdır. Buradaki anlaşılmağı kaldırmak için Gazâlî şu açıklamada bulunmaktadır:

⁵³⁰ el-İsrâ 17/29; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/585.

⁵³¹ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 418.

⁵³² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/571-572.

⁵³³ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 415.

*Tevekkülün tesiri, kulun hareketinde, ilmiyle hedeflerine doğru gidişatında belirir. Kulun kendi ihtiyarı ile çalışmasına gelince, bu çalışma, kesb gibi yanında bulunmayan faydalı bir şeyi celp etmek veya azık gibi kulun yanında mevcut olan, faydalı bir şeyi korumak, yırtıcı hayvan, hırsız ve saldırganı defetmek gibi daha kulun başına gelmeyen bir zararı bertaraf etmek veyahut da hastalıktan tedavi olmak gibi kulun başına gelen bir zararı kaldırmak içindir.*⁵³⁴

Burada sayılanların mutlaka bir hikmeti bulunmaktadır diyen Gazâlî, kulun hareketleri noktasında dört makamın açıklanması gerektiğini söylemektedir.⁵³⁵

4.4.1. Sebeplere Başvurmak

Gazâlî'nin işaret ettiği ilk makam kişinin mal kazanması ve menfaatin celbi hakkındadır⁵³⁶ ki bu da üç dereceye ayrılmaktadır. Gazâlî'ye göre birinci derece kesin olan derecedir. Bu Allah'ın takdir etmesiyle müsebbiplerin bağlı oldukları sebeplerin değişmemesi hali gibidir. Bu olmaksızın maksat hâsıl olmamaktadır. Gazâlî'ye göre bu durum aç olan kimsenin ya da ihtiyacı olan bir kimsenin önüne yemek konması gibidir. O kişi yemeğe el uzatmayıp ben tevekkül sahibiyim der ve tevekkül de çalışmayı terki gerektirir, bu anlamda yemeğe el uzatmak, onu çiğnemek ve çeneyi oynatmak da bir çalışma ve harekettir demesi gibidir. Gazâlî'ye göre böyle diyen bir kişinin durumu tamamen deliliktir ve tevekkülle uzaktan yakından bir alakası bulunmamaktadır. Çünkü Allah'ın o kişide yemeksiz doymayı yaratması veya ağzına ekmeğin kendiliğinden ağzına girmesi hatta bir meleğin görevlendirilip o yemeğin hazım işlerinin de yapılmasını beklemek Allah'ın sünnetini bilmemekten kaynaklanmaktadır. Kişinin tohumuz ekin beklemesi gibi bu da deliliktir. Gazâlî bu noktada bu makamda tevekkülün amelden ziyade hal ve ilimle olduğunu söylemektedir. Yani kul yemeğin, elin, dişlerin ve hareketin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu bilmekte ve kalbi de bundan dolayı sükûnet bulmakta ve itimadı da sadece Allah'a olmaktadır.⁵³⁷ Gazâlî'nin işaret ettiği ikinci derece etkisi kesin olmayan, fakat çoğu zaman maksadın onlar olmaksızın hâsıl olmadığı sebeplerdir. Gazâlî'ye göre yolda giderken yanına azık almak buna örnektir. Yola çıkarken kişinin

⁵³⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/555, 1/92.

⁵³⁵ Makam, kulun riyâzet ve mücâhede sonucu ulaştığı derecedir. Bu manada makam, kesb ile elde edilmektedir ve halden ayrı olarak devamlıdır. Kul bir makamın bütün gereklerini yerine getirmeden diğer makama geçmemelidir. bk. Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, 162.

⁵³⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/889.

⁵³⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/556.

yanına azık almasının aynı zamanda Hz. Peygamber'in ve eski büyüklerin âdeti olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle ona göre bu sebepleri terk etmek tevekkülün şartı olmamaktadır. Fakat kul bu noktada azığına güvenmeyip yalnızca Allah'a güvenmelidir. Bu nedenle Gazâlî'ye göre azıksız yola çıkmak tam tevekkül sayılmaktadır. Böyle bir kimsenin de bir hafta aç kalabilecek bir bünyeye sahip olması ve insanlarla karşılaşınca kadar bitkilerle ve basit olan her şeyden gıdalanabilir olması şartlarını öne sürmüştür.⁵³⁸ Gazâlî burada İbrâhîm el-Havvâs'ı zikretmektedir ki o, azıksız yola çıkmasına rağmen yanında iğne, makas, ip ve kova almıştır. Çünkü bunlar kati sebeplerdir. Özetle bu durumda kişi sebepleri terk etmekle tevekkül etmiş olmamakta, Allah'a güvenmek ve O'na dayanmakla tevekkül etmiş olmaktadır.⁵³⁹ Gazâlî'nin işaret ettiği son derece ise kati değildir. Çoğunlukla ihtiyaç duyulmayan, hile ve araştırmayla hasıl olan sebepler ve ince tedbirlerdir. Ona göre halkın birçoğu böyledir ve bu durum onları tevekkülden çıkarmıştır.

Gazâlî'ye göre sebeplere başvurmak hususunda bu makam da kendi içinde üç mertebeye ayrılmaktadır. Ona göre bunların en yükseği azıksız yola çıkanların mertebesidir. Gazâlî'nin belirttiğine göre tevekkülün en yüksek mertebesi budur.⁵⁴⁰ İbrâhîm el-Havvâs ve benzerlerinin yolu da budur. Bu kişiler azık alsalar dahi onun kaybolma ihtimalini bilmekte ve bu nedenle yola azıksız çıkmaktadırlar. Fakat yukarıda da geçtiği gibi bu kişiler uzun süre açlığa dayanabilen ve ot ve bunun gibi basit gıdalarla beslenebilen kişilerdir. Bunlara göre azığını kaybeden kişi de çölde ölebilir ve kendileri de azık bulamazlarsa ölmelerinin daha hayırlı olduğuna kanaat getirirler. Gazâlî'ye göre böyle inanan kimseler için bu tür davranışlar caizdir. Diğer mertebede bulunan kişi ise şehirde veya köyde yani insanların buldukları mekânlarda oturmaktadır. Gazâlî'nin belirttiğine göre bu mertebede kişi kesbi ve zâhiri sebepleri terk etmiştir ve sadece Allah'a güvenmektedir. Fakat bunun yanında şehirde oturmak da onun için rızkı kolaylaştırıcı bir sebeptir. Kişi bu durumda şehirlilere değil de onları kendisine rızık vermeye gönderen Allah'a güvendiği takdirde tevekkül etmiş sayılır. Ona göre bu durumda olan kişinin mertebesi ilk mertebeye göre zayıftır. Üçüncü mertebede ise kişi kazandıklarına ve sermayesine güvenmemektedir. Çünkü Allah'ın bunları bir anda yok edebileceğinin

⁵³⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/557-559.

⁵³⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/890.

⁵⁴⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/891.

farkındadır. O kazandıklarını ve sermayesini Allah'ın bir lütfu olarak görmektedir. Gazâlî'nin belirttiğine göre bu mertebede kul, sebepleri kendisine kolaylaştırmanın Allah Teâlâ olduğunun farkında olduğundan dolayı bedeniyle çalışmaktadır fakat kalbiyle çalışandan ayrılmaktadır. Bunun hali ikinci mertebedeki evde oturanın halinden daha şerefli. Gazâlî'ye göre bu noktada Hz. Ebû Bekir'in ailesinin nafakasını kazanması için çalışması da çalışma ile tevekkülün birbirlerine zıt olmadığını kanıttır. Çünkü onun bu makamda olmadığını söylemek imkansızdır. Çünkü tevekkül makamına en layık olan odur.⁵⁴¹ Buradan hareketle tevekkül makamının kalbi ve yakîni kuvvetli olan kimseler için gayet anlaşılır bir makam olduğu söylenebilir. Buna işarette Sehl et-Tüsterî de şöyle demektedir: “*Kim kazanmayı hor görüp kınarsa, sünnetullahı kınamıştır, kim kazanmayı terk etmeyi kınarsa tevhidî kınamıştır.*”⁵⁴²

4.4.2. Tûl-i Emel ve Kasr-ı Emel

Gazâlî'nin kulun hareketleri noktasında işaret ettiği ikinci makamda kul azık kazanmak için sebeplere başvurmaktadır. Ona göre bu makamda servet edinme yolu olarak üç hal mevcuttur.⁵⁴³ Bunlardan ilkinde kişi aç olduğunda yemeli, çıplak ise giyinmelidir ve sadece ihtiyacı kadarını toplamalıdır. Gazâlî'ye göre bu derece en yüksek derecedir ve böyle bir kimse tam olarak tevekkülün gereklerini yerine getirmektedir.⁵⁴⁴ Bu hususta Gazâlî, kulun aza doğru meylettikçe Allah'a daha çok yaklaşıcağını belirtmektedir.⁵⁴⁵ Kulun diğer hali ise ilk halin tam olarak zıddıdır. Kişi bu halde malını zâhiri sebeplere sarılarak bir veya daha fazla sene için biriktirmektedir. Bundan dolayı bu kişi tevekkül sahibi kimselerden sayılmamaktadır. Diğer bir halde ise Gazâlî'nin belirttiğine göre kişinin kırk ya da daha az gün için mal biriktirmesinden dolayı tevekkül sahibi olup olmadığı noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Bu noktada Sehl et-Tüsterî bu durumun tevekküle zıt olduğunu belirtirken, İbrâhîm el-Havvâs ise kırk günle sınırlı olması şartıyla tevekkülden çıkmayacağını söylemiştir. Ebû Talip el-Mekkî de kırk günden fazla olan biriktirmenin de kulu tevekkülden çıkarmayacağını belirtmiştir.⁵⁴⁶ Gazâlî bu noktada tevekkülün azık edinmeyle zıt düşüp düşmemesinin yani tevekkülle birlikte kulun

⁵⁴¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/561-562.

⁵⁴² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/565; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 506.

⁵⁴³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/575.

⁵⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/576.

⁵⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/896.

⁵⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/576; Gazâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, 45-48.

kesbinin caiz olup olmamasının kararına varıldıktan sonra günler hususunda ihtilafa düşmenin anlamsız olduğunu söylemektedir. Gazâlî'ye göre kulun asıl maksadı kalbini Allah'ın zikriyle meşgul etmesidir. Bunun için de O'nun dışındaki her şeyden yüz çevirmesi ve kalbini ıslah etmesi gerekmektedir. Bu husustaki düşüncesini şu şekilde belirtmektedir:

Zâhire edinmekten insanı ancak emelin kısılması alıkoyar. Bu bakımdan şahıs için hiç zahire edinmemek daha faziletlidir. Eğer kalbi zayıf ise, bu taktirde zahire edinmesi ne kadar azalırsa o nisbette fazileti artar...Eğer böyle yaptığı taktirde nefsinin mustarip olmasını, dolayısıyla kalbini ibadet, zikir ve düşünceden meşgul edeceğini seziyorsa, böyle bir kimse için zâhire edinmek edinmemekten daha evladır. Eğer geliri ile idare edecek bir gayr-i menkul edinirse, kalbi de ancak bununla Allah'tan başka şeylerden boşalıyorsa, böyle bir gelir kaynağını edinmek, kendisi için edinmemekten daha iyidir... Mahzurlu olan şey insanı Allah'tan uzaklaştıran şeydir. Yoksa esasında ne dünyanın varlığı ne de yokluğu mahzurlu değildir!⁵⁴⁷

Nitekim bütün insanlara rehber olarak gönderilen Hz. Peygamber de tüccarlara, çalışanlara, sanatını icra edenlere işlerini terk etmelerini ve çalışmamalarını emretmemiştir. Bu bakımdan Gazâlî'ye göre zayıf olan insanlar için gerekli olan ihtiyacı kadar kazanmak, kuvvetli olanların yapması gereken de azık edinmeyi terk etmektir. Bu noktada ancak aile sahiplerinin bir sene yetecek kadar rızık biriktirmelerinin tevekküle engel olmadığını söylemekte fakat bir seneden fazla yetecek kadar rızık olanların ise tevekkülden uzaklaştıklarını belirtmektedir. Çünkü sebeplerin senelerin tekerrür etmesiyle tekrarlanacağını düşünmekte ve bu nedenle de bir yıldan fazla azık edinen kimsenin ise tevekküle zıt düşecek kadar kalbinin zayıf olduğunu söylemektedir. Bu noktada da tevekkül sahibi kimseyi şöyle tanımlamaktadır: *“Tevekkül sahibi demek, kalbi kuvvetli, nefsi Allah'ın faziletine itimad eden, zahiri sebeplere değil Allah'ın tedbirine güvenen muvahhid kimse demektir.”*⁵⁴⁸

Gazâlî'nin yukarıda saydığı tevekkülün en yüksek derecesinde dahi kulun kesbi gerekmektedir. Bu noktada Gazâlî'nin kulları tembelliğe iten tevekkül anlayışına karşı olduğunu yukarıda da belirtmiştik ki kendisinden önceki sûfilerin de buna karşı olduğunu ve Şakîk-ı el-Belhî'yi de benzer nedenlerle eleştiriye tabi tuttıklarını nakletmiştik. Gazâlî

⁵⁴⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/577-578; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/897.

⁵⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/577-578; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/897.

de bu noktada insanların yanlış anlamalarının önünü kesmek için diğer sûfilerle aynı görüşte olmakla beraber Şakîk-ı Belhî'nin tevekkül anlayışını kabul etmiş ve öğrencisi Ebû Abdirrahmân Hâtim b. Unvân el-Esamm el-Belhî el-Horasânî (ö. 237/851) ile arasında geçen konuşmayı bizlere naklederek tevekkül noktasında örnek göstermiştir. Buna göre Hâtim el-Esamm hocasından sekiz mesele öğrendiğini söylemekte ve bunlar arasında da tevekkülü zikrederek şöyle söylemektedir:

*Bakıp gördüm ki, insanların her biri, kendisi gibi yaratık olanlardan birine sırtını dayamış. Kimisi tarlasına kimisi ticaretine, kimisi beden gücüne ve kimisi de sanatına güvenmekte. O zaman Allah'ın (c.c.) şu ayetine sarıldım ve sadece Allah'a (c.c.) tevekkül ettim, yalnız O bana kâfidir dedim: 'Kim de Allah'a güvenip dayanursa, O, ona yeter. Şüphesiz ki Allah, emrini yerine getirendir.'*⁵⁴⁹

Hâtim el-Esamm bu noktada herkesin bir parça ekmeğin peşinde koşarak kendini rezil etmesine karşılık rızık taksimi noktasında Allah'a kesin bir şekilde iman ettiğini ve O'nun adaletine güvenerek Allah için gereken vazifelere daldığını belirtmektedir.⁵⁵⁰ Buradan hareketle Gazâlî'nin düşüncesinin Şakîk'in tevekkül anlayışıyla, meydana gelen her şeyde Allah'tan başka fail görmeme, her şeyin O'nun takdiri ve kudretiyle olduğunu idrak etme ve sadece O'na güvenip dayanma noktasında benzeştiğini söylemek mümkündür. Nitekim yukarıda da geçtiği gibi sebeplere başvurma noktasında kulun azıksız yola çıkması Gazâlî'ye göre tevekkülün en yüksek mertebesidir.

4.4.3. Nefs Hakkındaki Tedbir

Gazâlî'nin kulun hareketleri noktasında işaret ettiği üçüncü makamda kul zararları defetmek için sebeplere tevessül etmektedir. Kişinin nefsi hakkında korkuyu defedici sebepleri terk etmesi Gazâlî'ye göre tevekkülün şartı değildir. Bu nedenle yırtıcı hayvanların buldukları mekânlarda, yıkılmak üzere olan bir evin altında veya selin olduğu bir yerde yatmak boş yere kişinin nefsinin tehlikeye attığından dolayı yasaklanmıştır. Buradan hareketle Gazâlî sebeplerin kesin, zanna dayalı ve vehme dayalı olmak üzere üç türlü olabileceğini söylemektedir. Ona göre vehmedilenin zararı bertaraf etmeye olan nispeti, kişinin olacak bir şeyi muska ve dağlama ile defetmeyi ümit etmesi gibidir. Bu da insanı kimi zaman yanlış ve mahzurlu eylemlere sevk etmektedir. Kişinin

⁵⁴⁹ et-Talâk 65/3.

⁵⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/235-236.

soğuktan etkilenmemek ve üşümek için cübbe giymesini ise tevekküle engel olarak görmemektedir. Fakat kişinin sarımsak gibi vücudu ısıtacak şeyler yemesi sebepler konusunda çok ayrıntıya düştüğünü ve onlara çok güvendiğini göstermektedir. Çünkü ona göre bu durum dağlamaya yakın bir durumdur ve vehim içermektedir. Buna mukabil zâhiri sebeplerden birisini bırakmanın da tevekküle aykırı olmadığını söylemektedir.⁵⁵¹ Gazâlî burada şu hadisi zikretmektedir: “Bir adam, ‘Ey Allah’ın Resûlü! Devemi bağlayıp da mı Allah’a tevekkül edeyim, yoksa bağlamadan mı tevekkül edeyim?’ diye sordu. Resûlullah, ‘Önce onu bağla, sonra Allah’a tevekkül et!’”⁵⁵² Gazâlî’ye göre defedici sebepler kesin ise terk etmek için bir yol bulunmaktadır. Bundan ötürü insanların eziyetlerini defetmek mümkün ise de katlanmak ve sabretmek tevekküldür.⁵⁵³ Gazâlî burada dayanak noktası olarak şu ayetlere işaret etmektedir:

*“Kâfirlere ve münâfiklara itaat etme, onların sana verdikleri eziyetlere aldırma, Allah’a güvenip dayan. Koruyucu olarak Allah (sana) yeter.”*⁵⁵⁴ *“(O) doğunun ve batının Rabbidir. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Yalnız O’nu vekil tut. Onların söylediklerine karşı dayan. Onlardan güzel bir ayrılışla ayrıl.”*⁵⁵⁵ *“(O) yollarımızı bize dosdoğru göstermişken, biz ne diye Allah’a güvenip dayanmayalım? Bize yaptığınız eziyete karşı elbette dayanıp direneceğiz. O halde tevekkül edenler, yalnız Allah’a güvenip dayansınlar.”*⁵⁵⁶

Bu bahsedilenler insanlara karşı sabretme hakkındadır. Onların dışında doğada bulunan yırtıcı hayvanlara karşı durum bu şekilde değildir. Gazâlî buradaki sebeplerin sıralanmasının ilk makamda geçtiği gibi olduğunu söylemektedir. Ona göre maldan zararı bertaraf eden sebepler hakkında da durum bu şekildedir. Yani kişi düşmandan korunmak için silah taşıyabilir, kapısını kilitleyebilir, devesini bağlayabilir.⁵⁵⁷ Çünkü bu sebepler Allah’ın bu âleme koyduğu kurallarla (sünnetullah), zanla veya kesin olarak bilinmektedir. Fakat Gazâlî burada da kulların yanılığa düşmesini engellemek için bu

⁵⁵¹ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 4/581.

⁵⁵² Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyame”, 60 (No. 2707).

⁵⁵³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/898.

⁵⁵⁴ el-Ahzâb 33/48.

⁵⁵⁵ el-Müzzemmil 73/9-10.

⁵⁵⁶ el-İbrâhîm 14/12.

⁵⁵⁷ Tevekkül sahibi kişinin malını hırsızdan korumak için gözetmesi gereken edep hususunda bk. Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/899-901; Gazâlî, *Tevhid ve Tevekkül*, 52-55.

durumun, kişinin kendi gücüne ve kuvvetine güvenmesinden değil, tamamen Allah’a olan güveninden kaynaklandığı sürece tevekkülden sayılabileceğini söylemektedir.⁵⁵⁸

4.4.4. Hastalıkların Tedavisi

Gazâlî’nin kulun hareketleri noktasında işaret ettiği dördüncü makam ise hastalığın tedavi edilmesi ve meydana gelen zararların giderilmesi hakkındadır. Gazâlî bu noktada da üç dereceden bahsetmektedir. Bunlardan ilki kesin olandır ki su ile susuzluğun giderilmesi ve yemek ile açlığın giderilmesi bu nevidendir. Ona göre bunların terki tevekkülden sayılmadığı gibi haramdır. İkincisi ise kuvvetli zanna dayalı olandır. Kan aldırma, müşil ilacı almak ve sıcaklığı soğukla, soğukluğu da sıcakla tedavi etmeye çalışma bu nevidendir. Bu tür tedaviyi uygulamamak haram olmamakla beraber, terk etmek de şart değildir. Bu hususta Gazâlî bu ilaçların terkedilmesinin tevekkülün bir şartı olmadığını söylemektedir.⁵⁵⁹ Üçüncüsü vehme dayalı olandır ki dağlamak, efsun ve muska yapmak bu nevidendir. Bunu terk etmek Gazâlî’ye göre tevekkülün şartıdır. Çünkü ona göre vehmedilenlerin en kuvvetli olanı dağlamaktır. Bu noktada Hz. Peygamber’in de “...Ümmetime dağlamayı yasaklıyorum.”⁵⁶⁰ dediğini nakletmektedir. Bu noktada derece olarak dağlamaktan sonra muska ve ondan sonra da fal bakmak geldiğini zikreden Gazâlî’ye göre mevhumlara duyulan güven sebepler konusunda derine inmek olacağından terki gerekmektedir.⁵⁶¹

Gazâlî bu konuda Hz. Peygamber’in “*Ey Allah’ın kulları tedavi olunuz.*”⁵⁶² dediğini ve tedaviyi emrettiğini nakletmektedir. Gazâlî’nin belirttiğine göre Hz. Peygamber bu noktada sadece tedavi olmayı emretmekle kalmamış, yöntemleri⁵⁶³ hakkında da bilgi vermiştir.⁵⁶⁴ Bu da göstermektedir ki tedavi olma tevekküle engel teşkil etmemektedir. Allah Teâlâ sünnetini icra etmek için sebepleri kulların önüne sermiştir. Gazâlî’ye göre ilaçlar da tıpkı böyledir. Bu nedenle ilaç kullanmak tevekkül ehline zarar

⁵⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 4/582.

⁵⁵⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/901.

⁵⁶⁰ Tirmizî, “Tıbb”, 14 (No. 2194); İbn Mâce, “Tıbb”, 23 (No. 3620).

⁵⁶¹ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 4/590.

⁵⁶² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Halidî (Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1434/2013), “Tıbb”, 27/22 (No. 3855); Tirmizî, “Tıbb”, 2 (No. 2172); İbn Mâce, “Tıbb”, 1 (No. 3562).

⁵⁶³ Mehmet Emin Özafşar (ed.) vd., *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013), 7/336.

⁵⁶⁴ Tirmizî, “Tıbb”, 9 (No. 2184-2185); Ebû Dâvûd, “Libâs”, 16 (No. 4062).

vermemektedir.⁵⁶⁵ Yine onun belirttiğine göre seleften de birçok zatın tedaviye başvurmalarının yanı sıra da ondan kaçınan büyük zatlar da olmuştur. Ona göre eğer tedaviyi terk etmek güzel bir iş olsaydı onu Hz. Peygamber yapardı.⁵⁶⁶ Gazâlî'ye göre o zatların fiilleriyle Hz. Peygamberin fiillerini birleştirmenin yöntemi kişiyi tedavi olmaktan uzaklaştıran engellerin kontrol altına alınmasıyla mümkün olmaktadır. Bu bakımdan Gazâlî, bir kişinin tedaviyi terk etmesinin birçok sebebi olacağını söylemekte ve bunları şöyle zikretmektedir:

1. Hz. Ebûbekir'in tedaviyi terk etmesi gibi hastanın ehl-i keşiften olması gerekmektedir. Çünkü bu kişi ecelinin geldiğini bilmekte ve tedavinin faydasız olacağını anlamaktadır. Bu tahmin, zan ve kimi zaman da kesin bir keşifle kişiye malum olmaktadır.⁵⁶⁷

2. Kişinin kendi haliyle ve elemiyle meşgul olması halidir. Bu meşguliyet ona tedaviyi unutturmakta ve bu nedenle kalbi tedavi ile meşgul olmamaktadır. Bu halde kişi Allah'ın durumuna muttali olduğunun farkındadır.⁵⁶⁸

3. Kişinin kullanacağı ilacın faydasının vehme dayalı olması halidir. Bu dağlamaya benzetilmektedir. Bu nedenle tevekkül eden kişi bundan uzak durmaktadır.

4. Kul hastalığının devam etmesini ve bu hastalığa sabretmekle de sevap kazanmak istemektedir.⁵⁶⁹ Çünkü sabretmenin sevabı hususunda Hz. Peygamber: “...Başına bir sıkıntı geldiğinde sabreder; bu da onun için hayır olur.”⁵⁷⁰ buyurmuştur. Bu nedenle kul da sabretmeyi seçmektedir.

5. Kul, önceden işlediği ve kefareti verememekten korktuğu günahların kefareti olacağı düşüncesiyle hastalığının devam etmesini istemektedir. Bu nedenle tedaviyi terk etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: “*Sıtma ve harareti, kulun üzerinde bir günah ve hata kalmayıncaya kadar kulun yakasını bırakmaz.*”⁵⁷¹

6. Kul, hastalığın geçmesinden dolayı kendisinde gaflet, saldırganlık hali ve aşırılık halinin meydana gelmesinden korkmaktadır. Bu nedenle tedaviyi terk etmektedir.

⁵⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/593.

⁵⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/594.

⁵⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/595.

⁵⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/596.

⁵⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/597.

⁵⁷⁰ Müslim, “Zühd”, 64.

⁵⁷¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/599.

Gazâlî'ye göre sıhhatli insanın sıfatları kuvvetli olacağından dolayı, nefsi kabarmakta ve şehvetleri harekete geçmektedir. Bunun en az derecesi mubahlardan faydalanmak olduğu gibi kulu isyana teşvike kadar götürmektedir.⁵⁷²

Gazâlî bu noktada Hz. Peygamberin tedaviyi teşvik etmesinden dolayı bunun eksiklik olarak görülemeyeceğini söylemektedir ve tedaviyi terki tevekkülün şartı olarak görmemektedir. Fakat hastalık halinin ölümü hatırlatmasından ve bazılarının hastalığı mânevî hallerde yükselmeye bir yöntem olarak görmelerinden dolayı tedaviye karşı çıktıklarını söylemektedir.⁵⁷³ Bu da onların birtakım özel ve manevi hallerinden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber'in tutum ve davranışları temel esas olarak kabul edildiğinden dolayı özel şartları olan zatların durumları umumi anlayışı ifade etmemektedir.⁵⁷⁴

Gazâlî'nin ifadelerinden, tevekkülü bir kenara oturup çalışmama hali olarak anlamanın yanlışlığına dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle kişinin kesp etmesinin tevekküle aykırı olmadığını söylemekte ve hadislerle de bunu desteklemektedir. O kişinin hareketleri noktasında mal kazanma ve menfaatin celbi, azık kazanmak için sebeplere başvurma, zararları defetmek için sebeplere tevessül etme ve hastalığın tedavi edilmesi ve meydana gelen zararların giderilmesi olmak üzere dört makamdan bahsetmekte ve makamların dereceleri ve mertebelerini de sıralayarak açıklamaktadır. Gazâlî, kulun bu makamlarda sebeplere sarılması ve tedbirlere başvurmasını tevekküle aykırı olarak değerlendirmemektedir. Yalnızca belli durumlarda ve belli makamlarda olan kişilere göre bazen sebepleri terk etmeyi caiz görmektedir. Fakat bunların Hz. Peygamberin ve selefin zıddına olmadığını da açıklamaktadır. O tevekkül haline aykırı olan durumların özellikle vehme dayalı tedbirler noktasında olduğuna işaret ederek zaten Hz. Peygamberin de bunları yasakladığına dair hadislerini zikretmektedir.

4.5. Tevekkül ve Fakr İlişkisi

Kelime olarak ihtiyacı olmak, muhtaçlık, Allah'a muhtaçlık, herhangi bir kazancın olmayışı, açgözlülük, ihtiyaç duyulan şeyin kaybedilmesi⁵⁷⁵ anlamlarına gelen fakr

⁵⁷² Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/600.

⁵⁷³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/602.

⁵⁷⁴ Abdülaziz Hatip, "Allah'a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 1/3-4 (2007), 46-47.

⁵⁷⁵ İsfahânî, "f-k-r", *el-Müfredât*, 802-803; Cürçânî, "Fakr", 173.

kavramını İsmâil Rusûhî el-Ankaravî şu şekilde yorumlamaktadır: “*Ey ahî, fakr oldur ki, kendinde mülk görmeye. Ve cümleyi Ganiyy-i Mutlak’ın bilmektir. Ve bilmeyi dahi O’ndan bilmektir.*”⁵⁷⁶ Yani kul hiçbir şeye mâlik olmadığını kabullenmeli ve bundan dolayı da nefsinden ve sahip olduğu malın hepsinden uzaklaşarak her şeyin sahibi olarak Allah’ı görmelidir. Kul bu şekilde eşyanın esaretinden kurtularak gerçek zenginliğe ulaşmış olacaktır.⁵⁷⁷ Bu manada tasavvufta fakir kavramı, yiyeceği olmayan, üstü başı yırtık, hırpalanmış ve yoksul manasında kullanılmamaktadır. Hakîkî manası ile fakir, Allah Teâlâ’ya iftikârının bilincine hakikatiyle varabilmiş ve bunun gereklerini de günlük hayatında yerine getiren kimse, yani kâmil sûfidir. Bu bakımdan sûfilere göre fakir, günlük azıktan mahrum olana değil, kalbini cümle arzularından temizleyen kişiye denmektedir.⁵⁷⁸

Gazâlî’ye göre kişi ihtiyacı olmayan bir şeyin yok olma durumunda değil aksine ihtiyaç duyduğu bir şeyin yokluğundan dolayı fakir olarak nitelenmektedir. Bu durumda eğer kişinin ihtiyacı olan şey mevcut ise ve gücü de onu elde etmeye yetiyorsa, bu kişi fakir sayılmamaktadır. Gazâlî buradan hareketle Allah’tan başka her varlığın varlığının devamı açısından Allah’a muhtaç olduğunu ve bu nedenle fakir olduklarını belirtmektedir.⁵⁷⁹ Bu duruma “*Allah zengin (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan)dır. Siz ise fakir (O’na muhtaç)sınız*”⁵⁸⁰ ayeti de ona göre örnek olarak yeterlidir. Bahsedilen bu husus mutlak fakirliktir. Biz burada bu mutlak fakirlikten ziyade mal fakirliğinden bahsedeceğiz. Bu bakımdan eğer bir kişi ihtiyaç duyduğu bir şeyi elde edememiş veya kaybetmiş ise ona fakir adı verilmektedir. Gazâlî bu durumda olan bir fakirin de üzerinde olabileceği hallerden bahsetmekte ve bu hallerin taksiminin, onlara verilen isimlerin ve bu hallere ait hükümlerin de bulunduğunu söylemektedir.⁵⁸¹

4.5.1. Hırs, Rağbet ve Tecrîd

Gazâlî’nin belirttiğine göre ihtiyacı olduğu halde kulun bir mala sahip olduğunda bundan hoşlanmaması, hatta bu durumun ona eziyet vermesi, kul için üzerinde bulunacağı hallerin en yücesidir. Bu duruma zühd adı verilirken bu durumda olan kimseye de zâhid

⁵⁷⁶ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 370.

⁵⁷⁷ İsa Çelik, “Tasavvufi Bir Terim Olarak Fakr”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 3/2 (2001), 192.

⁵⁷⁸ Afifi, *Tasavvuf: İslâm’da Manevî Hayat*, 240.

⁵⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 4/403.

⁵⁸⁰ el-Muhammed 47/38.

⁵⁸¹ Gazâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 4/403.

denilmektedir. Zâhid kimse mala itimat etmemesi ve ona raġbeti olmaması dolayısıyla tevekkül ehli kimsedir. Bu nedenle rızık endişesi duymamaktadır. Yine dünya endişesinden uzaklaşarak tevekkül etmesinin ve kalbini tamamen Allah’a teslim etmiş olmasının bir sonucu olarak da kesbine olan itimat ve güveni ortadan kalkmıştır.⁵⁸² Gazâlî bu noktada zâhidliği elinde olanı dağıtmaktan ziyade kalbi mal sevgisinden uzak tutmak olarak nitelemektedir.⁵⁸³ Buradan hareketle onun bu düşüncesi hicri ilk asırların zâhid/sûfileri ile benzeşmektedir. Onlar da Gazâlî ile ortak olarak zühdün ve fakrın temeli olarak sebeplere itimat fikrinin kalpten sökülüp atılmasını ve yalnızca Allah’a itimat ve tevekkülü benimsemişlerdir. Şu farkla ki onlar maddi anlamda fakirliği daha üstün görmektedirler.⁵⁸⁴ Yine bu hususta Gazâlî’nin belirttiği diğer halde, kişi mal sahibi olduğunda sevinmemekte, fakat maldan nefret de etmemektedir. Bu durumda olan kimseye mal gelirse zâhidlik göstermez. Gazâlî’ye göre bu durumda olan kimseye râzı denmektedir. Bu halde olan kimse de tevekkül sahibidir. Mal elde etse sevinmemesi ve kaybettiğinde de üzülmemesi onun kalbinde dünyalığın bir değerinin olmaması dolayısıyladır. O bilir ki, veren de alan da Allah’tır. Bu dünya O’nun tasarrufu altındadır. Bu nedenle bu kimse Allah’a güvenmekte ve dayanmaktadır.⁵⁸⁵ Gazâlî’nin bu düşüncesi Serrâc ve Ruveym b. Ahmed ile benzeşmektedir. Nitekim onlar da Gazâlî gibi kulun bu halde nefsinin her şeyin O’ndan geldiğini bilerek Allah’a teslim etmiş olduğunu sıddık ve fakîr nitelendirmeleri ile zikretmektedirler.⁵⁸⁶ Diğer bir halde ise kişinin mala olan raġbeti dolayısıyla malın varlığı yokluğundan daha çok hoşuna gitmektedir. Fakat buna raġmen malı talep etmemektedir. Gazâlî’ye göre bu durumda kişiye mal helal ve saf bir yoldan ulaşırsa onu alır ve ona sevinir; fakat malı kazanmak için çalışmakla meşgul olmaz. Bu haldeki kimseye de kâni‘ yani kanaatkâr denilmektedir. Bu kimse de tevekkül ehli sayılmaktadır. Çünkü bu kişi her ne kadar mala raġbet etse de onu elde etme çabasına girmez ve bilir ki malı ona verecek ve ulaştıracak olan Allah’tır. Bu kişi ancak Allah’a güvenir ve dayanır, eğer mal elde ederse sevinir.⁵⁸⁷ Gazâlî’nin bu düşüncesi Serrâc’da

⁵⁸² Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 4/404.

⁵⁸³ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 1/126.

⁵⁸⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 441; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* 166-167; Yıldırım, *İlk Dönem Zâhidleri ve Zühd Anlayışları, Sahabe dönemi, Hicri I. ve II. Asır*, 51-52, 141-144; Abdullah Çakır, “Rifâiyenin Pîri Seyyid Ahmet er-Rifâi’de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* 4/1 (2019), 75-76.

⁵⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 4/404.

⁵⁸⁶ Serrâc, *el-Lüma’*, 47; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 442.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 4/404.

kanaatkarların fakrı olarak görülmektedir ve ona göre bu kişilerin hiçbir şeye malikiyeti yoktur. Fakat bununla birlikte bir şeye ihtiyaç duyduklarında ise bunu ihtiyacını giderebilecek kardeşlerine açmaktadırlar. Bu kişilerin kanaatine işaret ederek de Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Cerîrî'den (ö. 321/933) fakrın hakikatini anlatan şu sözleri nakletmektedir: “*Mevcûd tükenmeden, olmayan için talepte bulunulmaz.*”⁵⁸⁸ Bu noktada Gazâlî de kanaate vurgu yapmaktadır ve kul için hırs ve tamahın ilacı olarak kanaati önermektedir. Ona göre insanların en mutlusu ve en çok şükredenini de sahip olduklarına ve kendisine verilen kifayet miktarı mala kanaat edenlerdir.⁵⁸⁹

Gazâlî'ye göre insanlardan bazıları mal elde etmedeki acizyetlerinden dolayı talepte bulunmazlar. Fakat bu kimseler imkân buldukları taktirde mal için çalışıp çabalamaktan da geri kalmazlar. Hatta yorgunluk gibi durumlar da onları talepten vazgeçirmez. Gazâlî'ye göre bu kimseler taleplerinin aşırılıklarından dolayı hâris diye isimlendirilmektedir. Bu halde olan kimse de malı sevdiğinden ve onu elde etme isteği olduğundan tevekkül hususunda tehlikeli bir noktadadır. Eğer bu kimse malı verenin Allah olduğunu bilir ve O'na güvenerek mal kesbetme yoluna giderse bu kişi tevekkül ehli sayılmaktadır. Fakat malı verenin Allah olduğunu unutup bunu kesbinden bilirse bu kimse Gazâlî'nin yorumuna göre tevekkülden uzaktır ve kendi kudretine güvenip dayanmıştır.

Bununla birlikte bazı kimseler ise ekmeğe ve giyeceğe olan ihtiyaç gibi kendisini dünya malına muhtaç hissederler. Mala olan aşırı rağbetlerinden dolayı da her halükârda mal talebinden geri kalmazlar. Gazâlî bu halde olan kimselerin mala olan rağbetlerinden uzaklaşmasının çok nadir görülebileceğini söylemektedir. Bundan dolayı da bu kimseleri muzdar diye nitelemektedir. Bu kimselerin dünya malına olan rağbetleri sebebiyle de tevekkülden uzak olacağını söylemektedir. Nitekim bu kimseler kazandıklarını da kaybettiklerini de kendilerinden bilmektedirler. Bundan dolayı da Allah'a güvenip dayanmaları çok zordur.

⁵⁸⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 48.

⁵⁸⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/585-586.

4.5.2. Malın Faydaları ve Âfetleri

Gazâlî kulun mala olan rağbetinden hareketle dünyanın makam, hürmet, nimet gibi aldatıcı yönlerinden biri olarak da malı saymaktadır ve ondan kurtuluşun çaresi olmadığından fitnesinin de büyük olduğunu söylemektedir. Allah Teâlâ'nın "*Fakat o, (âhiret mutluluğunu engelleyen) sarp yokuş(u aşmay)a girişmedi.*"⁵⁹⁰ ayetinden hareketle dünyadan daha zor bir yokuşun olmadığını, çünkü dünyanın şehvetleri, ihtiyaçları gibi askerlerinin bulunduğunu söylemektedir. Buna mukabil âhiretin azığının da dünya ile elde edildiğini zikretmektedir. Çünkü insanın dünyada yemek, giyinmek ve barınmak gibi zorunlu ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunlar da malın kendisidir ve aynı zamanda mal ile elde edilen şeylerdir. Bundan dolayı bunlardan vazgeçmek ona göre mümkün değildir ve bunlarsız selamet bulmak da zordur. Kişinin bunlarsız fakir düşüp küfre düşme tehlikesi de mevcuttur.⁵⁹¹ Fakat bunlara sahip olup azma ve delâlete sapma imkânı da vardır. Gazâlî bu hususta da yukarıda bahsettiğimiz hallere yakın olarak fakirin iki hali olduğunu şöyle belirtmektedir: "*Biri dünya hırsı, biri de kanattır. Hırsın da iki hali vardır: Biri insanlardan dilenip tamah etmek; diğeri de çalışıp kazanmaktır. İnsanlardan dilenmek mezmûm, çalışıp kazanmak da makbuldür. Zengin de iki hali vardır: Biri israf, diğeri de iktisattır. Bunlardan ilki kötü, ikincisi de iyidir.*" Gazâlî bunları belirttikten sonra bu halleri bilmenin kullar için farz olduğunu söylemektedir. Çünkü kul ancak malın faydalarını ve afetlerini bildikten sonra afetlerinden sakınabilmektedir.⁵⁹²

4.5.2.1. Kanaat ve Kifâf-ı Nefs

İnsanın dünyaya karşı meyli ve dünyalık elde etmek için hırsı bulunmaktadır. Kendisinde bulunan bu tamahtan dolayı da sabretmek ona daima zor gelmektedir. Gazâlî'ye göre insanın bu dünya hırsının, tamahının ve diğer tüm kalp hastalıklarının ilacı, sabretmek, ilim öğrenmek ve amel etmekten oluşan bir karışımdır.⁵⁹³ Bunlardan da beş ilaç meydana geldiğini zikretmektedir ki bunların başında amel gelmektedir. Gazâlî'ye göre amel;

⁵⁹⁰ el-Beled 90/11.

⁵⁹¹ Hz. Peygamber'in fakirliğin küfre düşürmesi noktasındaki bu hadisi şu şekildedir: "*Allah'ım küfürden ve fakirlikten sana sığınırım.*" Rasûlullah'ın bu duası üzerine sahâbeler kendisine "*İkisi (küfür ve fakirlik) birbirine denk mi?*" diye sormuşlar ve Rasûlullah da: "*Evet.*" diyerek cevap vermiştir. Çünkü fakir dikkatli olmadığı ve sabır göstermediği takdirde birçok tehlike ile karşı karşıya kalacaktır. Özafşar (ed.) vd., *Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu*, 5/53.

⁵⁹² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/577.

⁵⁹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/587.

masrafı az tutmak, kaba ve sert elbiseler giyinmek, kuru ekmeğe kanaat etmek ve ara sıra katık yemektir. Çünkü ona göre bunları tamahsız yapmak mümkündür. Fakat kişi lüks yaşamak isterse onda kanaatin bulunması zor olur.⁵⁹⁴ Rasûlullah da bu hususta şöyle buyurmaktadır: “...*iktisat eden fakir olmaz.*”⁵⁹⁵ Gazâlî’ye göre insan az ile yetinmesini bilmeli ve mal isteği gönlünü kaplamamalıdır. Bunun için lüksten oldukça kaçınmalıdır ki kalbi dünyaya bağlanmasın, kanaatkârlık huy haline gelsin. Kul bu hususta eğer Allah’a güvenir ve mal hırsından ve tamahtan kaçınırsa tevekkülün hakikatini elde edebilir. Yoksa dünyaya günden güne daha çok bağlanır ve kendi yapıp ettiklerinden beklenti içine girerek rızkın asıl temin edicisi olan Hak Teâlâ’yı unuttur ve mal elde edemediği takdirde de küfre sapmaya yaklaşır. Aksi durumda ise Allah’a güvenir ve dayanır, mal elde edemediği zaman isyan ve sapkınlıktan kaçınır, sabreder. Kulun bu sabrı da Gazâlî’nin belirttiğine göre onun için bir kurtuluş vesilesidir. Gazâlî’ye göre kul bunların yanında günlük yiyeceğini bulduğu takdirde ertesi günlerin yiyecekleri için kalbini meşgul etmemelidir. Bu hususta şeytanın kula şöyle iğvâ vereceğinden söz etmektedir: “*Senin ömrün uzun olabilir ve yarın eline bir şey girmeyebilir. O halde bugün durma, çalış. Nereden mümkün olursa oradan bul.*”⁵⁹⁶ Nitekim bu konuda Allah Teâlâ da: “*Şeytan size fakirliği vadediyor.*”⁵⁹⁷ buyurmaktadır. Kul uyanık olmalıdır ki, şeytan daima onu yarın endişesi ile sıkıntı içine sokmak ister. Hâlbuki yarın gelmeyebilir. Gelse bile bugünün endişe ve korkusundan fazla olmayacaktır. Gazâlî’ye göre bundan dolayı kul bilmelidir ki, haris olmakla malı artmayacaktır veya eksilmeyecektir. Takdir edilen rızkın değişmeyeceğine ve sahibini mutlaka bulacağına inanmak gerekmektedir. Nitekim Rasûlullah buyuruyor ki: “*Başlarınız hareket ettiği (yaşadığınız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Çünkü şüphesiz annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra yüce Allah ona rızık verir.*”⁵⁹⁸ Gazâlî bu konuda yine kulun çoğu kere ummadığı yerden rızıklandırıldığını belirtmekte ve şu ayeti örnek vermektedir: “*Allah’tan korkanlara Allah bir kapı açar ve ummadıkları yerden rızıklarını verir.*”⁵⁹⁹ Kul, rızkını Allah’ın yanında⁶⁰⁰ aramayı da unutmamalıdır. Nitekim bu hususta Süfyân es-Sevrî de

⁵⁹⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/585.

⁵⁹⁵ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-ĥafâ ve müzîlü’l-ılbâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş (Halep: Mektebetü’t-türâsi’l-İslâmî, ts.), 2/242.

⁵⁹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/585.

⁵⁹⁷ el-Bakara 2/268.

⁵⁹⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 14 (No. 4304).

⁵⁹⁹ et-Talâk 25/2-3.

⁶⁰⁰ el-Ankebût 29/17.

Gazâlî'nin bu düşüncesine işaret olarak hiçbir muttakinin açlıktan ölmediğini belirtirken Ebû Hazm da şöyle demektedir: “*Dünyada olan her şey iki kısımdır: bana takdir edilen benim rızkımdır, bana ulaşır. Başkasına takdir edilen şey ise, bütün yerdekiler ve göktekiler çalışıp uğraşsa da bana gelmez; o halde ben niçin durmadan çalışayım.*”⁶⁰¹ Ebû Türâb en-Nahşebî, Ruveym b. Ahmed, Ebu Bekr Zekkâk ve Ebü'l-Abbas b. Mesrûk et-Tûsî gibi sûfiler de rızık noktasında kulun tevekkülüne işaret ederek endişeye düşmemesi, Allah'a güvenip itimad etmesi ve yarın endişesinden kurtularak kalbinin Allah ile mutmain olması gerektiğinden söz etmişlerdir.⁶⁰² Buradan hareketle denilebilir ki Gazâlî, insanı şeytanın bu tür aldatmalarına kanmaması ve kesin olmayan bir yarın için endişeye kapılıp mal peşine düşmemesi hususunda uyarmaktadır. Kişinin burada tevekkül sahibi olabilmesi için Allah'a teslimiyet ve güven duyması gerekmektedir. Aksi takdirde şeytanın iğvâsına uyarak korkuya kapılır ve mal için kendi gücüne güvenerek çalışır. Hâlbuki Gazâlî'nin örneklerle belirttiği gibi kul için rızık takdir edilmiştir ve o gün elde ettiği rızık bile çoğu zaman ummadığı yerden elde etmiştir. İşte tevekkül ehli kimse bunları göz önüne almakta ve şeytana imkân vermemektedir.

4.5.2.2. Sabır ve Rızâ

Sabır kavramı kelime olarak alıkoyma, tutma, tahammül etme,⁶⁰³ dayanma gücü,⁶⁰⁴ zor vakitte kendine hâkim olma,⁶⁰⁵ direnç gösterme,⁶⁰⁶ vazgeçmeme,⁶⁰⁷ şikâyet etmeme ve sızlanmayı terk etme⁶⁰⁸ olarak tanımlanmıştır. Hz. Peygamber de sabrı “*musibetin ilk anında gösterilen tahammüldür*”⁶⁰⁹ şeklinde ifade etmiştir. Ancak kulun bu hali onu Allah'a yönelip derdini arz etmekten, dua etmekten ve O'na sığınıp güvenmekten alıkoymaz.⁶¹⁰ Nitekim bu noktada kulun sabrı fütüvvetin bâtinî yönü olarak belirtilmiş ve kulun başına bir musibet geldiği zaman da sabredip Allah'a yöneldiğini ve O'na dayanıp

⁶⁰¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/588.

⁶⁰² Serrâc, *el-Lüma'*, 50; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 82, 103, 141.

⁶⁰³ Sarı, “s-b-r”, 426.

⁶⁰⁴ Mehmet Canbulat, “Sabır”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, haz. İsmail Karagöz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 566.

⁶⁰⁵ İsfahânî, “s-b-r”, 576-577.

⁶⁰⁶ Hasan Hüseyin Özkazancıgil, *Kelimâtü'l-Kur'ân: Kur'ân Kelimeleri Sözlüğü* (Ankara: Birleşik Dağıtım, 1990), 359.

⁶⁰⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 177.

⁶⁰⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 266-267.

⁶⁰⁹ Buhârî, “Cenâ'iz”, 42 (No. 1302); Müslim, “Cenâ'iz”, 14-15.

⁶¹⁰ Külünkoğlu, *Kur'an'da Tevekkül*, 31.

tevekkül ettiğini ifade etmek için şu ayete işaret edilmiştir:⁶¹¹ “(Ey Resûlüm!) Sabredenlere (lütuf ve ihsanımı) müjdele! Öyle ki onlar, kendilerine bir bela geldiği zaman ancak: ‘Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aitiz ve (sonunda) yine O’na döneceğiz.’ derler.”⁶¹²

Kur’an-ı Kerîm’de de “Allah’ın toprağı geniştir. Ancak dayanıp direnenlere mükâfatı hesapsız ödeyecektir.”⁶¹³ “Şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir.”⁶¹⁴ “(Resûlüm!) O halde sen güzel bir sabırla katlan.”⁶¹⁵ “Birbirlerine sabrı tavsiye ederler.”⁶¹⁶ ve daha birçok ayetlerde müminlere sabır teşvik edilmektedir. Sabır kelimesi değişik şekillerde Kur’an-ı Kerîm’de yüz üç yerde kullanılmıştır.⁶¹⁷

Gazâlî, sabrın imanla olan irtibatını anlatmak amacıyla Hz. Ali’den şu sözü nakletmiştir: “Sabrın imandaki yeri, başın bedendeki yeri gibidir. Sabrı olmayanın imanı olmaz.”⁶¹⁸ Ona göre iman, tasdik ve amelden ibarettir. Bunun için kul, kesin bir bilgi ve inanca ulaşınca bu inancının gereği olarak amel etmesi gerekmektedir. Bu amel etme de sabırdır. Bunun için sabır imanın yarısıdır.⁶¹⁹ Gazâlî sabır ve imanı yakın görmekle beraber tevekkülü de bunlarla irtibatlandırmaktadır. Bu hususta imanı olan bir kimsenin sabretmekle birlikte aynı zamanda Allah’ın hükmüne razı olması gerektiği yani O’na tevekkül edip, Hakk’ın onun hakkında verdiği hükme razı olması gerektiğini düşünmektedir. Bu hususta Hz. Peygamberden şu hadisi şerifi nakletmektedir:

*Rasûlullah, Ensar’dan bir topluluğu gördü: ‘Siz mü’min misiniz’ buyurdu? ‘Evet, ya Rasûlallah’ dediler. Rasûlullah: ‘İmanın alameti nedir?’ buyurdu. ‘Nimete şükrederiz, sıkıntıya sabrederiz ve Allah’ın hükmüne rızâ gösteririz’ dediler. Rasûlullah: ‘Kabe’nin Rabbi hakkı için siz mü’minsiniz’ buyurdu.*⁶²⁰

Gazâlî’ye göre âlemde olan hastalık, acizlik, hatta küfür, günah, noksanlık, helak, dert ve sıkıntının her birinde bir hikmet vardır ve her biri gereği gibi olmuştur. İnsan her şeyden

⁶¹¹ Küçük, “Abdullah Ensârî el-Herevî’nin Tasavvufî Fütüvvet Risâlesi: Kitâbu’l- Fütüvvet”, 147-148.

⁶¹² el-Bakara 2/156.

⁶¹³ ez-Zümer 39/10.

⁶¹⁴ el-Bakara 2/153.

⁶¹⁵ el-Meâric 70/5.

⁶¹⁶ el-Asr 103/3.

⁶¹⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 170; Sağiroğlu, *Mevlânâ’nın Mesnevî Adli Eserinde Tevekkül Anlayışı*, 74.

⁶¹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/726.

⁶¹⁹ Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 4/125.

⁶²⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/726; a.mlf., *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 4/137.

öte Allah'ın yarattığı her şeyin yerinde ve hikmetli olduğuna inanmalıdır. Tevekkül bu imana ihtiyaç ve bağlılık duymaktadır.⁶²¹ Kul bunu bilip, iman etmeli ve sabredip Allah'a tevekkül etmelidir. Yine kul, başına gelen sıkıntı ve ezalara cevap verebilecek takati varken bunlara sabretmelidir. Gazâlî bu hususta ashabın, insanların ezalarına katlanmayanın imanını iman saymadıklarını belirtmektedir. Ona göre bunun söyleniş sebebi şudur ki, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e şöyle buyurmaktadır: *“Kafirlerin ezalarına sabredip Allah'a tevekkül et.”*⁶²² ve *“Müşriklerin yalanlarına sabredip uzlet et ve onların cezalarını Allah'a bırak.”*⁶²³

Gazâlî kulun dünyaya karşı olan hırsından ve ona tamah etmesinden dolayı sabretmenin daima ona zor geleceğinden bahsetmektedir. Bu hususta da kul için ilaç olarak iki yol bulunduğunu söylemektedir. Bu yollardan ilkinde kul tamah etmez sabreder fakat üzülür. İkincisinde ise tamah edip sabretmez. Bu sefer kul hem zelil olur ve üzülür hem de âhirette kınanma ve azar görme endişesine düşer. Gazâlî kulun burada üzülse de sabretmesi gerektiğini, sabrettiği takdirde sevap kazanacağını, medh ve takdir edileceğini söylemektedir. Eğer sabır göstermezse üzülmenin yanında rezil rüsva olup âhirette azap korkusuna düşeceğini belirtmektedir. Bunlardan hangisinin hayırlı olduğunun açıkça orta olduğunu söyledikten sonra şu hadisi dile getirir: *“Müminin izzeti, insanlara muhtaç olmamaktadır.”* Yine Hz. Ali'den şu sözü nakletmektedir: *“Sen, muhtaç olduğun kimsenin esirisin. O, senin emirindir. Sana muhtaç olan kimse senin esirindir ve sen onun emirisin.”*⁶²⁴ Bu ifadelerden kulun üzülse de dünyaya tamah etmemesi ve sabır göstermesi gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü Gazâlî'nin ifadelerine göre kul, sabreder ve Allah'a güvenip tevekkül ederse sevap kazanacak, medh ve takdir görecektir. Aksi halde zelil olacaktır. Bu noktada Sehl et-Tüsterî de kulun sabretmesi halinde günahlardan temizleneceğini söylemektedir.⁶²⁵

Kulun muhtaç olduğu bir şeyi elde etmesi hususunda fakirlik ile dünya malına tamah ve sabrı ilişkili gören Gazâlî'ye göre, kulun bu noktadaki sabrı onu tembellik, cahillik ve çalışmamaktan kaynaklanan fakirliğe itmemelidir. Nitekim bu noktada kulun kaderin hükmü olan fakirliğe rıza göstermesi anlamında övgüye layık olduğunu ifade ederken,

⁶²¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/886.

⁶²² el-Hüd 11/49.

⁶²³ el-Müzzemmil 73/10; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/731.

⁶²⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/589.

⁶²⁵ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 158.

kader kavramını da kaçınılması mümkün olmaması ve acı olması anlamında musibet kavramıyla ilişkili görerek bu hususta kulun tevekkül edip sabretmesi gerektiğinden bahsetmektedir.⁶²⁶ Kulun kalbini de ancak sebepler noktasında hırsından kurtularak sabretmenin ve her şeyin rızkını veren Allah'ın onun da rızkını vereceği noktasında emin olmanın rahatlatacağından bahsetmektedir.⁶²⁷

4.5.2.3. Âhîret İnanıcı ve Muhasebe

Gazâlî'ye göre insanlar kanaatkâr olmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için de kulların insanlardan bir şey beklememesi, onların elindekilerden yüz çevirmesi ve ne şekilde olursa olsun mal kazanmak için kendinde bulunan hırs ve meyilden kurtulması gerekmektedir. Ona göre kul bunu ancak az da olsa elinde bulunan ve sahip olduğu şeylerle yetinerek ve yarın endişesinden kalbinin meşguliyetini kesmekle mümkün olacağını belirtmektedir.⁶²⁸ Bu noktada kulların kurtuluş ilacı olarak içlerinde bulunan hırsın sebebini düşünmeleri gerektiğinden bahsetmektedir. *“Eğer karnını doldurmak için yapıyorsa, eşek ve öküz ondan daha çok şey yer. Eğer ferc şehveti için yapıyorsa, hınzır ve ayı cima hususunda ondan daha kuvvetlidir. Eğer güzel elbiseler giymek için yapıyorsa, çok Yahudi ve Hristiyanlar vardır ki, onların elbiseleri ondan daha güzeldir.”* Gazâlî bunları söyledikten sonra kulun tamah alakasını kesip kanaat etmesi gerektiğini, ancak böyle yaptığı taktirde peygamberlere benzeyeceğini belirtmektedir. Yine burada uyarıda bulunarak ilk kısımdan olmak mı daha iyidir yoksa peygamberlerin ve velilerin kısmından olmak mı daha iyidir diye sormaktadır.⁶²⁹ Onun bu anlattıklarından da anlaşılmaktadır ki bu ilaç da kulun hırsının sebebini bularak onu içinden söküp atması ve kanaat etmesi gerektiği yönündedir. İnsan kendisinin maddî yönünü temsil eden bu hırsından vazgeçip kanaati benimsemeli, sabretmeli ve tevekkülünü muhafaza etmelidir. Çünkü ancak bu takdirde Allah'ın rızasına giden yolda mesafe alabilir. Buradan hareketle Gazâlî kulun hesap günü gelmeden evvel kendini hesaba çekmesi gerektiğini ve kast, niyet, fiil, sözlerinin çıkış ve girişi noktasında zahiri ve batınını kontrol etmesi gerektiğini söylemektedir. Kulun kendini hesaba çekmesi ve hareketlerinin amacını tespit noktasında şöyle söylemektedir:

⁶²⁶ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 253-263.

⁶²⁷ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 249.

⁶²⁸ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, 243.

⁶²⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/589.

*...kendisini Allah'a (c.c.) yaklaştırıp ebedi saadete vardırarak nitelikte mi, yoksa yalnız dünyaya ait işleri yapmak niteliğinde mi olduğunu bilmeye gayret sarf etmelidir. Eğer kastı ve niyeti elem ve ıstırapla dopdolu dünyasının kederinden kurtulup yaşanılacak hale getirilmesi ve sonunda hayat defterinin günah ve kötülüklerle kapanıp gitmesi ise o zaman durmadan ve vakit geçirmeden derhal Allah'ın (c.c.) dergâh-ı izzetine sığınmalı, basiret gözünü açmalı ve yarını için ne hazırladığına dikkat etmelidir.*⁶³⁰

Kulun yaptıklarını ve yapmak için niyet ettiklerini dikkatli bir şekilde kontrol etmesi gerektiğinden bahseden Gazâlî, dünyayı imar etmek için çalışan kavimlerin nasıl helak olduğunu hatırlatmakta ve ölüm anında elinden kayıp giden dünyalık için çalışanları insanların en ahmağı, en cahili ve en nâdânî olarak nitelemektedir.⁶³¹ Bu noktada malın zararlarını düşünmenin kul için ilaç gibi olduğundan bahsetmektedir. Çünkü malı çok olan insan dünya hayatında da âhirette de korku ve tehlikeden emin olamaz.⁶³² Fakirlerden beş yüz yıl sonra cennete girer.⁶³³ O halde kul, daima kendinden yukarıda olanlara değil aşağıda olan kimselere bakmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber buyurmaktadır ki: “Sizden aşağı olanlara bakın; yukarıda olanlara bakmayın. Bu, Allah'ın (size verdiği) nimetleri küçümsememeniz bakımından daha uygun olur.”⁶³⁴ Gazâlî bu hususta yine uyarıda bulunarak kul ne kadar kanaat ederse etsin yine şeytanın ona, diğer kişilerin malının ve mülkünün çokluğuyla iğvâ vereceğini söylemektedir. Yine şeytanın bu konuda daima din konusunda kulun kendisinden aşağı olanları, dünya konusunda da ondan zengin olanları aklına getireceğini söylemektedir. Hâlbuki mutluluk ve saadet bunun aksinedir. Gazâlî bunun için kulun din işlerinde daima kendinden büyükleri örnek alması gerektiğini ve kendisini daima kusurlu görmesi gerektiğini söylerken, dünya işlerinde de daima kendisinden aşağı olan fakirleri görmesi gerektiği ve kendisinde zenginlik görmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kul bilmelidir ki, fakirlerin hali hürs değil kanaattir. Zenginlerin hali de cimrilik değil cömertliktir.⁶³⁵ Gazâlî bahilin (cimri) halini belirtmek için de şu ayeti örnek vermektedir: “İşte sizler, Allah yolunda (malının bir kısmını) harcamaya çağırılan kimselersiniz. Ama (yine de) içinizde cimrilik edenler vardır. Oysa

⁶³⁰ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/19.

⁶³¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/18.

⁶³² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/589.

⁶³³ Ebû Dâvûd, “İlim”, 13 (No. 3666).

⁶³⁴ Müslim, “Zühd”, 9.

⁶³⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/589.

kim cimrilik ederse, ancak kendisine cimrilik eder. Allah zengin (hiçbir şeye ihtiyacı olmayan)dır. Siz ise fakir (O'na muhtaç)sınız.”⁶³⁶ Yine cömertlik ve bahillik hususunda şu örneği vermektedir: “Yahyâ İbn Zekeriyâ (a.s.) şeytanı gördü. ‘Ey İblis, senin en büyük düşmanın kimdir? En büyük dostun kimdir?’ dedi. Şeytan: ‘Zâhid bahili çok severim. Zira canını dişine takarak itaat eder. Oysa bahillik onun amelini iptal eder. Cömert fâsığa çok kızarım. Zira güzel yer, güzel giyinir. Hâlbuki cömertliği sebebiyle Hak Teâlâ ona rahmet eder. Sonunda tövbe ve istiğfar eder.”⁶³⁷ Bu yöntemden de anlaşılmaktadır ki kul, dünya hususunda kendini hep zengin görmeli ve kanaat etmelidir. Bu sayede hem saadeti elde etmiş olur hem de dünyaya aldanmamış ve şeytanın vesveselerine kanmamış olur. Bu hususta fakir de olsa sabır gösterip tevekkül ederse ve Allah’ın verdiği nimetleri küçümsemezse Gazâlî’nin yukarıdaki ifadelerine göre övgüye layık ve ahireti imar edenlerden olmuştur.

İnsan hangi hallerde olursa olsun ya da hangi kurtuluş yolunu seçerse seçsin dünya malı ile olan irtibatı daima sürmektedir. Çünkü insan doğumundan ölümüne kadar en azından yemek-içme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Gazâlî insanın bu ihtiyaçlarını karşılariken dünyaya aldanmamak ve şeytanın maskarası olmamak için yukarıda da anlatıldığı üzere belirli yollar ve çözümler sunmaktadır. Bunlardan anlaşılmaktadır ki kul, eğer dünya malına tamah etmez, dünyaya karşı hırslı olmaz ve Allah’a güvenip, rızkı ondan bilir ve yokluğunda sabrederse saadete ve kurtuluşa erecektir. Çeşitli çözüm yolları ve kurtuluş reçeteleri veren Gazâlî’nin burada belirttiği temel fikir şudur ki; kul eğer kalbinde dünyaya sevgi besler ve peşinden koşarsa aldanmışlardan ve kaybedenlerden olmuştur. Hatta bu hırs onu küfre dahi götürebilme potansiyeline sahiptir. Fakat eğer dünya malı için çalışıp çabalasa, ama fakir kalsa, bir şey elde edemese dahi bunu da Allah’tan bilip sabreder ve O’na itimat ederse kurtuluşa eren ve hakiki saadeti elde edenlerden olacaktır.

4.6. Tevekkül ve Kesb İlişkisi

İnsan bütün yaratılmışlar içinde en şerefli kılınandır. Bu şerefli ve üstün yaratılan insanın hayatını sürdürmesi için diğer insanlarla yardımlaşması ve dayanışması gerekmektedir. Çünkü ihtiyaçların karşılanabilmesi için her biri ayrı bir işle meşgul olan toplum

⁶³⁶ el-Muhammed 47/38.

⁶³⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/594-595.

fertlerinin birbirleriyle iletişim kurması ve dayanışması gerekmektedir. Gazâlî bu hususa vurgu yaparak şöyle demektedir:

*Dünyanın devamı ve alemin sürekliliği, insanların koruması ve türün temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmalarıyla, geçim ve yaşamı dokunulmaz kılmakla, verimli ve yararlı şeyleri gözetmekle, alemi bayındır hale getirmekle olur. Bunlar, sadece çeşitli mesleklerle ve türlü sanatlarla olur. Bir tek insan, bütün sanatları yapmak isteseydi buna gücü yetmezdi, başaramazdı. Her durumda, bir yardımcı ve dayanışmacı gerekirdi. Bazen, bir tek meslek ve sanat bu meslek ve sanatın yapılması ve amacın gerçekleşmesi için bir grup insanı gerekli kılar.*⁶³⁸

Buradan hareketle insanın hayatını sürdürmek için diğer insanlarla iletişim ve iş birliği halinde olması gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda da geçtiği üzere tek başına bir insanın bütün işlere güç yetirmesi imkansızdır. İnsanların bu iletişim ve dayanışma halinde olmalarının sebeplerinden biri de ailelerine bakma, onların rızıklarını kazanma peşinde olmalarıdır. Çünkü müslüman bir kimse için namaz kılmak, oruç tutmak nasıl bir sorumluluk ise, ailesinin nafakasını temin için çalışıp çabalamak da öyle sorumluluktur.⁶³⁹ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Allah’ın sana verdiklerinde âhiret evini ara, dünyadan da nasibini unutma.”⁶⁴⁰ “De ki: Allah’ın kulları için çıkardığı Allah’ın süsünü ve güzel rızıkları kim haram etti? De ki: Onlar, dünya hayatında müminlere mahsustur, âhirette de tamamen müminlerindir.”⁶⁴¹ Bu noktada Hz. Peygamber’in şu hadisi de bunu desteklemektedir: “Sizin en hayırlınız, dünyası için âhiretini, âhireti için, dünyasınız terk etmeyeninizdir.” Bu nakilden sonra hem dünyayı hem âhireti imar etmek gerektiğini, kişinin bedenî temizliğini yaparken ruhî temizliğini de yapması gerektiğini, her hususta ifrattan kaçmak ve itidal üzere olmak gerektiğini anlamak kaçınılmazdır. Çünkü müslümanın içi ve dışı ahenk içinde olması gerektiği gibi dünyası ve âhireti de ahenk içinde olmalıdır. Kişinin yalnız âhirete önem verip dünyayı ihmal etmesi başkalarına yük olmasına sebep olur. Böyle bir anlayış da Hz. Peygamber’in ve sahâbelerin yaşantılarını göz önüne aldığımızda, İslâm’a aykırı gözükmektedir.⁶⁴²

⁶³⁸ Gazâlî, *Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine: El-Me’ârifü'l-Akliyye*, 79-81.

⁶³⁹ Ateş, *İslam Tasavvufu*, 133.

⁶⁴⁰ el-Kasas 28/77.

⁶⁴¹ el-A‘râf 7/32.

⁶⁴² Ateş, *İslam Tasavvufu*, 133.

Gazâlî'nin belirttiğine göre Allah Teâlâ âhireti sevap ve ceza yurdu, dünya hayatını da kazanma, çalışma ve zorlukları yüklenme yeri kılmıştır. Bu nedenle dünya hayatında kişinin çalışması yalnızca âhireti için değil dünyası için de olmalıdır. Kişi bu dünya geçimini âhireti için bir vesile ve yardımcı kılmalıdır. Gazâlî dünyayı âhretin tarlası ve kişiyi âhirete selamete vardırarak bir merdiven olarak tanımladıktan sonra insanları kazançları hususunda üç kısma ayırmaktadır.

a) Bu kişiler âhiretten tamamen uzaklaşan ve kendisini bütünüyle dünya hayatıyla meşgul eden kimselerdir. Gazâlî'nin belirttiğine göre bu kimseler ahiretlerini bırakarak dünya hayatını imara kalkışmışlardır. Bunlar öyle kimselerdir ki, ölüm anında ellerinden kayıp gidecek olan dünyalıkları biriktirmek için hırsıyla çalışıp çabalamaktadırlar. Gazâlî'ye göre aslında hırs sahipleri peşine düştükleri şey hususunda her zaman mahrum kalmışlardır. Nitekim bu noktada İbnü's-Semmâk da buna benzer bir şekilde hırs ve tamahkârlığı insanın kalbinde bir diken ve ayaklarında pranga olduğunu belirterek bu kimselerin kendilerini bağımlı hissettiklerinden dolayı daima acı içinde olacaklarını söylemektedir. Gazâlî bu noktada Firavun ve helak olan diğer zalimleri de örnek vererek onlar gibi bu kimselerin de helak olacağından bahsetmektedir.⁶⁴³

b) Âhireti kendisini dünya geçiminden alıkoyan kimselerdir ki bunlar kurtulmuş olanlardır. Gazâlî burada İbrahim b. Edhem örneğini vermektedir ki, ona nereden yiyorsun diye sorduklarında kullarını yedirme ve içirme işinin Allah'a ait olduğunu ve bu nedenle soruyu kendisine değil Allah'a yönelterek kullarını nereden yedirip içirdiğini O'na sormaları gerektiğini söylemiştir.⁶⁴⁴ Fakat bu noktada kulların tamamen sebeplerden uzaklaşmasının da yanlış olduğunu belirterek bunun hikmeti zorlamak ve Allah'ın (c.c.) sünnetini bilmemekten kaynaklandığını söylemektedir. Buradan hareketle kulların sebeplere başvurmasının tevekküle zıt olmadığını söyleyerek durumu şu şekilde izah etmiştir: *"Fakat sebepler zahir ve gizli diye iki kısma ayrılır. Tevekkülün manası, gizli sebeplerle iktifa edip zahiri sebeplere ihtiyaç duymamak, bununla beraber, sebebe değil, sebebin müsebbibine güvenmektir."*⁶⁴⁵

⁶⁴³ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/18-21, 2/178; a.mlf., *Mükâşefetu'l Kulûb*, 249-251.

⁶⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/178; a.mlf., *Mükâşefetu'l Kulûb*, 499.

⁶⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/558. Bu noktada İbn Atâullah el-İskenderî tedbir almayı ve sebeplere sarılmayı terki Allah'ı bilmeyeyle ilişkilendirmiş ve kişinin Allah'ın yanında tedbir almayı terk etmesini sağlayan sebepleri sıralamıştır. Bunlar için bk. İskenderî, *et-Tenvîr fî İskâtü't-Tedbir*, 34-50.

c) Âhiretini düşünerek çalışan ve dünya hayatıyla ikisini bir arada yürüten kişidir. Gazâlî'nin belirttiğine göre bu kimse orta yolda olanlardandır. Bu mertebeye iktisâd (itidal) denir ki, buna ancak kazancı doğru yoldan elde eden kimseler varabilir.⁶⁴⁶ Gazâlî bu noktada kulu Allah'a götüren yolun başlangıcı olarak helal talebine ve ihtiyacı kadarıyla yetinmeye işaret etmektedir. Ona göre helal talepten maksat da Allah'ın kulları için çizdiği meşru sınırlar içinde kulun payına düşeni almak için çabalamasıdır.⁶⁴⁷

Gazâlî'nin ifadelerinden kulun rızık ve tevekkül noktasında ince bir çizgide olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada kul, kazandığı rızıkın asıl sahibinin Allah olduğunu bilir ve O'na güvenirse tevekkül eden ve saadete erenlerden olacaktır. Fakat kendisini görerek ve kesbine güvenerek rızıkını elde etmek için dünyaya köle olan bir kimse olursa hem dünyada hem de âhirette zelil kimselerden olacaktır. Bu nedenle Gazâlî'ye göre kul dünyada rızıkını aramalı fakat sebeplerin sahibini yani asıl rızıkı vereni görmeli ve kalbinde daima O'na karşı güven duymalıdır. Ancak bu şekilde dünya ve âhiret saadetine ermek mümkün olacaktır. Gazâlî kişinin rızık elde etmesi gerektiğini şu ayetlerle de temellendirmektedir: *Bir kısmı Allah'ın fazlından rızık aramak için (ticaret maksadıyla) yeryüzünde yol tepecekler.*,⁶⁴⁸ *“Gündüzü ise, geçim vakti kıldı.”*⁶⁴⁹ Yine bu hususta Hz. Peygamber'den şu hadisi de nakletmektedir: *“Dürüst tüccar, peygamberler, sıddıklar (doğru kimseler) ve şehitlerle beraberdir.”*⁶⁵⁰

Lokman Hekim'in de oğluna: *“Ey oğlum! Fakirlikten helal kazanç ile korun. Zira fakir olan kimseye üç felaket isabet eder:*

a) *Dini zayıflar*

b) *Aklında zafiyet belirir*

c) *Mürüvveti gider*

*Bu üç felaketten daha şiddetlisi ise, halkın kendisiyle alay etmesidir.”*⁶⁵¹ sözleriyle verdiği öğüdü aktarmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, İslâm kulun rızıkını temin

⁶⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/178.

⁶⁴⁷ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulüb*, 457; a.mlf., *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/23.

⁶⁴⁸ el-Müzzemmil 73/20.

⁶⁴⁹ en-Nebe' 78/11.

⁶⁵⁰ Tirmizî, “Büyü”, 4 (No. 1252); İbn Mâce, “Ticârât”, 1 (No. 2222).

⁶⁵¹ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/182-183.

etmesini emretmektedir. Fakat kul da bahsettiğimiz kesb ve tevekkül dengesini iyi kurmalı ve her şeyin yaratıcısı olan Allah'ı unutmamalıdır.

Hız. Peygamber rızık konusunda kulun tevekkülünün nasıl olması gerektiğini şu hadisiyle anlatmaktadır: *“Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, Allah size kuşlara rızık verdiği gibi rızık verirdi. Kuşlar, açlıktan karınları çekilmiş oldukları halde sabahleyin yuvalarından çıkarlar, akşamleyin karınları doymuş olarak geri dönerler.”*⁶⁵²

Anlaşılabacağı üzere kul rızıkını aramalı ama Allah'a teslim olmuş bir şekilde rızıkın peşine düşmelidir. Aksi halde kul rızıkın belirlenmiş olduğunu ve Allah'ın kulların rızıkına kefil⁶⁵³ olduğunu söyleyip bir kenarda bekleyen kişinin durumuna düşer. Bu düşüncesi ise tevekkül anlayışının anlaşılmadığına delildir. Bu hususa örnek olarak Gazâlî, Ahmed b. Hanbel'in şu sözlerini aktarır: *“Ahmed b. Hanbel'e evinde veya camide oturup 'ben çalışmayacağım, takdir edilen rızık bana kendiliğinden gelsin' diyen bir kimse hakkında ne dersin? diye sorulduğunda İmam Ahmed şöyle cevap vermiştir: 'Bu kimse, ilmi bilmeyen ve düşüncesinde sapıtan bir kimsedir.’”*⁶⁵⁴ Ahmed b. Hanbel bu cevabı verdikten sonra kendi görüşünü destekleyen ve rızıkın peşinde koşulması gerektiğini belirten şu hadisi nakletmektedir: *“Allah benim rızıkımı mızrağımın gölgesi altında kılmıştır.”*⁶⁵⁵

Bu anlatılanlara mukabil Gazâlî dört zümre için de kazancın terkedilmesinin, terkedilmemesinden daha faziletli olduğunu söylemektedir. Bunlar şu kişilerdir:

1. Âbid kimselerdir ki, bunlar bedenî ibadetlerle meşgul olurlar.
2. Bâtını ile seyreden kişilerdir ki, bunlar mükâşefe ve hal ilimlerinde kalben çalışırlar.
3. Zâhir ilimlerle meşgul olan âlim, müftü, muhaddis, müfessir ve benzerleridir ki, bunlar insanlara dini konularda yardımcı olmaktadır.
4. Toplumun işleriyle uğraşan sultan, kadı ve benzeri kişilerdir.

Gazâlî'ye göre, bu kimselerin toplumun yararına harcanmak için mevcutta olan servetten zaruri olan ihtiyaçlarını karşıladıklarında veya fakir kimseler ve âlimler için fisebilillah

⁶⁵² Tirmizî, “Zühd”, 33 (No. 2515); İbn Mâce, “Zühd”, 14 (No. 4303).

⁶⁵³ el-Hûd 11/6; ez-Zuhruf 43/32.

⁶⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/184.

⁶⁵⁵ Buhârî, “Cihâd”, 87 (No. 2913).

vakfedilmiş olan kaynaklardan zaruri olan ihtiyaçlarını karşıladıklarında, sorumlu oldukları işleriyle meşgul olmaları, çalışmalarından daha makbul ve üstündür.⁶⁵⁶

Buradan hareketle Sülemî, Fudayl b. İyâz'dan şu hadisi nakletmektedir: “*Rasûlullah şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ dünyaya ‘Ey dünya! Velilerime uğra ama onlara hoş görünme. Yoksa onları ayartırsın’ diye nida etmiştir.*”⁶⁵⁷ Gazâlî de Hak Teâlâ'nın âdetinin dünyayı dostlarından esirgemek olduğunu ve düşmanlarına da bol bol vermek olduğunu söylemektedir. Fakat bu noktada kulun dünya için çalıştığı gibi ahiret için de çalışması gerektiğini ifade ederek, tembellik edenleri şu şekilde ifade etmektedir: “*O kimsenin rahatlığı, tembellik edip bir şey ekmeyen ve harman zamanında mahsul bekleyen kimsenin hali gibidir. Oysa ekmeyenin biçemeyeceği malumdur.*”⁶⁵⁸ Bu hususu da şuna benzetmektedir ki; bir kısım insanlar “*Allah Kerîm'dir, Rahîmdir. Cenneti kimseden esirgemez.*” demekte ve dünyada rahata erdikleri gibi âhirette de rahata ereceklerini sanmaktadırlar. Bu kimseler Gazâlî'ye göre akılsız ve ahmak kişilerdir. Çünkü Allah Teâlâ insana bu kadar imkân vermiştir ki, bir tane eken kimse yedi yüz tane alır. Az bir vakit ibadet eden kimse ebedi padişahlık elde eder. İnsan bilmez mi ki bundan daha büyük kerem ve rahmet olur mu? Gazâlî âhiret hayatını dünya hayatıyla kıyas ederek der ki: “*Eğer kerem ve rahmetin manası, ekmeden biçmek ise, o halde niçin dünyada ziraat ve ticaret yapıp rızık ararsın ve işsiz, güçsüz durmazsın.*”⁶⁵⁹

Allah buyurmaktadır ki: “*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, Allah rızkını vermesin.*”⁶⁶⁰ Kullar bunu duydukları halde dünya için çalışıp çabalarlar. Gazâlî'nin belirttiğine göre dünya için durum bu olduğuna göre âhiret için niçin bu kadar rahat davranılıyor? Hâlbuki: “*İnsan için çalışmasından başka bir şey yoktur.*”⁶⁶¹ mealindeki âyet-i kerîme konuya gayet açık bir şekilde delâlet etmektedir. Yine Hz. Peygamber de bu hususa örnek olarak şöyle buyurmaktadır: “*Ahmak, nefsi isteklerine tâbî olan ve Allah'tan ihsan bekleyen kimsedir.*” Gazâlî de böyle bir kimseyi hiçbir gayret göstermeden ve tedbir almadan Allah'tan karşılık besleyene benzetmektedir. Her ne kadar Allah kulun gayreti olmaksızın

⁶⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 2/186.

⁶⁵⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, 4.

⁶⁵⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/686.

⁶⁵⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/687.

⁶⁶⁰ el-Hûd 11/6.

⁶⁶¹ en-Necm 53/39.

da ihsan etmeye kâdir ise de bu noktada Gazâlî akıllı kimsenin gerekli tedbirleri aldıktan sonra Allah'tan ümit beslemesi gerektiğini düşünmektedir.⁶⁶²

Gazâlî'nin ifadelerinden kulun, Allah'ın rızık vaadine güvenip de çalışıp çabalamayı elden bırakmaması gerektiği anlaşılmaktadır. Allah'a güven ve O'na dayanma anlamına gelen tevekkül bir kenara oturup tembellik etme ve rızık ayağına bekleme şeklinde yorumlamak Gazâlî'nin görüşüne göre ahmaklıktan başka bir şey değildir. Kul, akıllıca davranmalı ve önce elinden gelen gayreti göstermeli, daha sonra işi Allah'a havale ederek yüzünü O'na dönmeli ve rızıkını O'ndan istemelidir.⁶⁶³ Gazâlî'ye göre bu hem dünya hayatı için böyledir hem de âhiret hayatı için böyledir. Nasıl ki dünyada geçim için çalışmak bir vecîbe ise, âhirette de kulun saadete ermesi ve cennete girmesi için üzerine düşen vecîbeleri yapması gerekmektedir. Burada kul dikkatli olmalıdır ki, dünya ve âhiret dengesini iyi kurmalıdır. Unutulmamalıdır ki dünya âhiretin tarlasıdır. Bu dünya hayatını sadece geçim için harcamamalı âhireti için de çalışmalıdır. Kul rızık konusunda kesb-tevekkül dengesini korumaya çalışırken dünya-âhiret dengesine de ihtimam göstermelidir.

⁶⁶² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 2/687.

⁶⁶³ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 55.

SONUÇ

Tasavvufun zühd dönemi olarak nitelenen hicri ilk iki asırdan itibaren zâhid/sûfiler kendilerini Allah'tan uzaklaştıran her şeyi terk etmek için Kur'an ve Sünnet kaynaklı düşünceler ve yöntemler geliştirmişlerdir. Bu da her ilim gibi tasavvufun da kendisine özgü kavramlar geliştirmesini sağlamıştır. İşte bu kavramlardan biri olan tevekkül kavramı da genel olarak dünya hayatının zorunlu bir gerekliliği olan kesb kavramı ile irtibatlı olarak sûfiler tarafından ele alınmıştır. Burada kesb kavramı sûfiler nezdinde rızık için çalışıp çabalama ve gayretin yanında ahiret azığı için de çalışıp çabalamayı yani maddi ve manevi kazancı ifade ederken; tevekkül kavramı da kişinin iddia, güç ve kudret hissinden sıyrılarak kalbin Allah'a itimadı ve O'nun vaadine güvenmesini ifade etmektedir.

Buradan hareketle Hasan-ı Basri, İbrâhîm b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Hâris el-Muhâsibî, Hakîm et-Tirmizî, Serrâc, Kuşeyrî gibi ilk dönem zâhid/sûfilerinden itibaren bu ilişki genel olarak riyâzet ve mücâhede eğitimi göz önünde bulundurularak avam ve havâs olarak ikili bir ayrımla ele alınmıştır. Onlar burada avamın kesb-tevekkül noktasında dengeli bir tutum izlemesi gerektiğini savunmuşlardır. Bundan dolayı avam, kalplerinde Allah'a olan güven ve tevekküllerini muhafaza ile beraber, O'nun meşru kıldığı yollardan helal lokma için çalışmalıydılar. Sûfilere göre avamın bu şekilde hareket etmesi de onların aceleciliğinden ve sabırsızlığından kaynaklanmaktadır ki, bu noktada tedbir ve sebeplere sarılmanın onlara meşru kılınmasının sebebi de mârifet ve tevekküllerinin zayıflığı olarak görülmüştür. Havâsın durumu ise avamın tam tersi olarak görülmüştür. Onlar kesbi reddetmemekle beraber mârifetleri, yakînlerinin kuvveti, tevekküllerinin sıhhatleri ve Allah ile meşguliyetin kendilerini her şeyden uzaklaştırdığı için kesb ve sebeplere yönelmekten kaçınmışlardır. Sûfilere göre bu durumda olmaları da onları tedbirden ve endişeden sıyrılıp teslim ve rızâ yoluna yöneltmiştir. Bu hususta yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için de Muhâsibî ve Serrâc gibi sûfiler kesbin şartlarını ve sınırlılıklarını belirtmekle beraber tevekkülün de nasıl anlaşılması ve davranışlarda tatbikinin nasıl olacağı hususlarında açıklamalar yapmışlardır. Yine bu noktada kendi düşüncelerine göre yanlış uygulamaları ve Şakîk el-Belhî gibi isim vererek de yanlış kesb-tevekkül anlayışına sahip olduğuna kanaat getirdikleri sûfileri eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin temelinde de ibâhî görüşlerin önünü kesmek ve tevekkülü temel alarak kesbi, yani

çalışmayı ve dolayısıyla da sosyal hayattan kopmaya sebep olacak düşünceleri engelleme fikri yatmaktadır. Bunun neticesi olarak da helal kazanç ile tevekkül düşüncesinin çelişik bir durum arz etmediği gösterilmiştir.

Gazâlî de kendinden önceki sûfiler gibi kesbin gerekliliğini savunmaktadır. Fakat o, farklı bir yaklaşımla kesbi ilk olarak helal rızık, amel veya ibadetten önce akıl olarak ele almaktadır. Çünkü dünya ve ahiret saadeti akıl ile elde edilmektedir ki, bundan dolayı akıl nimeti korunmalıdır. Gazâlî insanın mücâhede ve riyâzet yoluyla nefsini terbiye etmesi ve akıl nimetiyle de kendine hâkim olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre helal rızık da bu noktada Allah'a yaklaşmanın ilk sebeplerindendir. Buradan hareketle kesbe birtakım şartlar koymaktadır. Onun kesbe koyduğu bu şartların sebebi, kulun mükellefiyetinin idrakinde olarak yapacağı her fiilin gerektirdiği ilmi bilmesi -ki ona göre bu ilmi bilmek farzdır- ve bununla birlikte fiillerini yaparken de kendini daima muhasebeye tabi tutmasıdır. İnsan aklını Allah'a ulaştıran ilk sebep olarak gören ve kesbin terbiye edilmiş bir akılla beraber sahih olduğunu savunan Gazâlî, kesbi kader ile bağlantılı olarak da ele almıştır. Ona göre her şey Allah'ın takdiri ve dilemesiyle meydana gelmekle beraber kulun sebepleri terk etmesi ve bu noktada bütün fiilleri Allah'a isnad ederek mükellefiyetten kaçması doğru değildir. Burada Gazâlî'nin kesb için akli önceleme anlaşılmaktadır. Çünkü kulların haklarındaki taktiri bilmemelerinin çabalamalarını meşru kılmasıyla beraber, Gazâlî'ye göre zaten Allah'ın da sünnetullah olarak nitelenen dünyaya koyduğu kurallarına kulların uymaları emredilmiştir. Bundan dolayı kul kendi iradesi doğrultusunda Allah'a yaklaşmaya gayret gösterecektir. Fakat Gazâlî burada kulun kesbinde kendinde güç ve kuvvet hissinin oluşmaması için tevekkülünün sıhhatli olmasının gerekli olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim kul her şeyin Allah'ın takdiriyle olduğunun bilincinde olması ona acziyetini hatırlatacaktır. Bu noktada Gazâlî de Muhâsibî gibi tevekkülü imanın bir şartı olarak kabul etmektedir ve tevekkülün sıhhatini ve kemâlini kulun yakîninin kuvvetine bağlamaktadır. Fakat kul takdir edilene inanmanın neticesinde çalışıp çabalamayı ve taati elden bırakmamalı aksine bütün fiillerinden sorumlu olduğunun idrakiyle hareketlerinin muhasebesini yapmalıdır.

Gazâlî tevekkülün ilim, hal ve amelden oluştuğunu söylemektedir. Bu bakımdan tahkik noktasında tevekkülün halden ibaret olduğunu, ilmin onun temeli, amelin ise meyvesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre tevekkül hakkında farklı yorumlamaların sebebi her sûfinin kendi nefsinin makamına ve kendi haline göre tevekkülü yorumlamasıdır. Bunun

da sūfîlerin bir adeti olduğunu söylemektedir. Fakat burada dikkat çekilen bir diğer husus da mütevekkil kişilerin kendi hallerine göre hareket etmelerinin gerekliliğidir. Zira Gazâlî tevekkül hususunda kulların derecelerinin belirli bir seyr-u sülûk sonucu olduğuna dikkat çekerek kişinin son derecedeyim yanılığına düşmemesi ve helak olmaması gerektiğini söylemektedir. Bu bakış açısı da ilk zâhid/sūfîlerin avam-havâs ayırımının temelinde yatan sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır ki Gazâlî'nin de bu hususta onlarla benzer fikre sahip olduğuna işaret etmektedir.

Gazâlî, kulun tevekkül ettim diyerek tembellik etmesini ve tedbirleri terk etmesini Allah'ın kendisine yüklediği birtakım farzlardan dolayı şer'an haram olduğunu söylemektedir. Bunun temelinde de ibâhî eğilimlere yönelimi engellemek ve şeriat sınırları içinde kulun davranışlarını kontrol altında tutmak olduğu söylenebilir. Bu noktada o, tevekkül ehlinin davranışlarının durum ve şartlara göre nasıl olması gerektiğine dair ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Fakat burada Gazâlî belli durumlarda ve belli makamlarda olan kişilere göre bazen sebepleri terk etmeyi caiz görmektedir. Bu kişilerin tutumları da ona göre Hz. Peygamberin ve selefin zıddına değildir. Gazâlî'nin bu tavrı da göstermektedir ki o, şeriat sınırlarını gözeterek görüşlerini temellendirme gayretindedir. Nitekim bu noktada görüşlerinin kendinden önceki sūfîlerin görüşlerinden ayrı olmadığını da özellikle belirtmektedir.

Fakr kavramını kulların Allah'a olan muhtaçlıklarının bilincinde olmaları olarak tanımlayan Gazâlî, kesb ve tevekkülü fakirlikle de bağlantılı olarak ele almıştır. Burada fakirlerin halleri ve durumlarını kesb-tevekkül ilişkisi bağlamında hükümlerini de belirterek açıklamaktadır. Gazâlî fakirlikle bağlantılı olarak tevekkül ehli sayılan ve sayılmayan üçer tür insandan bahsetmektedir. Burada onun temel olarak vurguladığı nokta önem arz etmektedir. Burada tevekkül ehlinen sayılan en alt derecedeki insan kendisinde mal sevgisi bulunmakla beraber kanaatkardır. Burada önemli husus şudur ki kişinin mala olan rağbeti kalbinde kanaatkarlık olduğu sürece Gazâlî'ye göre tevekküle engel teşkil etmemektedir. Buna mukabil kişinin kalbinde harislik bulunan bir kimse ne kadar da fakir bir hayat sürse tevekkül ehli sayılmamıştır. Burada da Gazâlî için tevekkülün asıl yerinin kalp olduğu görülmektedir.

İnsan hangi hallerde olursa olsun ya da hangi kurtuluş yolunu seçerse seçsin dünya malı ile olan irtibatı zorunlu olarak daima sürmektedir. Çünkü insan doğumundan ölümüne

kadar en azından yemek-içme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Gazâlî kesb-tevekkül ilişkisini açıklarken insanın hayatını idame ettirmesi için ihtiyaçlarını karşılariken dünyanın aldatıcı yönlerinde kaybolmamak ve şeytanın iğvâlarına uyup onun maskarası olmamak için yukarıda da anlatıldığı üzere belirli yollar ve çözümler sunmaktadır. Çeşitli çözüm yolları ve kurtuluş reçeteleri veren Gazâlî'nin burada belirttiği temel fikrin şu olduğu söylenebilir: Kul eğer kalbinde dünyaya karşı sevgi besler, ona rağbet eder ve hırsla dünyalık peşinden koşarsa dünya ve ahirette aldanmışlardan ve kaybedenlerden olacaktır. Hatta bu hırs, onu küfre dahi götürebilme potansiyeline sahiptir. Fakat eğer dünya malı için çalışıp çabalasa ve elde ettiğinde bunu Allah'tan bilse, bununla birlikte bir şey elde edemeyip fakir kalsa dahi bunu Allah'tan bilip sabreder ve O'na tevekkül ederse kurtuluşa erenlerden ve hakiki saadeti elde edenlerden olacaktır. Burada Gazâlî'nin kesb-tevekkül ilişkisine dair -kesbin terk edilmesi de dâhil- çözüm olarak sunduğu her yolda insanları sosyal hayattan koparmadığı görünmektedir.

Kesb kulun her türlü hareketinden sorumlu olduğunun bilincinde hareket etmesini ve her hareketinin de muhasebesini yapması gerektirmiştir. Bu da kula benliğinin farkına varma ve kudret hissi vermiştir. Tevekkül ise kulu, bütün işlerinin Allah'ın elinde olduğunun idrakiyle aczini ve muhtaçlığını görmeye yöneltmiştir. Bu sayede kul, kulluğunu idrak ederek kesbin sağladığı kudret hissini sınırlı olduğunun ve gerçek fâilin Allah olduğunu idrak etmesini sağlamıştır. Aynı zamanda kulluk hayatı boyunca çalışma ve gayretin terkedilemeyeceğini göstermiştir. Sûfiler bu kudret ve teslimiyet dengesiyle aslında kulların dünya ve ahiret dengesini kurmalarını hedeflemişlerdir. Bu hedefleri de onlara nispet edilen pasiflik iddialarını reddettiklerini göstermektedir. Nitekim onlar bu noktada ilimlerinin şeriatla sınırlı olduklarını söyleyerek dünyadan ve toplumdan uzaklaşma gibi anlayışların önünü kesmeye gayret etmişlerdir ki, bu da onların fikirleriyle beraber davranışlarında da tespit edilmektedir. Onların bu gibi davranışları da pasif bir sûfi portesi çizmekten ziyade toplumda kendini aktif olarak öne çıkaran bir kişi olmayı savunduklarını göstermektedir. Bu noktadan hareketle ortaya çıkan bilgiler göz önünde bulundurularak tasavvuf tarihine baktığımızda sûfilerin meslek sahibi oldukları, ekonomik hayata müdahale ettikleri, toplum için faydalı olanı gözettikleri, insanlar için sanat ve ilim eğitimleri verdikleri görülmektedir. Dünyayı ahiretleri için imar etmeye çalışan sûfilerin manevî gelişimin yanında ilim, ekonomi, siyaset gibi yaşamın her alanına

dair meşgalelere müdahale edici ve yön verici bu anlayışları güncel olarak da devam etmektedir. Bu anlayışın Gazâlî sonrasında da devam ettiği güncel çalışmalarla ele alınması gereken bir konu olarak gözükmektedir. Çünkü kesb-tevekkül anlayışı ve benzer kavramlar üzerinden ele alınabilecek bu türden akademik çalışmaların eksik olduğu gözlemlenmektedir ve yine tasavvufun güncel hayata dair fikirlerini öğrenmek, değerlendirmek ve tartışmak için bu türden çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el-. Keşfü'l-ḥafâ ve müzîlü'l-ibâs. nşr. Ahmed el-Kalâş. 2. Cilt. Halep: Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, ts..
- Adanır, Sultan. İlk Dönem Sufilerinde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Afîfî, Ebû'l-Alâ. Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat. çev. Ekrem Demirli – Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, 2015.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. Müsnedü'l-İmâm Ahmedî'bnî Hanbel. nşr. y. 5-6. İstanbul: Çağ Yayınları, 1982.
- Ankaravî, İsmâil Rusûhî. Minhâcü'l-Fukarâ. haz. Safi Arpaguş. İstanbul: Vefa Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Ateş, Süleyman. İslâm Tasavvufu. Ankara: Elif Matbaacılık, 1972.
- Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/119-121. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ateş, Süleyman. "Kader". Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi 2/19-20-21 (1999), 42-53. http://isamveri.org/pdfdrq/D01929/1999_19-20-21/1999_19-20-21_ATESS.pdf
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn. Tezkiretü'l Evliya. haz. Mehmet Zahit Kotku. İstanbul: Seha Neşriyat, 1983.
- Aydın, Ali Arslan. İslâm İnançları ve Felsefesi: Tevhid ve İlm-i Kelâm. İstanbul: Çağrı Yayınları, 5. Basım, 1979.
- Aynî, Mehmed Ali. Tasavvuf Tarihi. çev. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Baktır, Mehmet. "İmanın Temellendirilmesi". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/2 (Aralık 2002), 127-138.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. "Ebu Tâlib El-Mekkî'de İrfanî Bilgiye Yükseliş". Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/21 (2008), 87-103. http://isamveri.org/pdfdrq/D01535/2008_21/2008_21_BARDAKCIMN.pdf
- Basrî, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-. Zühd. drl. İshak Doğan. Konya: Hüner Yayınevi, 2012.
- Başer, Hacı Bayram. Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu Hicri III. ve IV. Yüzyıllar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

- Başer, Hacı Bayram. Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci. İstanbul: Klasik, 1. Basım, 2017.
- Bolat, Ali. “Şakîk-ı Belhî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/305-306. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bozkurt, Halil. Ebû Tâlib El-Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb Adlı Eserinde Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyirdeki Yeri. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. el-Câmi‘u’s-şâhîh. nşr. Ahmed Câd. Mısır: Dâru'l-Ğaddi'l-Cedîd, 1. Basım, 1423/2002.
- Burchardt, Titus. İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş. çev. Fahreddin Arslan. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 1995.
- Canbulat, Mehmet. Dini Kavramlar Sözlüğü. haz. İsmail Karagöz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Cebecioğlu, Ethem. “Zühd”. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Ankara: Otto, 6. Basım, 2014.
- Cevzî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-. Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- Ceyhan, Semih. “Tasavvufun Doğu Devrini Anlamada Anahtar Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzali Yaklaşımı”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 21 Şubat 2020.
http://isamveri.org/pdfdrG00047/2012/2012_CEHANS.pdf
- Ceyhan, Semih. “Zühd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/530-533. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Chittick, William C.. Tasavvuf: Kısa Bir Giriş. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 5.basım, 2016.
- Coşkun, Ahmet. “Rızık Elde Etmede “Kesb”in Rolü ve Önemi”. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (1996), 9-22.
http://isamveri.org/pdfdrG00038/1996_9/1996_9_COSKUNA.pdf
- Coşkun, Ahmet. “Gazâlî'nin Ahlak ve İktisat Görüşü”. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6 (1989), 219-235.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. et-Ta‘rifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/489-505. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

- Çağrı, Mustafa. “Tevekkül”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çağrı, Mustafa. “Sabır”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/337-339. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrı, Mustafa. “Kesb”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/302-304. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çakır, Abdullah. “Rifâiyenin Pîri Seyyid Ahmet er-Rifâî’de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet”. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) 4/1 (Haziran 2019), 68-99. <https://doi.org/10.20486/imad.506710>
- Çelik, İsa. “Tasavvufi Bir Terim Olarak Fakr”. EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler 3/2 (2001), 191-206. http://isamveri.org/pdfdrgr/D01777/2001_2/2001_2_CELIKI.pdf
- Demir, Osman. “Yakîn”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/271-273. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Demirci, Mehmet. “Gazâlî’nin Şathiyelere Bakışı”. İslâmî Araştırmalar Dergisi 13/3-4 (2000), 448-450.
- Demirli, Ekrem. İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 1. Basım, 2012.
- Derin, Süleyman. “Manevi Psikoloji ve Gazâlî”. 900. Vefat Yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı. ed. İlyas Çelebi. 1/787-798. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Dini Kavramlar Sözlüğü. haz. İsmail Karagöz. Ankara; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Doğrul, Ömer Rıza. İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Dönmez, Süleyman. “Gazâlî’de İmanın Rasyonelliği: Aklî Tetkikten Kalbî Tasdike”. Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı. ed. Kemal Sözen - Nejdet Durak. 1/181-198. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Durak, Nejdet. “Gazâlî’nin Erdem Anlayışı”, Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu, Kitabı, ed. Kemal Sözen - Nejdet Durak. 1/447-463. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. es-Sünen. nşr. Muhammed Abdülaziz el-Halidî. Lübnan-Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-‘İlmiyye, 5. Basım, 1434/2013.

- Ebû Medyen, Şuayb b. el-Hüseyin el-Ensârî el-Endelüsî. Ünsü'l-vahîd ve nüzhetü'l-mürîd. haz. ve çev. Vincent J. Cornell. Cambridge: The İslamic Society, 1996. Hikmet no: 46. akt. Ebû Medyen, Şuayb el-Ensârî. Tasavvufî Hikmet ve Risâleler. haz. Kadir Özköse. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- Efendi, Sarı Abdullah. Gönül Meyveleri: Semerâtü'l-Fuâd. çev. Yakup Kenan Necefzâde. Neşriyat Yurdu, 1967.
- Erdem, H. Sabri. "Anlambilim Açısından İman Sözcüğü". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 48/1 (Nisan 2007), 47-55.
- Erdem, Hüsamettin. "Gazâlî'de Akıl-Din İlişkisi". TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi 1/1 (2011), 51-69.
- Erel, Sami Turan. Mu'tezile ile Eş'arîlik Arasında Kesb Tartışmaları: Kādî Abdülcebbar ve Ebu'l-Kâsım el-Ensârî Örneği. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Erünsal, İsmail E.. "Verrâk". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ek-2/654-660. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Fahreddin, Rızâeddin. İmam Gazzâlî. çev. Leyla Yakupoğlu Boran. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Feyzî'l-Furkân Kurân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali. çev. Hasan Tahsin Feyzli. İstanbul: Server İletişim, 3. Basım, 2013.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri. Ankara: Selçuk Yayınları, 4. Basım, 1990.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-. el-Kâmûsü'l-muḥîṭ. Mısır: Mustafa'l-Babî'l-Halebi, 1952.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Hakikat Arayışı el-Münkız mine'd-dalal. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-felâsife. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. El-Mürşidü'l Emin 'ila Mev'izeti'l-Mü'minin. çev. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-felâsife. nşr. ve çev. Mahmut Kaya – Hüseyin Sarioğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. İtikadda Orta Yol: el-İkṭişâd fi'l-i'tikâd. nşr. ve çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2016.

- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine: El-Me'ârifu'l-Akliyye. çev. Ahmet Kamil Cihan. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, çev. Ali Arslan. İstanbul: Merve Yayınları, 2016.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. İslâm'da Müsamaha: Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. basım, 2018.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Tevhid ve Tevekkül. çev. Osman Yolcuoğlu. İstanbul: Ehil Yayıncılık, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Kelâm ve Halk: İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelâm el-kânûnu'l-küllî fi't-te'vîl. çev. ve nşr. Mahmut Kaya – M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 1. Basım, 2018.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Nur Metafiziği: Mişkâtü'l-Envâr. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Mearicü'l-kuds fi medarici ma'rifeti'n-nefs. Beyrut: 1981. akt, Taylan, Necip. Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Kalplerin Keşfi: Mükâşefetu'l Kulûb. çev. Abdulhalık Duran. İstanbul: Yeni Şafak, 2005.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Kimyâ-yı Saâdet: Mutluluğun Formülü. çev. Ali Arslan 2. Cilt. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. Ahlâk Kitabı: Ravzâtü't-tâlibîn ve Umdu't-s-Sâlikîn. çev. Seray Yıldız. İstanbul: İlke Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-. Fütuhu'l-Gayb: Âlemlerin Kapısı. çev. İlyas Aslan - Derya Çakır. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 12. Basım, 2018.
- Gökcan, Mansur. "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/1 (Haziran 2018), 131-165.
http://isamveri.org/pdfdrq/D02498/2018_1/2018_1_GOKCANM2.pdf
- Gökcan, Mehmet Mansur. "Tevekkül Konusundaki Farklı ve Yanlış Algılamalar". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/57 (Haziran 2018), 815-833.
- Gölcük, Şerafettin. Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1979.
- Gölcük, Şerafeddin – Toprak, Süleyman. Kelâm. Konya: Tekin Kitabevi, 2. Basım, 1991.

- Günaydın, Necati. Kader Tartışmaları Bağlamında İhticac Hadisi. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gürsoy, Kenan. Bir Felsefe Geleneğimiz Var Mı?. Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık, 2. Basım, 2014.
- Gündoğdu, Cengiz. “Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”. EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler - 1/1 (1997), 41-64.
http://isamveri.org/pdfdrg/D01777/1997_1/1997_1_GUNDOGDUC.pdf
- Güzel, Abdurrahim. “Gazâlî’nin Hayatı ve Eserleri”. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111). ed. Ahmet Hulusi Köker. 7/9-20. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1988.
- Haksever, Ahmet Cihad. Tasavvufu Anlama Kılavuzu. Ankara: Otto, 1. Basım, 2017.
- Haksever, Ahmet Cahid. “Ruhbanlık Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/23 (Haziran 2013), 5-30. <https://doi.org/10.14395/jdiv50>
- Harrâz, Ebû Saîd Ahmed b. Îsâ el-. Kitâbu’s-Sıdk – Doğruluk Kitabı, çev. Himmet Konur. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Hatip, Abdülaziz. “Allah’a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri”. Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi 1/3-4 (2007), 37-52.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî el-. Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü’s-Sâirîn. çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî el-. ‘İlelü’l-Mağâmât (Menâzilü’s-Sâirîn ile birlikte). çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Hücvîrî, Ebü’l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-. Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Işık, Harun. Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Işıtan, İbrahim. Sûfî Psikolojisi: Sülemi’ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü. Ankara: Divan Kitap, 1. Basım, 2004.
- Izutsu, Toshihiko. Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- İbn Arabî. Fütûhât-ı Mekkiyye. çev. Ekrem Demirli. 1. Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî. es-Sünen-i İbn Mâce. nşr. Sıtkı Cemîl el-‘Attar. Beyrut: Dâr’ül-Fıkr, 1424/2003.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. Lisânü'l-'Arab. 1. Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1994.
- İbnü'l-Arif. Mehâsinü'l-Mecâlis – Gönül Meclisleri. drl. M. Necmeddin Bardakçı. İstanbul: Sır Yayıncılık, 1. Basım, 2005.
- el-İsfehânî, Ebû Nuaym. Hilyetü'l Evliya ve Tabakâtü'l-Asfiyâ. çev. Hüseyin Yıldız vd. 6. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- İsfahânî, Râgıb el-. el-Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü. çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- İskenderî, İbn Atâullah el-. et-Tenvîr fi İşkâtı't-Tedbîr – Tevekkülün İncelikleri: Tedbiri Terk Etmenin Esasları. çev. Fatih Mehmet Albayrak. İstanbul: Üsküdar Yayınevi, 2019.
- İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi. haz. İsmail Hakkı Şengüler vd.. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1998.
- İz, Abdullah Mahir. Tasavvuf: Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatler. haz. Mehmet Ertuğrul Düздаğ. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Kahraman, Hüseyin. Mâtürîdî ve Neseffî'de Kesb Teorisi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kallek, Cengiz. “Miskin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/183-184. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Karadağ, Cağfer. “Yakîn ve İtikad”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/1 (Ocak 2001), 113-126.
http://isamveri.org/pdfdrgr/D00193/2001_10_1/2001_10_1_KARADASC.pdf
- Karaman, Fikret. “Tevekkül İnancı Üzerine Bir Araştırma”. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1996), 67-92.
- Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî (Eserleri)”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/518-530. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kartal, Abdullah. “Kuşeyrî'de Bir Bilgi Sistemi Olarak Tasavvuf”. Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü 3 (2004), 89-100.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'ân'da “Nefs-i Emmâre” Kavramı - Freud'un “İd” Kavramıyla Bir Mukayese”. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 7/17 (2006), 57-71.
http://isamveri.org/pdfdrgr/D02193/2006_VII_17/2006_VII_17_KASAPOGLUA.pdf

- Kâşânî, Abdürrezzâk. “Zühd”. İstîlâhâtü’s-sûfiyye. nşr. Assem İbrahim el-Kayyali. Lübnan-Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 2. Basım, 1433/2012.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed el-. Elf Makâm (Menâzilü’s-Sâirîn ile birlikte). çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim. Doğu Devrinde Tasavvuf Ta’arruf. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Kılavuz, Ahmet Saim. Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 18. Basım, 2012.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Manzûr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/171-172. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kubat, Mehmet. Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri. İstanbul: Çıra Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Zeynülişlâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-. Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1991.
- Kuşeyrî. el-Cevâhirü’l-mensûre. thk. ve çev. M. Mansur Gökcan. Ankara:Harf Yayınları, 2017.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-. Letâifü’l-işârât. thk. İbrahim Besyûnî. 1. Cilt. Kâhire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 2000. akt. Göztepe, Yüksel. Abdülkerim Kuşeyri’de Haller ve Makamlar. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kut, Günay. “Âşık Çelebi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/549-550. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Küçük, Sezai. “Abdullah Ensârî el-Herevî’nin Tasavvufî Fütüvvet Risâlesi: Kitâbu’l-Fütüvvet”. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2 (2000), 137-166.
- Külünkoğlu, Gülnur. Kur'an'da Tevekkül. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi,. çev. Bekir Topaloğlu – Kemal Sandıkçı. 2. Cilt. İstanbul: Ensar, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi. çev. Yunus Vehbi Yavuz. 3. Cilt. İstanbul: Ensar, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi. çev. Bekir Topaloğlu. 1. Cilt. İstanbul: Ensar, 2015.

- Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-. Kûtu'l-Kulûb – Kalplerin Azığı, çev. Yakup Çiçek – Dilaver Selvi. 3. Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004.
- Misbah, Üstad Muhammed Taki. “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”. Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi 6/13 (Sonbahar 2017), 111-126.
<https://www.misbahdergisi.com/wp-content/uploads/2019/07/Misbah-13.pdf>
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-. Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması Kitâbü'l-Mekâsib-Fehmü's-şalât. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-. Kalb Hayatı - er-Riâye. çev. Abdulhakim Yüce. İzmir: Çağlayan Yayınları, 2. Basım, 2000.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-. er-Riâye: Nefs Muhasebesinin Temelleri. çev. Şahin Filiz – Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Mutçalı, Serdar. Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. el-. Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik. çev. M. Adil Teymur. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi'u's-sahîh, nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ. Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Mârife, 3. Basım, 1431/2010.
- Nesefî, Azîz b. Muhammed en-. Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1.basım, 1990.
- Nicholson, Reynold Alleyne. İslam Sûfileri. çev. Ethem Ruhi Fığlalı vd.. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Numani, Şibli. İslâmın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Baytan Kitabevi, 1972.
- Orman, Sabri. Gazâlî Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Oruç, Cemil. “Gazâlî'de Ahlaki Değerler Eğitimi”. TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi 1/1 (2011), 155-171.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühd ve Rekâik”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/535-537. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özafşar, Mehmet Emin (ed.) vd.. Hadislerle İslam: Hadislerin Hadislerle Yorumu. 5-7. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5-2. Basım, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. “Muhammed Tapar”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/579-581. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

- Özaydın, Abdülkerim. “Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/99-100. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Özkazancıgil, Hasan Hüseyin. Kelimâtü'l-Kur'ân: Kur'ân Kelimeleri Sözlüğü. Ankara: Birleşik Dağıtım, 1990.
- Özköse, Kadir. “Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükladıkları Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/1 (2002), 175-194.
http://isamveri.org/pdfdrgr/D01956/2002_1/2002_1_OZKOSEK.pdf
- Ritter, Hellmut. “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”. çev. Lütü Doğan - Yaşar Kutluay. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/3-4 (1954), 75-84.
http://isamveri.org/pdfdrgr/D00001/1954_3-4/1954_c3_s3_DOGANL_KUTLUAYY.pdf
- Sâbûni, Nüreddin es-. Mâtürîdiyye Akaidi. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 1982.
- Sağiroğlu, Tuğba. Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Sarı, Mevlüt. el-Mevarid: Arapça-Türkçe Lügat. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1982.
- Sarıkaya, Berat – Şeren, Zeynep. “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/12 (Temmuz 2017), 66-88.
- Schimmel, Annemarie. İslamın Mistik Boyutları. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 3. Basım, 2012.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed es-. Tenbîhu'l-Ġâfilîn. çev. Abdülkadir Çiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed es-. Bustânu'l-Ārifîn (Tenbîhu'l-Ġâfilîn ile birlikte). çev. Abdülkadir Çiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1977.
- Serrâc Tûsî, Ebû Nasr. el-Lüma' İslam Tasavvufu. çev. H. Kâmil Yılmaz. Ankara: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sinanoglu, Mustafa. “İman”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/212-214. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sübki, Tâceddin es-. Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ. thk. Mahmud Muhammed Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 1-3-4. Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1992.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. 'Avârifü'l-ma'ârif Tasavvufun Esasları. çev. H. Kâmil Yılmaz vd.. İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1989.

- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-. İlk Zâhid ve Sûfiler Tabakâtı's-Sûfiyye. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 1. Basım, 2018.
- Sülemî. Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ. thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd. Kahire: Dârü Kabâ, 2001. akt. Işitan, İbrahim. Sûfi Psikolojisi: Sülemi'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü. Ankara: Divan Kitap, 1. Basım, 2004.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman es-. el-Muqaddime fi't-taşavvuf - Tasavvufa Giriş. çev. Ali Akay. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân es-. Kitâbü'l-Fütüvve - Tasavvufta Fütüvvet. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1977.
- Şahin, İskender. "Kur'ân'da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi". Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13 (2019), 79-113.
- Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib (Ebû Abdîrrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-. Levâkıhu'l-envâri'l-kuğsiyye fi beyâni'l-'uhûdi'l-Muhammediyye - el-'Uhûdü'l-kübrâ. çev. Selâhaddin Alpay. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981.
- Tabbâra, Afif Abdülfettâh et-. İlmîni Işığında İslamiyet. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-. Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-'Aķâ'id. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1991.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-. Şerhu'l-akâid. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Tek, Abdurrezzak. Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar. Bursa: Bursa Akademi, 1. Basım, 2016.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. Sünenü't-Tirmizî (el-Câmi'u'l-kebîr). nşr. Dâr'ül-Garbi'l-İslâmî. Bağdat: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1996.
- Tirmizî, Hakîm et-. Beyânü'l-Kesb. thk. Abdülfettah Abdullah Bereke. Kahire: Matba'atü's-Sa'ade, 1977. akt. Başer, Hacı Bayram. Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci. İstanbul: Klasik, 1. Basım, 2017.
- Tonbul, Önder. İlk Dönem Sûfilerine Göre Tevekkül Anlayışı. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Topaloğlu, Bekir. "Vekîl". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/9-10. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Topuz, İlhan. "Gazâlî'de Dini Tutum ve Davranışlar – Dini Yaşam Biçimleri". Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim] 11/2 (Ekim 2011), 157-177.

- Türer, Osman. Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi. İstanbul: Ataç Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Türer, Osman. “Latife”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/110. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Watt, William Montgomery. “Al-Ghazālī”. Encyclopaedia of Islam (2. Edisyon). ed. P. Bearman vd.. Erişim 2 Şubat 2020.
https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/al-ghazali-COM_0233
- Watt, William Montgomery. “İslam’da Kesb Doktrininin Kökeni”. çev. İbrahim Hakkı İnal. e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 9/1 (2016), 99-121.
http://isamveri.org/pdfdrG00004/2016_1/2016_1_INALIH.pdf
- Watt, William Montgomery. Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali. Edinburgh: Edinburgh at the University Press, 1963.
- Uludağ, Süleyman. “Âbid”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/307. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “Züht”. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 1. Basım, 2012.
- Uludağ, Süleyman. Tasavvuf ve Tenkit. İstanbul: Dergâh Yayınları, 13. Basım, 2016.
- Uludağ, Süleyman. “Fakr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/132-134. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Uludağ, Süleyman. “Tevekkül (Tasavvuf)”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. “Havas”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/517. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Ruhbanlık ve Tasavvuf”. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 5/13 (2004), 9-23.
- Ünverdi, Mustafa. “Kelâm ve Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”. Din ve Trafik (Trafik, Kader, Kaza, Tevekkül, İrade, Ahlak ve Kul Hakkı). ed. Fikret Karaman vd.. 1/281-298. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Üstün, Yakup. “Tevekkül ve Rızık”. Diyanet İlmî Dergi 10/114-115 (1971), 414-420.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/58-63. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kesb”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Yazıcı, Tahsin - Uludağ, Süleyman. "Hâce Abdullah Herevî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/222-226. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldırım, Mehmet. Kelâm İlminde Rızık ve Ecel. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yıldırım, Mustafa. İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları, Sahabe dönemi, Hicri I. ve II. Asır. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yıldız, Mustafa. Gazâlî'de Kesb Kavramı. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 18. Basım, 2014.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. Tasavvuf Meseleleri. İstanbul: Erkam Yayınları, 1997.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ ez-. İthâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn. Mısır: el-Matba'atü'l Meynemiyye, 1311.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-. Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs thk. Ali Şîrî. 15. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.

ÖZGEÇMİŞ

Zahit Enes Çakar, 1994 yılı Samsun/Bafra doğumludur. 2008-2012 yılları arasında Ordu/Ünye’de lise eğitimini tamamladı. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. Çakar, orta derecede Arapça ve İngilizce bilmektedir.